ЗАХАРИЙ
СТОЯНОВ

ПРЕВРАТЪТ

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ПРЕВРАТЪТ
през 1881 година

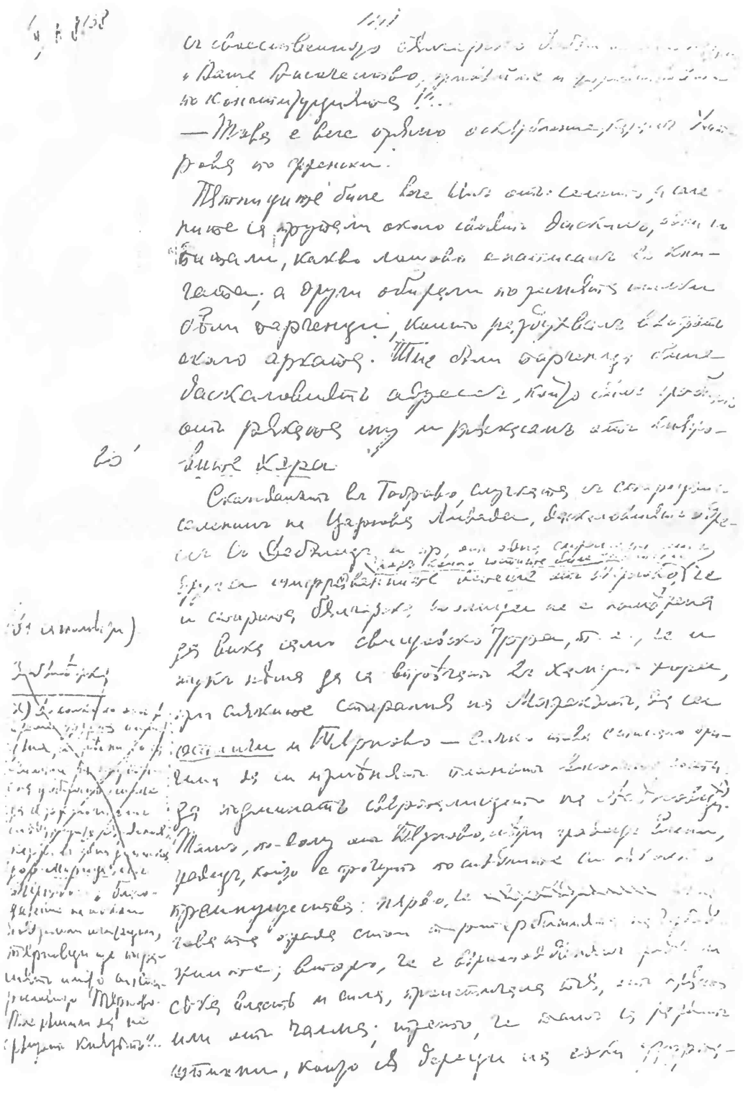

Факсимиле
от ръкописа на Захарий Стоянов
„Превратът през 1881 г.“

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ПРЕВРАТЪТ
през 1881 година

Исторически възпоминания

РЕДАКЦИЯ, ПОСЛЕСЛОВ И БЕЛЕЖКИ
ТОДОР ТАШЕВ

1994
София
Издателство
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

© Тодор Ташев, послеслов и бележки, 1994
c/o Jusautor, Sofia
ISBN 954-443-082-2

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ И НИЕ

Усърдно повдигащи завеси на забрава и забрана, жадно отправили погледи към непознати или неразбрани светове, ние като че ли малко се поотдалечихме от вечните стойности в нашата модерна история. А вечните стойности означават най-вече признание на вечни личности, неподвластни на императивите на „полезното“ минало. Те са толкова недосегаеми и страшни, толкова привлекателни и потребни, че нито един временен режим, нито една примитивна идеологическа филтрация в миналото и днес не дръзна да принизи или отрече тяхната постоянна и назидателна стойност, тяхното право на послание. Един от малкото тези непреходни стойности е Захарий Стоянов. Неговото ярко и плътно присъствие в българското историческо битие можеше и да бъде едностранчиво интерпретирано, канализирано и дори заобикаляно, но не можеше да бъде префасонирано в конюнктурна политическа употреба. Личност като него просто не ставаше за това. Нещо повече. Подобно на истинските великани, мъченици и светци на нашия български свят, той стана парола и знаме на противоречиви политически страсти, защото неговият могъщ авторитет не позволяваше „присвояване“ само на едните. Собствено, това е и едно от многото свидетелства за неговото величие!

Ако следва да търсим някакво екзотично отличие и различие в неговия жизнен път между две епохи, намирам, че най-важното изразява предизвикателното господство на един природен гений, допълнително култивиран от една безкрайна харизматична енергия, насочена към съзидание чрез изява, а не обратното. Често се питам защо тъкмо той, а не изисканите възпитаници на Роберт колеж и Хайделберг, на Лайпциг и Загреб, на швейцарските университети и руските академии буди траен интерес от страна на „другите“, които искаха *да разберат мъченичеството на българските усилия през 1876 г. или произхода, състоянието и перспективите на българската политическа драма след 1885 г. Те търсеха З. Стоянов като пò „европеец“, отколкото онези, които се бяха европеизирали поради богатство, покровителство или прищявка на благородни благодетели или които бяха успели да направят това чрез едно адаптивно подражателство, ценено като качество и финес, но не и като автентичност и дарба. В този смисъл виждам З. Стоянов не само като символ на млада България. Той беше самата млада България, често отритвана, ако изобщо бе забелязвана от външния свят, но само няколко години след нейното възкръсване навлязла бурно, активно и трайно в европейската политика, култура и история.*

През нервните синкопи на тази скоростна интеграция З. Стоянов не трепна пред никакви съображения, заплахи и злободневни нагаждачества, когато следваше да произнесе своята присъда и да определи своето място в свирепо поляризиращите се български страсти, предпочитания и преориентации. Предлаганата книга от този наш националреволюционер, публицист и държавник е едно от най-добрите доказателства за тази неизменна черта в поведението и дейността на Захарий Стоянов. Подобно на няколко поколения след него, той се е терзаел от мисълта как да станем едновременно силна, обединена и демократична държава, как да успяваме да разграничим програми от намерения и демагогство от добродетел в политиката. С тази непримирима до свирепост нагласа той пишеше и правеше история в различни условия, срещу различни врагове и с различни цели, но никога не и противно на убежденията си. Колко много ще ни липсва в бъдеще, та и до днес такава последователност и в същото време такова разбиране за динамиката на политическа обстановка и граждански морал. Ако прочетете само тази книга от З. Стоянов, вие ще останете със същите погрешни или поне ограничени представи за неговите способности и убеждения, така както ако прочетете само някоя от книгите му, писани преди или след нея.

Той бе достатъчно храбър, мъдър и честен да проме-

ни отношението си спрямо политик, държава, монарх, партия, дори програмна идея, ако вече се е убедил в губителното или съзидателното им преобразяване. Но тази промяна нямаше нищо общо с онази противна адаптация, която често ще забелязваме всред много български държавници, диктувана от всичко друго освен от принципи и съвест. Така З. Стоянов бе страшен дори и за онези свои съюзници, които с лекота сменяха принадлежност и идентификация, водени само от показателя на успеха и кариерата. Чудно ли е тогава, че тъкмо той, заклеймителят на неконституционни акции и заговори, седна в креслото на Народното събрание във времена, когато тъкмо ред и конституционен ритъм можеше да спаси от предначертаната му гибел Третото българско царство?

Спомняйки и препрочитайки З. Стоянов, намирам, че е време да се сетим и за един негов защитник, почитател и изследовател, поел всичките изпитания на това не винаги благодарно дело. Това е Т. Ташев, който вече се радва на добилото гражданственост определение „летописец на летописеца". Винаги избягвайки екстравагантната експозиция на назидателен познавач, криещ и в същото време изтъкващ се покрай славата на своята тематика, Т. Ташев с усърдие и последователност, сравнима с тази на своя герой, отваряше страница след страница, порта след порта от великолепието и загадката З. Стоянов. За него това бе не тематична конюнктура, нито случайно намерена ниша за авторска изява. За него Захарий бе съдба във времена, когато геройства като неговите не се ползуваха с особено поощрение. Така той доказа, че З. Стоянов има потомци, независимо в каква сфера на дейност може да се изисква подобно на неговото мъжество.

Някога Хенри Джеймс бе написал за американската история, че „трябва много история, за да има малко литература". С тази книга З. Стоянов ни внушава, че българите могат да правят и двете!

Андрей ПАНТЕВ

НЯКОЛКО ДУМИ ЗА РЪКОПИСА

Когато решихме да върнем на читателите пренебрегвания и „забравен“ в миналото Захарий Стоянов, първата ни грижа беше да извадим острите му зъби: тук руските генерали и дипломати захапал, там „България за себе си“ поискал... кастрихме, кастрихме, докато останахме без близо половината от онова, което е написал. Наложи се една изтребителна формула с претенции за необоримост: До Съединението (1885 г.) З. Стоянов е революционер, русофил и талантлив писател, а след това, до края на живота си (1889 г.) — непримирим русофоб, който погубил таланта си. Написаното до Съединението е засято в черноземни пластове, а останалото — в безплодни наноси.

Звучи кошмарно не защото някой така е мислил и оценил делото на Захарий Стоянов, а защото тази нихилистична оценка през последните десетилетия бе станала официален критерий, застъпван и „доразвиван“ в трудовете на мнозинството литературни историци и захариеведи. Но тъкмо в тези „реакционни“ и „неплодоносни“ години Захарий Стоянов написа том втори (1887) и трети (1889 г.) на „Записки по българските въстания“, „Чардафон Великий“ (1887 г.). „Христо Ботиов. Опит за биография“ (1888 г.), полемичните брошури „Не му беше времето“, „Кои са виновниците на Девятий август?“, „Коронованите нихилисти в България“, „Какво направихме в Търново?“ и неколкостотин още непознати на читателите статии и фейлетони. Пак тогава стана кореспондент на лондонския *Таймс*, букурещкия *Телеграфул*, будапещенските *Ревю д'Ориан и Газет дьо Хонгри*, женевския емигрантски журнал *Общее дело*! И ако по държавните и политически арени се издигаха и бяха знайни за света Драган Цанков, Петко Каравелов, Стефан Стамболов и други още бележити български мъже, нашата публицистика след Освобождението блестеше с един-единствен връх — Захарий Стоянов!

Близо пет десетилетия не се издаде нито една „белязана“ книга или не дай си боже статия от „неплодоносното“ време. И понеже „Записките“ не можеха да се разсекат на две, беше съчинена специална теза — че били замислени в „белия“, а само дописани в „черния“ период!

В коша с анатемите попадна и непубликуваният ръкопис на „Превратът през 1881 година“. Запазен грижливо от Анастасия Стоянова и предаден с два куфара архиви на Д. Т. Страшимиров през 1908 г., той потъва в дебрите на Българския исторически архив. Остана си „затрит“ и „неизвестен“ най-напред поради пословичната наша немара към архивното наследство, а по-късно и по политически причини. Творбата на Захарий пареше не само пръстите, но и съвестта на малцината, които се докоснаха до нея. Защото по познатите ни норми на „търпимост“ тя просто не можеше да се издаде. През 1966 г. проф. Г. Буршуков посегна към ръкописа и сгуши в избраната публицистика на З. Стоянов една глава от десетина странички, най-хрисимата, най-безобидната. Останалите си останаха „табу“, че там „русофобът“ Захарий Стоянов бе дръзнал да потърси отговорност за преврата не само от княз Батенберг и консерваторите, но и от освободителката ни Русия, чието име след Освобождението „идеше на първо място после Исуса Христа“.

Но не само отношението към Русия бе препъникамъка на тоя ръкопис. Не можеше да „претърпим“ книга, в която народът не е бог, а е „дарен“ с такива „добродетели“, от които душицата ти ще се свие от срам; идеите са заменени с постове, приятелството е отстъпило пред интереса, тълпата се е развилняла и потъпкала всичко честно, което ѝ препречва пътя. Ще може ли читателят да разбере каква любов към собствения му народ се крие зад грубоватите оценки на Захарий?

* * *

„Превратът“ може да се нарече и книга, разпъваща самия автор на кръст. Едно е да нападнеш княза, „подлеците“ консерватори и самозабравилите се руски „кючук дипломати“ и полковници, когато си изгнаник в Източна Румелия, а съвсем друго — да им пратиш новонапечатана книга с автограф, след като конституцията е възстановена и при Съединението си подал ръка на българския княз с многозадължаващите думи „Няма Батенберг — няма България!“ А и цялата галерия от чорбаджии се е променила. Начович е вече „наш“, дипломатически агент в Букурещ, Марко Балабанов, Тодор Бурмов и други видни консерватори са се прекръстили на либерали... а пък някои от твоите са пропели на друг глас. Светецът от Враца Драган Цанков се е вдигнал против най-свидното ти дело — Съединението; дядо Славейков и Петко Каравелов са се опарили и примирили с грубото вмешателство на царя Покровителя, ценностите са разменили местата си, всичко е така объркано и замъглено... Как и от какви позиции да пишеш за преврата и кого да съдиш с пет години закъснение?

Вероятно много от страниците са написани по горещите стъпки на събитията, но първите документирани следи за работа над ръкописа откриваме в едно от писмата на З. Стоянов до Н. Обретенов от 24 декември 1884 г.: „Кавура не давай (става дума за ръкописа на „Българският кавур“ — също неиздаден приживе на З. Стоянов). По-добре преврата в Русе, който аз **пиша вече** и смятам да го дам подлистник, а тогава на книжка“ (Стоянов, З., Неиздадени съчинения, С., 1943, с. 384).

Както и при други документални произведения на летописеца, „подстрекателят“ отново е Никола Обретенов. Той предлага, той напомня и напира почнатото да се свърши час по-скоро, без да го е грижа, че не е все едно книга ли ще пишеш, разбойници ли в Тутракан ще гониш, или лозе в Русе ще копаеш. Щом Захарий може, длъжен е да го направи! Но този път, изглежда, е попрекалил, защото на 10 март 1885 г. притесненият от „чорбаджии“ над главата му избухва:

„Че машина ли съм аз да написвам по 2—3 книги в годината? Чуден си наистина! Освен това знай още, че ако аз напиша „Преврата“, няма вече служба в България“ (пак там, с. 391).

Изглежда, Н. Обретенов е подразбрал, че в ръкописа зет му не щади и собствената си партия и може да побърка на подобряващите се отношения с княза, та затова го предупреждава да не направи някой политически гаф. Отговорът е яростен:

„Ако „Преврата“ е противен на партията, то ти го остави — пише ваша милост. Хай, да ти го завра и на партията и на нейните начала!... Ти не питаш как ще уйдиса на твоя и моя гол гръб, ами пак партията туряш напред.“

И добавя „нещичко“ като напук:

„Втори том (на „Записките“) и „Преврата“ са свършени“ (писмо до Н. О. от 8 май 1885 г., цит. Неизд. съч., с. 394).

„Лъжата“ на Захарий тук е двойна или по-скоро няма истинска лъжа, а характерът и маниерът на твореца са такива. Замисленото го вижда пораснало, захванатото го смята за свършено, а после „свършеното“ може да го преработва и допълва, докато на несведущи в списателството им призлее. Примерите са като гора: на 25 септември 1882 г. издава обявление, че туря под печат „Записки по българските въстания“, а още и половината потребни сведения не е събрал (том първи излиза две години по-късно). „Свършеният“ на май 1885 г. том втори е преработен основно и даден за печат в края на 1887 г. А „Превратът“?

До Съединението на 6 септември 1885 г. не е могъл дъх да си поеме, но озовал се отново в Русчук в началото на 1886 г., връща се към „мирни“ занимания и „Превратът“ пак попада на работната му маса. Пише на приятеля си Бърни Бърнев в Разград да „излъже“ бай Алекси Христов и да му направи препис от смехотворните депеши на Горбанов (вж. бележка № 112), в *Независимост* излиза обявление, че започва да печата в подлистници новата му книга за преврата (вж. бележка № 22), след което... документите се свършват и започваме да търсим помощта на логиката и догадките.

Политическата обстановка ни изправя пред една психологическа загадка: защо З. Стоянов продължава да работи над „Преврата“, след като главният му отрицателен герой е станал символ на съединена България и всичките надежди за изтръгване от опеката на Русия, обявила се категорично против Съединението, са свързани с него? Сам Захарий на няколко пъти декларирал, че стои зад българския княз, а светата троица (З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов), която не търпи и не признава никакви авторитети над главите си освен самия Господ бог, в програмната статия на в. *Независимост* (бр. 1 от 18.I.1886 г.) пише: „Нашата свята длъжност ще бъде да поддържаме и защищаваме Негово височество с всичките негови дела дотогава, докато той не измени днешната си линия на поведение.“

В такъв момент да напечаташ книга за политическото и човешко падение на Батенберг, все едно да му подпишеш присъдата. И все пак З. Стоянов се е готвел да го направи. Защо? Плод на отмъстителност не е, защото по природа не е отмъстителен, пък и за него интересите на отечеството са стояли винаги над всички и над всякого. Да е затаено нещо от историята, което и до днес не знаем — то би било чудо. Единственото обяснение, струва ми се, трябва да търсим в характера на медвенския особняк. Той е тръсвал истината в очите на „бил той който и да е“ често пъти най-безтактно и без грижа за последствията. Не съображения от типа на „не му беше времето“, а прекомерната му заетост по защита на нападнатото от всички страни Съединение, изборите в Тракия, където той е кандидатиран в три колегии за депутат, и последвалата абдикация на княза (август 1886 г.) му е попречила да довърши това „пъклено“ дело. Животът му е върволица от такива стъпки, мерени-непремерени, внушавани му от наивното овчарче Джендо, изпълващи го с вътрешно удовлетворение, но създаващи му само врагове — от първите, та до последните му публикации.

Цял живот е страдал от болезнената докачливост и на опоненти, и приятели, но като писател публицист остава безкомпромисен и верен на Любен-Каравеловия принцип: „Два реда строга критика могат да принесат по-голяма полза, отколкото хиляда тома хвалби.“ Та и сега! Ако Негово височество си е на мястото, ако не е съшит от каба книга, няма и да трепне от правдивата критика. Някогашните си грешки ще ги има за урок, а него лично ще повика да му благодари за доблестта!

На 9 август 1886 г. князът е свален, възвърнат от Стефан Стамболов на трона, но само седмица след това доброволно напуска България. Избраният вече депутат Захарий Стоянов го изпраща чак до Турну Северин и го заклева да се върне за доброто на страната. А за неиздадената книга ще въздъхне примирително: „Мина ѝ времето като на Кавура — ще рече и ще скъта „Преврата“ за бъдещите поколения. — За тях той не е политика, а история!“

* * *

Никой още не е успял да ни потопи в онази атмосфера на възторг и преклонение пред свободата, в която е сътворена Търновската конституция. Много спомени са оцелели, много книги са изписани, но безкръвното „въстание“ на Учредителното събрание още чака своя летописец. И все пак това, което е дошло до нас, ни стига, за да направим синовен поклон пред първите държавници на България.

На пъстрия народен форум в Търново руските юристи предложили една от най-демократичните конституции в тогавашния свят, но самобитните нашенски законодатели отхвърлили и прекроили всичко, което сметнали, че накърнява свободата на довчерашния роб. Орязали порядъчно правата на „държавната глава“ и решили да си търсят княз, който да им краси трона и да ги представя пред Европа.

Затова с такава сила възропта народът, когато му отнеха Търновската конституция.

Превратът през 1881 г. е неочакван и за народа, и за либералната партия, която, дошла на власт след огромна изборна победа, безметежно се заела с ежедневните грижи по управлението. Мнозина дочували и подозирали, но никой не вярвал, че консерваторите, водени от княза, ще посмеят да отнемат свободата, прегърната и пазена от целия народ. Дотолкова са били девствени и лековерни в политиката, че опитният генерал Ернрот (конструкторът на преврата) пресметнал:

150 руски офицери ще му стигнат, за да вземе и държи властта.

Подвеждала ги е представата им за Русия, обагряна още от пролятата кръв за свободата на България; приспивала ги е слабостта на „чорбаджийската" партия, на два пъти „бита" в изборите и видимо простила се с амбициите да управлява; забравили и заканите на княза, който стъпил на българския престол с неприкрити намерения за изменение на конституцията.

Докато управлявал с консерваторите, Батенберг изглеждал примирен, но когато затвърдяващото се либерално мнозинство в парламента му отнело дори перспективите за промяна, решил да рискува: княз в България или офицер в Дармщат.

Разбира се, не всичко се върти около амбициозния млад княз и неговите щения. Решаваща за настъпилите промени е борбата между великите сили за надмощие и влияние над Княжеството. При благоприятно стечение на обстоятелствата, след убийството на Цар-Освободителя, изрично или мълчаливо, княз Батенберг получава съгласието на Русия, Австро-Унгария и Германия за суспендиране на Търновската конституция.

От унизителното „Българе!" на 27 април до закопаване на българската свобода на 1 юли 1881 г. — ето времето, в което тичаме подир княза, Хитрово и Начович, драгуните, шпионите и цялата оная орда властолюбци и отрепки, чиито дела „са запечатани с позор". Летописецът ни спира на самия връх, отгдето почва сгромолясването на амбициите и надеждите за просветена диктатура. Нищо от предначертаното в двореца се не сбъдва.

Новосформираният Държавен съвет се обезличава, преди още истински да заработи. Създателят му проф. Марин Дринов отказва да го оглави и се връща в „своята" Украйна; Тодор Икономов го председателствува ден до пладне, а когато идва ред на Георги Вълкович, от съвета е останала само добрата европейска идея и разочароващото българско приложение.

24-годишният „диктатор-княз" се оказва неспособен за еднолично управление въпреки загробването на конституцията. Изгубил вяра в консерваторите, той търси опора в двама нови руски генерали: Соболев, когото назначава за министър-председател и министър на вътрешните дела, и Каулбарс — министър на войната. Те стъпват в Княжеството като в собствена губерния, титулуват княза с „господарю“, а съгласуват действията си с Азиатския департамент. До комплектно „руско“ правителство остава само една крачка.

Орел, рак и щука досега, и княз, и консерватори, и либерали, застрашени от властта на чужденците, са принудени да тръгнат в крак.

Получил и подкрепата на Англия срещу Соболев, на 7 септември 1883 г., след издаване на манифест за възстановяване на Търновската конституция, княз Батенберг назначава смесен кабинет от консерватори и либерали начело с Драган Цанков. Генералите са обявени за почетни граждани на София и на 15 септември 1883 г. са изпратени за родината си с пищен банкет и овации. До края на годината, след няколко актове на Народното събрание и княза, от режима на пълномощията остава само неприятен спомен.

* * *

Как З. Стоянов замисля и осъществява книгата си за преврата?

Обогатен от опита на Априлското въстание, когато си води „забележки“ за видяното и преживяното, веднага след княжеската прокламация от 27 април „отваря“ две тетрадки с френско-българо-захариевски заглавия: „Sensation“ (НБКМ, БИА, ф. 100, II А 8659) и „Наблюдение за memoiri“ (НБКМ, БИА, ф. 100, II А 8714). Изпълнил ги е с интересни факти, изблици на чувства и „омаскаряване“ на хора, избуяли като бурени в несносно време.

В темелите на ръкописа наред с данните от тези тетрадки е зазидан и 40-страничният му „Апел за борба против преврата“ (НБКМ, БИА, ф. 100, II А 8657), написан в навечерието на изборите на Свищовското велико народно събрание (непубликуван). Емоционално обагрени, там са подредени неговите възгледи за демокрацията и държавното устройство, за отговорността на превратаджиите и пътя за измъкване от блатото, в което са ни тикнали непомерните амбиции на княза.

Пише и наслагва дялани отломки от следствените преписки, които е водил; свидетелства на очевидци и потърпевши; статията „Страници из историята на печата“ (НБКМ, БИА, ф. 100, II А 8719); собствените си кореспонденции в *Народний глас;* течението на в. *Независимост*, както и писаното от новите властници в *Българин* и *Български глас.*

Натрупва с мисълта за епично платно на преврата, а междувременно, през отпуската си в Медвен (лятото на 1882 г.), написва на един дъх иносказателния памфлет „Искендер бей“. Никола Обретенов го отпечатва, подписват го с прозрачните инициали X. Z. и го пускат да разбуни осите.

Никоя книга на Захарий Стоянов не е имала такъв вулканичен успех. Фабулата е съшита с бели конци, така че всеки да познае своя „любим“ княз, напъхан непохватно в шалварите на български султан.

Трудно е дори да си представим какъв страх и възторг е предизвикала навремето си тази книжка от 38 страници. Издадена в зенита на Батенберг, разказала за престъпленията на Батенберг, прочела и изпълнила присъдата над Батенберг.

Докато пушилката се разнесе и управляващите разумеят кой е X. Z., той спокойно си събира багажа и получил заповед за уволнение „по некадърност“, емигрира в Източна Румелия. Сега идва ред и на прекъснатите „Записки по българските въстания“ и на „Превратът през 1881 година“. Духът на „Искендер бей“ вече открито и свободно ще шета из парливите ѝ страници.

* * *

Ръкописът е измежду най-хубавото от художествената публицистика на Захарий Стоянов. Документи са измъкнати отвсякъде, дадени изцяло или само цитирани, но задължително прекарани през безоговорчната мелница на твореца. Не обаче документите дават лице на творбата. Както казва З. Стоянов на няколко места, тя не е документална история на събитията, а поглед отвътре, и то само на онези от тях, които са видени или лично проучени от автора, разтърсили са го дълбоко и по негова преценка заслужава да бъдат извадени на показ. Затова е книгата му така натежала от пристрастия, така люто разлютена и на княз, и на князови вдъхновители, че и на слугите им.

Едва ли може, макар и след повече от сто години, да отсъдим: тук Захарий бърка или ни подвежда, а там и там е точен и правдив. Разказът му е реалистичен и от него всеки историк би могъл да „направи справка" като по летописна книга за русчукския край. Нито едно измислено събитие или лице — до невероятните Киро Чауш, Старший Сава или Александър Македонски II. От съвременните му писатели и историци две неща го делят: талантът на родения летописец и гледната точка на потърпевшия. Д-р Иречек например в дневника и книгата си „Княжество България" е горещ поддръжник на преврата, макар че го нарича „театрален". Но той е министър на просвещението, автор на княжеската прокламация от 1 юли, ще ли го заболи за отнетата свобода на недораслите за самоуправление „мужици"? Отвисоко гледа на събитията и биографът на Батенберг Александър Головин. Не можем да искаме обаче от един „мужик" като Захарий да има тяхното „благородническо" и „заслепено" перо. Той е остър и пристрастен, но и добросъвестен до запетайката. За Свищовското събрание например пише, че е само фарс, две минути ура и нищо повече. Дори княза „не допуска" да си каже речта. Но когато удивен в *Държавен вестник* вижда словото на княза публикувано, преписва го в книгата си дума по дума, изказва съмнение, че от грозните ура никой нищичко не е можал да чуе, но оставя документа да го прочетем и ако можем други изводи да си направим.

Всичко има в Захариевия врящ котел от събития и характери: и нескритото стъписване на автора пред комисарите; и дръзкото посочване на имената и деянията на виновните; дипломатично настъпване на „благородията" и разбиращо оправдаване на белязаните от съдбата с „недоразумяване“ — образ след образ изваяни, до дъното на душицата си разкрити и показани с типичния захариевски замах на четката и духовитост.

Героите му естествено носят характерните особености на своето време, но толкова ли малко са десетилетията оттогава, че ги намираме край нас като с решето изсипани? И голаците, които по митингите „си блъскаха така сърдечно ръцете, щото от попотените им ръце отскачаха дребнички капчици пот“, а после, „когато хитрите си изтъкат вече платното... ураджиите и митингаджиите остават на празна ясла“; И „блажените водители на политическите партии, т. е. гладниците за министерски и директорски постове (които) твърде често обичат да говорят от името на народа, защото сичките са народни партии...“ И дьонметата, които „трампят като панаирска стока своята чисто човешка съвест“... И още, и още... население пъстро и запомнящо се, хукнало да пакости или да брани.

Може и да не ни хареса всичко в тоя ръкопис. Има и предлъжки равнини, които бихме искали да преминем за минути; има и повторени от ехото проклятия, които се натрапват като заседели се гости; има и хиперболизиране на злото, което носи преврата... но има и върхове, които продънват небето; насечени, изострени и устремили се да стигнат бога на съвършенството. Тъкмо към тях ми се ще да се върна с две-три думи повече, не за да похваля гениалния художник, а за да изпитам още веднъж заедно с читателя насладата от препрочетеното. При все да знам, че като се засили да хвали, слънцето остава без петна; като се захване да цапа, дяволът става по-черен от нощта. По страничките, посветени на приятеля му д-р Юрев, една прашинка няма изтървана, а по челото на „страшилището“ Начович е избила злобата и проклетията на целия преврат. „Нацапал“ го е с увлечение и радост, така както и преди, и след това е правил с ненавистните му типове и карикатурни екземпляри. В писмата му до Н. Обретенов и в тези до Иван Андонов са се промъкнали такива възклицания издайнически, зад които го виждаме да се смее и да се прескундя презглава.

„Че опарих Григория в Червеноводската чета! Огън и отрова избълвах върху му. Па кой не е опарен? Мнозина ще има да правят опровержение и да връщат книгата“ (цит. Неизд. съч., с. 372 — писмо до Н. Обретенов от 7 октомври 1883 г.).

След два-три месеца отново:

„Ами Толума (Георги Кърджиев) с *Братство*? Господ да го убие. Аз го нацапах в *Търновска конституция* и *Свирка*“ (пак там, с. 378 — писмо до Н. О. от 30 януари 1884 г.).

Ще мине време и ще се окаже, че и Юрев може да го разгневи, а Начович да го респектира с качествата си на вещ икономист и държавник. С него заедно ще тичат из Влашко да върнат княза на престола след преврата на 9 август 1886 г.; ще си разменят любезни телеграми и писма и заедно ще работят за съединена България в началото на Стамболовия режим. „Един е бил Начович тогава, съвсем друг е сега!“ — ще ни се тросне Захарий и ще ни остави да премисляме дали той или ние нещо бъркаме с характерите и боите.

Така е и с нападките му към Русия. Те остават, не, изострят се, но никога Захарий Стоянов не бърка управляващата върхушка с руския народ и честната му интелигенция:

„Тая велика Русия, или по-добре нейните няколко души дипломати, не можаха да завоюват на своя страна стотина души български интелигенти. Горчиво се излъга тя или я излъгаха, че е доволно за тая победа ботушът на Ернрота, безхарактерността на Хитрово, грубостта на няколко офицери и подлостта на пет-шест души безчестни наши братия наречени консерватори.“

Епилогът на ръкописа му е в тоя дух: „Ние ламтиме, ние сме петимни да видим Русия помежду си в истинското нейно величие, в нейната светла страна...“

* * *

Когото и да пипнеш от героите, все е чешит, но „приятелят“ му бай Алекси Христов е и болката, и забавлението на Захарий. В него, самозван разградски първенец, е насъбрана цялата абсурдност на преврата

— замислен с „благородни“ намерения от княза, дипломатите и офицерите, а реализиран в низините от такива самозвани апостоли и човешки недоразумения като Алекси Христов. „Приятел“ на Мидхат паша, „любимец“ (без да знае как е станало това) на Негово височество и „призван“ мисионер за изкореняване на „нихилизма“ в Делиорман! На цели десетина страници Захарий го наблюдава как раздава правосъдие по своя мярка; подхлъзва го, да си изкаже майчиното мляко, че и повече; преобръща го от всички страни, за да видим и запомним един от най-колоритните знаменосци на „Историческата задача“.

Други, не по-малко интересни типове „забожда“ на стената с по две-три изречения, да им се чудим как ги е „господ“ създал. Като госпожица Милица например или съдията Кипровски, „нацедил“ в съдебното решение „около 20—30 члена, така щото, ако 5-те са неподходящи, то други пет ще да се намерят, които да съответствуват горе-долу“.

Извадил е на показ много драматични съдби, но най-страшен е Гецо — Княжеския кон, който „тръгна към хамута с такава охота, като кога отива човек на бесило“.

Сълзите на автора парят над изписаните редове, но няма сила да захвърли перото, нито да скрие от поколенията делата, разкрили дълбината на човешкото падение.

Уморен от наглостта на властниците и невежеството на тълпата, готова „да вика ура на всяко безобразие“, често се обръща към читателя с молба за страничка отдих. Да го заведе да му покаже как „градът ще да потъне от цветя и знамена“, да му припомни, че преди преврата чорбаджийската партия „сечеше гвоздеи от страх“ и че „у нас секи разбира от висшата политика, секи голак е Бисмарк!“ А когато се отпусне и „отчегари“ да изрисува многоучения си колега Петър Василич Оджаков, правовед, юрист, губернски секретар, „съгласно такава и такая статия равен на потомствените дворяни“, прокурора Филип Гиацинтов как обсъжда с една простичка сръбкиня трудовете на Чебишев-Димитриев... ще ни се „театрото“ да е без край.

„Но аз се отчегарих от жицата на своя разказ“ —

ще ни сепне Захарий Стоянов и ще побърза да ни върне към горещите събития в Русчук или Свищов. И тези волни зигзаги и отчегарявания ще изпишат най-хубавите страници от книгата му.

Тодор ТАШЕВ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Две думи предисловие или встъпление — както щете го наречете. Превратът в Княжеството през 1881 г. е нѝчтожно събитие, запечатано с позор, с подлост и продажност, върху които печати блещи 27 април и 1 юли.

Да, тая страница от новия български самостоятелен живот е едно пятно. В тоя преврат няма херои, там няма нищо славно, та затова и историята на тоя преврат не била интересна, не трябало да ѝ се дава гласност, говорят и разсъждават някои от нашите симпатични и нови деятели. Съгласни. Съгласни сме с тие заключения, но само поначало; а всъщност, т. е. като какъв урок би се дал на младото и бъдещото поколение от историята на тоя преврат, това е съвършено друг въпрос. Ние подържаме това мнение и начало в съдбините на народите, че стотина пъти повече тряба да бъдат разширени и разгласени ония дела, които са запечатани с позор. Ние казваме, т. е. нашето мнение е, че на пазара пред хората тряба да изнасяме не само добрите страни и работи, било на народа, било на отделни личности, министри, директори, обществени деятели, вестникари, депутати и пр., но и техните тъмни действия е нужно да не криеме, и лошите им действия тряба да критикуваме. Само в подобен случай има успех, само по тоя начин ще се достигнат един ден да бъдат отделени триците от брашното; само с това божествено оръжие — публичното неподкупено слово, най-святото и силно оръжие на народите — ще да настане оня блажен ден, когато ще да бъдат свикани слабите и угнетените да завземат своето първобитно положение, определено от самата природа, да възтържествуват над своите тирани, да смъкнат тяхната лъжлива маска, която била уж божествена, да бъдат господари сами на себе си.

А ако тие мерки са биле необходими помежду другите народи, които се считат за ръководители на деветнадесетия век, които се гордеят, че са притисвали по няколко пъти вратовете на своите богоизбрани тирани, които са лели кръв не за кръст и вяра, не за папски чехъл, не за черните очи на тая или оная херцогиня, но за своята свобода и човешко право; ако това оръжие е успяло да състави обществено мнение, което удря дамга всекиму според неговите дела, то ние имаме най-голяма нужда от ослепителните лучи на гласността, у нас особено тряба да бъде отбележено с ясни и определителни думи качествата и стремленията на секи виден член на обществото, който се бърка в народообществени работи. А защо това изключение за нас, мисля, че не е нужно да разправям надълго и широко, защото секи, мозъкът на който не е бил посещаван от кукувици, от калугерско благоразумие и византийско лицемерие, ще да се усети. Достатъчно е да ви обадя, че ние сме още деца пеленачета. Ние мислиме и разсъждаваме, ние сме с понятията и идеите, които са вълнували и занимавали народите по други земи преди много стотини години. А да се връщаме и захващаме от А и Б, да тръгнеме из стъпка в стъпка на тие народи — това е идиотизъм, който би възмутил и самого г. Петра Василича Оджакова[1], кавалер на много ордени и губернински секретар.

Най-напред у нас няма още публично мнение, не може да се направи разлика между честността и подлостта, между искреността и мезехорника, между крадеца на народната пара и истинския патриот. Скърцай ти със зъби, разказвай с пяна на устата, че Петър или Павел са подли същества, че те са патриоти и честни дейци само на думи, а душата им черна, на сърцата им е отворена чифутска чаршия. Кой слуша? Достатъчно е да се яви Петър в селото ви, да почерпи няколко души, да седне до кмета, да стисне с меката си ръчичка вашата попукана панча, и сичко е свършено. У нас достойнството и честността на хората се мерят с такъв аршин, който бил на мода и в употребление в оная блажена епоха, когато са се събирали да нареждат постите вселенските събори. Достатъчно е да бъде човек у нас, т.

е. да притежава следните няколко житейски качества: първо, да му е добър гечинмекът, да си има собствена къщица, макар и без балкон, да се облича прилично, да си снема шапката на степени, т. е. на по-**видните** хора по-ниско, на средните — обикновено, на долнята ръка еснафи — да я похваща само с двата си пръста, а на най-долните — само да клепва с вежди; второ, да бъде сдържан, да говори за партиите, **че и едните, и другите са такива**, а всъщност да целува краката и на двете, защото по тоя начин само неговата къща няма да остане без мебели, па и секи ще да каже за него: „той е добър човек, в никакви партии се не меси“; трето, да ходиш сяка неделя на черкова, при сичко, че когато попът казва „со страхом божий“, то ти да смяташ на пръстите си колко ще получиш идущия месец от дадените си с файда пари, да благоговееш пред Русия и тогава, когато се мъчиш да подкупиш някой чиновник, с когото правиш условия за доставянието ботуши на солдатите или хляб, т. е. че в сто оки брашно ще да си позволиш да тикнеш и десет оки пясък. Но с тоя пясък щял си да проводиш десетина души на оня свят — сѐ едно. Титлата почетен гражданин не се достига така лесно, без жертви и сълзи. Щом си в гладки отношения с някой висок чиновник, щом ти стига ръка да изстудиш ръката на тоя чиновник със стотина-двеста жълти, то негова милост ще ти достави документи, в които ще се казва, че ти си добросъвестен човек, че ти си гордост за сяка държава; четвърто и последно, да говориш, где седнеш и где паднеш, сѐ големи думи, т. е. да знаеш гъдела на невежествената тълпа, която никой път не може да гледа ясно и определено на нещата и която завинаги вижда по-добре само ония предмети, които са най-далеч от нея, както това става с ония злощастници, в очите на които има мрежа. Например ако в страната, гдето живееш и гдето искаш да ловиш риба в мътната вода, се срещат беззакония на сяка стъпка, ако жандарите бият, ако страната се е обърнала на мушия само за няколко души крадци, то вие недейте обръща внимание на това. Говорете пред населението, че тъй именно се тряба, че правителството си знае работата, че то се труди за „Историческа задача“, за „съединение“, за „заветни идеи“, че това го желае руският император, и пр. С една реч, вашите уста да бълват патриотизъм и сѐ големи думи, па не се бойте. Сяка гарга ще зяпа подиря ви, макар да сте отнели на тая гарга и последния залък. Ако вие изпълните тие правила, то успехът ви да станете депутат, министър или директор (в Източна Румелия) е гарантиран.

Че у нас не може да се направи още разлика между крадците и честните хора, нека ви служи за пример „Историческата задача“. Ако и да се знаеха нейните цели още през 1881 г., ако и да доказаха това техните шпионски дружини, Драгунският корпус[2] и ред други тирани, то техният кепазелик — на така наречените консерватори — най-ослепително блесна през 1884/85 г. в IV сесия на Обикновеното народно събрание. Анкетната комисия от това събрание с факти, с дати и с номера доказа, че превратът е извършен с разбойнически цели, че Стоилов[3] е бил подло същество, родено и предназначено само за шпионски обязаности; че Начевич[4] е бил мрачен тиранин и жесток враг на българската свобода; че Греков[5] е дошел в България с цел и с план да направи от тая злочеста страна влашка мушия; че Хаджиенов[6] надминува по своите гешефтарии и янкеседжиите и че ако между него и между горските разбойници се тегли черта, то тие последните ще излязат десет пъти по-честни и по-искрени; с една реч, взето изцяло, превратаджийската дружина е била чисто и просто крадлива и тиранствующа. Целта ѝ била да краде хазната, народната пара, а средствата ѝ против народния гняв — Драгунският корпус, шпионското отделение, тиранският закон за печата, Кюстата[7] в Разград, Юркевич[8] в Свищов, Анев[9] в Русчук, Джебаров[10] в Плевен, Златев[11] в Севлиево и пр., и пр.

Сичко това добро, ясно и понятно, но що говори тълпата при сичките крясъци на вестниците? Заплю ли тя в лицето новите тирани, след като излязоха вече на бял свят делата им? Нападна ли разкошните палати на тие тирани, палати, съградени от пота на тая тълпа? Поиска ли тя отчет за „Историческата задача“? Не, и хиляди пъти не. В същото това време, когато се четяха докладите от трибуната на Народното събрание, един от тие кепазета, Стоил Д. Попов[12], който подло и безчестно измисли нихилизма, в същото това време той събираше митинг в Русчук и ръководеше общественото мнение. Е, моля ви се, най-после при такова кьопаво обществено мнение може ли да се стои хладнокръвно? Възможно ли е тук сух обективизъм, без доктрина и тенденция, когато утре-вдругиден пак можем да видим Начевича да събира около си шпионите? Но историята, тая студена наука, щяла да си изкриви устата да каже ’нам какво си, ’нам що си? На дяволите! Нека за нея мислят академистите. В нашите жили не тече археологически сок, в костите ни няма нищо подмазнятическо, следователно ние не можем да затворим очи пред съвременния позор, да се турим в ръцете на археологическия век, когато на царьовете ще да гледа човечеството като на страшила. Има и друго. Ако ние бяхме написали своите възпоминания за „Историческата задача“ по източниците на *Държавен вестник,* ако се пазехме да не показваме симпатии и антипатии, то бъдещият историк щеше да каже: „че железни хора живяли тогава! Опитали кования ботуш на руския офицер, биле оскърбени от платения шпионин, но пак се не възмутили. На такива хора — така и трябало!“

Същото това, което се случи в Княжество България с преврата, после три години стана и в Източна Румелия много в по-малък размер. Там няколко гладници за власт, десетина души идеализатори да имат къща на три ката около Градската градина и да станат притежатели на чифлик с оризова плантация, ето какъв таватур скроиха. Понеже в И. Румелия немислимо беше да се води принципиална борба, то тяхна милост се провозгласиха, че са **еметен** против тая султанска област, че за тях [е] черен секи паша генерал-губернатор, че тие дигат знамето на съединението с Княжество България. Митинги, демонстрации, бюра, централни и частни — бяха в реда си. Когато ораторите говореха, че тая султанска Румелия тряба да падне, слушателите си блъскаха така сърдечно ръцете, щото от попотените им ръце отскачаха дребни капчици вода. Прекрасно. Но ето че пада старото правителство заедно със своя генерал-губернатор — тамам време за съединение. Как постъпиха в тоя случай ония, които кълняха Румелия, които говореха огнени речи в митингите, които бяха против секи генерал-губернатор? Не питайте, че ме е срам да кажа. Тие си изпребиха краката кой по-напред да поздрави новия главен управител и скоро-скоро завзеха главните постове, които пущаха на месец по 40—50 лири. Ами „съединението“? Ами „заветната идея“ на народа? Тук му е сега джумбишът я! „Съединението“ се потъпка така жестоко, щото, ако искаше някой да разсърди неговите оратори, то не трябаше да им споменава друго нищо. Доволно бе да им зададе черния въпрос: „Ами съединението?“ На тие последните господиновци, т. е. на излъжесъединистите, ние се не чудиме твърде много, че така калпазански постъпиха. Те хората искали власт, жадни биле за парички, които за да получат, трябало да измамят, което и сполучиха. Тие са десетина-двадесят души. Но какво да кажем за ония голаци, за тие слепци, които си блъскаха ръцете на митингите, които викаха: „Съществуванието на Източна Румелия е позор“? Първите получиха по 50, 40, 30 и 20 лири, прочее стана „съединението“. А какво получиха ураджиите и слепите? Ни един от тях не си дигна гласа поне за беля да попита: „Где остана съединението? Какво станаха неговите оратори?“ Ужасно! Пази боже от робска тълпа, тежко и горко на такъв народ, който биде като стадо, който има търпение повече от волското.

Но знаете ли какъв [е] плачът на тая тълпа, с какво я нея залъгват, когато хитрите си изтъкат вече платното, когато ураджиите и митингаджиите останат на празна ясла? И това си има леснината. „Абе, господине, ами какво стана с „Историческата“ и със „Съединението“ — пита някоя овца, която са били на митинг. „Мълчи, бай кмете или бай даскале, недейте подига тоя въпрос — отговаря хитрият лъжлив патриот, който си е изтъкал вече платното, т. е. на комуто капват вече по 20—30 жълтички в месеца. — Европа не дава, бай кмете, не му е сега времето. Не сте ли чули какво е говорил в камарата лорд Драндабулски и как му е отговорил от Берлин барон Хептенгевезен? Страшна работа, бай кмете! Султанът, и той не стои мирен: на Бабаалието имало заседание, което се продължавало цели три деня. Никой не знае какво се е говорило там, но ние сме уверени, че за нас се е кроило нещо. От друга страна, ингилишката флота се е изгубила из морето и къде ходи, какво мисли — пак никой не знае. Бисмарк[13], разсърден от тая политика на ингилизите, тропнал с крака си и заповядал да приготвят десет хиляди топа!... Немците запушили Дунава, Русия се заклела, че ще хване английската царица, персийският шах изклал консулите в столичния си град и пр., и пр. Екзархът секи ден провожда много здраве и руският посланик телеграфира „мирни“ и „разумни“ да бъдеме. Секи да си гледа работата, за нас има кой да се потруди..“ „Я гледай, я гледай! И сички тие топурдии сѐ за нас може да стават — възклицава продаденият на зелен хайвер кмет. — Ама Русия ще ни остави ли? Не! Тя гледа на българите като на писани яйца“ — свършва той, като че тяхна милост, българите, да са предназначени от вселената да останат за семе на тоя свят.

А сичко казано е жива истина в отношение на нашето публично мнение. У нас не са дипломати само министрите и други род държавници. У нас секи разбира от висшата политика, секи голак е Бисмарк. За човеческо достойнство, за народна гордост, за собствено самосъхранение не питайте; тях ги няма помежду ни. Но за политика, хем от висшата — синца знаеме и разбираме.

Беше преди, по македонските работи (1885 г., месец март), когато в тая злочеста страна колеха, когато честта на българина не се ценеше колкото един цирос. По това именно време ние задължавахме един македонец в София да свърши една работа или по-добре една комитаджийска поръчка по македонските работи. И какво? Дордето чакахме да получиме известие за своята поръчка (която не беше сыпрежена с никакви рискове), ето какво писмо получихме от тоя майкин син на Македония: „... Вашата работа е спукана. Причината на това е дипломатическият небосклон. Вестник *Стандарт* известява, че генерал Комаров пристыпил към афганските граници. Гирс[14] си е подал оставката. Французите са победени в Тонкин, в Белград е станало митинг, Австрия ще изпрати флота за Солун, Турция не дава бератите на двамата владици, руският консул съветва благоразумие...“ После това следваше в същото писмо: „Пътници разказват, че сичките български книжарници са изгорени в Македония, учителите са изпозатворени, от нашето село има убити трима души...“ Разбира се, че докато съществуват между българския народ подобни келеши, които и като шибаш по петите, пак ще викат и простират ръце към Бисмарка, то и преврат е възможен, и „Историческа задача“ ще има цена, и румелийци ще чакат своето съединение да се роди изпод калимавката на епископ Гервасия[15].

Не дай боже пък тяхна милост да се повикат от руския консул, който да ги почерпи по един московски чай! Тя е вече свършена. Аз не зная защо независимите уж две български страни се наричат „Княжество България“ и „Южна България“ (И. Румелия)? Това не е право. Тие честити страни тряба да се нарекат „Консулски държави“ или пък, за да бъде по-определено, така: Княжество България да се промени на „Княжество Хитрово[16]“, а Източна Румелия — Област Сорокин[17]“. От сичките други консули (руски) поменатите двама кючук дипломати са решавали съдбата на България най-нахално. Тие не я управляваха само политически, тие ръководеха: литература, журналистика, обществено мнение, черковните работи, чувствата на населението, учебното дело, полицейската наблюдателност и пр. В Източна Румелия един вестник (либерален, представете си) написал едно антрефиле, което не било по угодата на консула. „Кажете им втори път да не повтарят подобни глупости във вестника си, че в двадесят и четири часа ще ги изпъдя из Областта“ — пратил известие консулът на редакторите. И как мислите вие, запазиха ли редакторите на тоя вестник своето човешко достойнство? После един час един от тях, облечен с черни дрехи, стоеше почитателно пред консула и повтаряше рабски: „Извинете! Недоразумение! Друг път ще внимаваме!“ Но на тоя същия редактор, както и други негови събратия, никак не им пречи да искат санстефанска България. А кой ще да им даде? Луда ли е Европа да увеличава оная държава, гдето няма нищо самостоятелно, гдето има ураджии и консулски лакеи, гдето живеят роби, гдето управлява консулът чрез своя мустакат гавазин? С какво самостоятелно сме доказали ние в пет години разстояние, че сме народ за свобода? Имаме ли поне един вестник, който да не е жертва на „висшата политика“? Ако някой излезе да каже две думи вън от консулската попара, то хората правят у нас митинг. Господ да ни е нам на помощ! Дано Ернрот[18] се върне втори път със своята златокована нагайка, да ни изкара ума от петите, да го вкара в кратуните ни.

Блажените водители на политическите партии, т. е. гладниците за министерски и директорски постове, твърде често обичат да говорят от името на народа (защото сичките са народни партии), че той, народът, разбрал вече где му са интересите, видял кой му защитава правдините и не си дава вече конституцията. „Бошлаф, чифутска шашарма!“ — отговаряме ние. Конституция, свобода на печата, свобода на събранията се разбират само от няколко единици, а за останалите, т. е. за народа, тия са Централна Африка още. Те ще бъдат разбрани само тогава, когато българи пак българи захванат да бесят, когато държавната глава, който е станал причина да се спре конституцията и да се обесят няколко души, изскочи от палатите си по бели гащи и по геджелик.

ГЛАВА ПЪРВА

Първи впечатления
от срещата на българския княз.
— Съставът на двете български партии: либерали и консерватори. — Техните начала. — Поражение на вторите в Търновското събрание. — Надеждата им на княза. — Руските в България офицери и тяхната симпатия към консерваторите. — Бесарабците и тяхното участие в убийството на българската свобода. — Вестник ***Работник***[19] *и гьозбояджиите. — Свищов и неговото тождество със Сопот и Велес. — Пуйка мохарабеса*[20].

Два пъти ми се е случвало, два пъти съм имал честта да видя с очите си Негово височество, първия любим княз на България — Александър Батенберга. Видях го аз него за пръв път на станцията на железницата в гр. Русчук, когато господарят идеше в страната от Европа. Десният бряг на историческия Дунав рискуваше да потъне вдън земя от многобройното стечение на народа, на българския народ, надошел от града и околията. Знамена с разни цветове се виеха над главите на радостното множество. Радостта, ентусиазмът бе напечатан на секиму отпред, на челото. **Урата и да живей** отдавна се виждаха, че са приготвени вече, отдавна чакаха появяванието на трена със скъпия гост. Тържествена бе минутата. Само оня, в жилите на когото не течеше чисто българска кръв, който не беше слушал нищо за Асеновци, за Крума и Симеона, не беше се трогнал, не бе си направил труда да излезе на станцията.

Яви се тренът, окичен така също със знамена, изтръгна се из сърцето на сичките: „Иде!“ Секи тури ръка на шапката си да приветствува гологлав при появяванието на господаря, секиму се напълниха очите с искрени сълзи, засвири музиката „Шуми Марица“, която още повече трогна патриотическите сърца. Загърмяха топовете от сред Дунава, гдето бе спряла флотата, дигна се пушекът от близката там турска табия — и ехото на страшните гърмежи, придружено с радостните викове, излезли от десет хиляди гърла, тържествено прокламираше славата и изгубеното величие на България. Ех, че минута ли беше! Никога няма да я забравя. Като се появи първият господар на страната, придружен от своята бляскава свита, в която правеше чест и младият ни съотечественик Константин Стоилов, неволно заигра прозрачната жидкост и в моите очи. Това бе първи случай в моя живот да ми се мокри лицето. „О колко щастливо чадо си бил ти, да се сподобиеш да доведеш първия български господар в страната" — говорех аз сам на себе си, като гледах симпатичното лице на младия Стоилова.

Втори път аз видях Негово височество, посрещнат със същото тържество, после две и половина години, в същия град, на противоположната страна, на мястото, наиваемо Сарай. Това се случи на 10 юни[21] 1881 година. Но преди да ви разкажа и това посрещание, което ще бъде малко по-пространничко, аз моля да ми се позволи едно отстъпване. Ще бъда кратък. Много събития и факти ще да пропусна, няма да бъда последователен, защото не забравяйте заглавието на книгата[22], помнете, че не съм историк. Признавам, че са нужни и необходими много обяснения, докато дойда до 27 април 1881 г., но аз ще да ги попредъвча надве-натри. В противен случай книгата ми ще вземе друга посока, не на възпоминания ще да заприлича тя, а на изследвания, както казах.

Работата горе-долу се състои в следующето: И българският народ като другите народи има своите две страни: едната мрачна, а другата — светла. Но не забравяйте, че тяхното окачествение не принадлежи мен, а на мнозина други. Мрачната страна наричат у нас чорбаджиите (в турско), а светлата — интелигентите, младите или патриотите. „Ние сме приятели и добросторници на народа, за което свидетелствува и това, че нас бият, затварят и бесят турците" — говорят тие последните, т. е. младите. „Бесят ви, че сте немирници, не си гледате работата като нас — говорят старите. — Ние сме истинските доброжелатели на сиромашта, защото сме хора не с празни ръце, знаем как трудно се печели парата и пр." — утвърждават тие. „Вие имате пари, но не питате колко сиромаси сте разплакали, докато ги спечелите" — отговарят младите със злобно завъртяване на главата си. „Мълчете, че ще да подшушнем гдето тряба, че вие сте бунтовници" — казват благоразумните, като виждат най-после, че брадвата удря на болното място.

Кой именно от тие два тарафа има право, кой от тях е заблуден, кому косъмът не е чист — аз няма да отговарям, защото зная, че гласът ми не може да бъде решающи. В навечерието на войната чорбаджийският тараф сечеше гвоздеи от страх. Боеше се той, че ако турците се прогонят из България, т. е. техните защитници, то за тях не остава вече живот. Тряба да ви кажа, че него време се мислеше съвсем криво за отношенията на нашите освободители към разните елементи на Балканския полуостров. Практиката обаче друго показа. Докато мрачните в България се канеха да бягат в Мала Азия, покойният княз Черкаски[23] им извика: „Стойте, благонадеждни граждани! Ако вие сте биле приятели на турската иноверна държава, то ще бъдете ангели хранители на християнската." Безпристрастието на княза даде живот на нашите съотечественици, наречени чорбаджии. До времето на Учредителното търновско събрание положението на работите беше такова, щото разликата между двете исторически работи не можеше да фигурира.

Но Търновското събрание, тоя модел на изгнилия Запад, който нанесе удар на славянството, трябаше да тури край на апатията. Това събрание приготви такъв род конституция, която далеч беше от мисълта да се създаде в България едно трайно и крепко правителство, една славянска държава със земеделческа конституция, каквато прилича на народ като нашия. Два лагера под две разнообразни знамена се отстъпиха един срещу други. Единият от тях, който искаше крепко правителство с учреждение от почетни старци, наречено сенат, се предводителствуваше от известния Марко Балабанов[24], неизвестните Начевич, Греков, Стоилов, под знамето на които се групираха и нашите святи старци: Доростолочервенският[25], Преславският[26] и пр. Тие се бояха, и твърде праведно, че с изработената конституция ще се даде преднина на неопитните и неимотни момчетия, а старите имотни хора ще бъдат презрени, с една реч, няма да се прави разлика. Най-много се бояха тие от печата, на който се даваше неограничена свобода. За да спасят отечеството от нахлуванието на необузданите луди глави, както в турско време, така и сега, те апелираха и към някои правителства да им спомогнат: „Куршумите, бомбите и пр., които се приготовляват за Ваше Величество, оттук нататък ще да се леят в България“ — пишеше по това време някой си А. във в. Марица[27], под която буква мнозина мислеха, че се крие г. Григор Начевич. Дали г. Начевич е бил искрен в това свое откривание, или просто е искал да плаши зайци, аз не зная. Неговите другари мислеха още, че на българския народ не тряба да се дава от един път такава свобода, защото щял да пощръклей. Не е чудно, че тоя народ е имал такова физиологическо устройство, щото да щръклее от многото свобода, защото, доколкото ни е позната историята на другите народи, ни един от тях не знаеме да е починал от даванието на много свобода. Впрочем това са работи и въпроси на учено перо. Забележителен беше тоя факт, че около издигнатото от гореспоменатите лица знаме се събраха сичките наши благоразумни хора, т. е. и ония, които и в турско време пак си бяха на почит и пред пашите имаха уважение, и каймакаминът им ставаше на крака, и пердето на конака им се дигаше. Наистина тяхна милост са твърде умни хора. В турско време тие не даваха прах да падне върху заптийския ментан. „Хаджи Димитър, Тотю войвода и сичките комити са вагабонти и нехранимайковци. Тие гледат да ни скарат с любезния ни баща султан Абдул Азис хан ефендимис“ — говореха тие и целуваха турския полумесец. Но какво направиха тяхна милост, когато падна властта на техния любезен Азис хан ефендимис? Наместо да му помогнат, тие замерваха с камъци неговите хора. Събраха се тие и се попитаха: „Кой е сега най-силният в България?“ Русите. „Да живеят, ние сме с тях“ — продумаха чорбаджиите. Тряба да ви кажа, че ако на мястото на русите бяха аджеми или арнаути, то нашите чорбаджии щяха да излязат да ги посрещнат с пилаф и с боза. За тях си добър, дордето си силен. Паднеш ли — тие ще те натиснат да потънеш още по-надълбоко. Ще се намери някой да ми каже: „Тъй, ама с чорбаджиите (консерваторите) имаше и млади, учени хора, с високи шапки и с бели ръкавици." Толкова по-зле — отговаряме ние. Хората с високите шапки са младите чорбаджии, а като млади и учени там, гдето пипне тяхната ръка, никога няма да порасте трева.

Противоположният лагер се състоеше от друга ръка хора, право да си го кажем, не от имотните ни съотечественици. В него стояха начело: П. Р. Славейков[28], П. Каравелов[29] и Др. Цанков[30], а другари им бяха останалите живи народни поборници, които се бореха с турското царство и които говореха, че чорбаджия е десет пъти по-лошав от турчина. Тие говореха противното, т. е. че само пълната свобода ще може да отвори очите на нашия народ, че учреждението сенат не може да бъде другиму полезно, освен на ония, които ще получават от него тлъста заплата, без да работят нещо, и пр. Победата остана на тие последните; тие си изработиха такава конституция, каквато желаеха. Противниците се престориха, че са се помирили с положението, но вътрешно тие казаха: „Ще си отмъстим." Защитниците на „народните" правдини, които бяха против неограничената свобода, взеха име **консерватори**, а другите, авторите на Търновската конституция — **либерали**. Както виждате, имена не наши.

* * *

Консерваторите. Чакаха да се появи Негово височество господарят, на него тие възлагаха своите патриотически надежди. Тие мислеха, че неговото благородно произхождение, възпитанието му по правилата на германската монархическа система няма [да] го оставят да стисне очи пред една такава конституция, която е катем за секи рицар, който иска да работи самостоятелно. Оплакаха му се тие, с първо още пристигание, като му разясниха отделно секи член от тая безбожна конституция. Вижда се работата, че господарят е влязъл в положението на тъжителите, което трябаше и да се чака от младия височайши гост. Това се потвърдява с изпращанието на Фарлея[31] в Лондон, със закриванието сесията на Обикновеното народно събрание и с други още някои събития.*

Между това борбата между съществуващите вече две партии се разпаляше от ден на ден повече. Консерваторите, на които тарафът се крепеше не само от бившите турски чорбаджии, но и от руските офицери, които малко по малко бяха забравили крепката десница, 25-те бумажни рубли, които са получавали в Русия, от ден на ден сѐ повече започнаха да се месят във вътрешните работи на България. „Кровь проливали!“ — говореха тие, где седнат и паднат, при сичко, че мнозина от тях имаше, които не бяха дошле и до Букурещ във време на войната. Ако някой гражданин си издигнеше гласа да каже, че народната пара се прахосва по балове и шампанско, то гордият офицерски персонал не се забавяше да подигне олелията чак до седмото небе. „Ще подадем оставка, ще обявим дуел на **непризнателния**! Това е докачение за нас“ — викаха освободителните синове и дрънкаха своите дълги сабли по неравните калдъръми из градовете на България.

Помня, че в. Българин[32], издаваем в Русчук, преди да беше се още потурчил, публикува едно писмо, изпратено в редакцията му от П. Каравелов, ако не се лъжа, в което се говореше, че командирът на складовете от 6 месеца не се е завръщал на службата си. И само това. После два часа след излезванието на броя, в който беше поместено писмото, из улицата, в която живееше Каравелов, цял баталион офицери заминаха, които сърдчено стискаха дръжките на своите сабли. Тие искаха удовлетворение чрез дуел. Вестник *Работник*, след обявяванието на преврата, помести един фейлетон, в който твърде отдалеч се подкачаше известния майор Попов[33] от Шуменската дружина. Тоя м. Попов, за когото ще да говоря по-нататък, се докачаше именно затова, защото в качеството си на военно лице беше подал сърадователна депеша на още по-известния М. Юркевич, по-после княз на Свищовски окръг. Нему, Юркевичу, се благодареше с тая депеша, че бил написал остра статия с полицейско съдържание, поместена в Български глас[34], с която статия се нападаха несъществуващите в България нихилисти.

---

*Негова милост Фарлей можа да тури на ръка от гърба на българите около 50 000 лева. Той бе изпратен от Стоилова по Европа да клевети българите, че нямали нужда от конституция, но от камчик и от неговата царска диплома.

На третия ден в редакцията на *Работник,* в собствената къща на Г. Кърджиев[35], се явяват четирима души с по една бяла ръкавица само на ръката.

— Я майор Попов — казва единият от тях, а другарят му си хвърля ръкавицата пред зачудения Кърджиев, който замръзнал на мястото си, като чул думата **дуел**, известна нему само в романите.

Работата се уравни чрез опровержение. Тряба да ви кажа, че оскърбителната дума се състоеше само в това, че офицерите бяха наречени **офицерушки**. С една реч, България макар свободна и конституционна държава, без титли и благородия, трепереше на сяка минута пред махмузлията ботуш и казашката шашка.

— Нима вие сте дотолкова глупави, щото можете да допуснете даже за минута, че сте свободна държавица — говореше по това време друг един русин, д-р Юриев[36]. — Вашата конституция е руският капитан — свършваше той иронически, а ние скачахме от земята и се сърдехме национално.

Най-мощната десница на консерваторската партия бяха нашите братия — бесарабците и сички други живи същества, които бяха надошле в България не да я ползват, но да осигурят себе си. Конституцията беше лошава за тях, не че била свободолюбива и 'нам каква си още, но просто затова, че тя не допущаше процветяванието на отделни личности. Бесарабците би служили и при република, стига тя да не туря граница между народния пот и техните празни джебове.

Консерваторите имаха за органи най-напред Витоша[37], после *Български глас,* издаваеми в София, вестник *Българин* в Русчук и *Свободна България*[38] във Варна. Тие вестници отиваха твърде далеч в своята отчаяна борба с интелигенцията. Пред нищо не се спряха тие. В ред статии, публикувани в *Български глас,* се не остави на мира и прахът на покойния Любен Каравелова. Писачът на тие редове наричаше българския литератор и патриот, че бил човек безнравствен, както и П. Р. Славейкова. Най-добро огледало за консерваторския морален кодекс може да послужи брошурата под название *Голата истина*, произведение на най-интелигентните консерватори под редакцията на Горбанова[39]. Тоя херой на преврата описва в тая брошура познатия на мнозина по своя патриотизъм Стефан Стамболов[40], че е възпроизведен от манафска жилка. Той не щадеше даже и покойния му баща, когото наричаше презрително, че се занимавал с ханджилък. Към тая брошура могат да бъдат причислени в *Тринадесетмесечното царуване на лжелибералите,* съчинение на Начевича, и Московският живот на П. Каравелова[41], брошура на руски язик, така също излязла изпод консерваторско перо. В тая последната П. Каравелов се обвиняваше, че не ходи чисто и че книгите му не били наредени на едно място, но разхвърляни по масата. Какъв ужас!... Аз съветвам, от своя страна, сички ония, които би се заели с изследованието на предшествующите причини на преврата, да имат предвид горепоменатите брошури заедно с *Български глас.*

Либералната партия, която бе минала вече начело на управлението, се представляваше от в. Независимост[42]. Като нейни второстепенни органи служеха още: *Работник* в Русчук и Свободният печат[43] в Търново, редактиран от Стамболова, но без успех. В това число влизаше още и Славянин[44], който не издигаше своето знаме съвсем открито. Вестникарската борба беше отчаяна между органите на двете партии. От сички (от либералните) най-далеч отиде в. *Работник.* Отиде той далеч не с беззакония и безчиния, а с това, че не си тури юзда на устата, когато изказваше фактите, когато разглеждаше сметките на старите чорбаджии, сега покрити под мантията на непонятния за българите консерватизъм. И много чувствително почесаха тие последните своята длан, когато неблагоразумният *Работник* надникна в старите общини и издердиса своето оправно перо по мемлекет тефтерлери. Не забрави още *Ра-*

ботник да обърне своя изпитателен поглед и към друга една историческа страница от миналото на чорбаджиите. Той им каза в очите не без забикалки, че тие бяха най-мазните същества при турската империя, че тие наричаха русите, които сега обожаваха — рибари и врагове на Босфора, че султанът е истински баща на българите, и пр. Каза им най-после *Работник* и това, че тяхна милост са от оная пасмина същества, които се валят на земята, когато изгрява силното слънце, а хвърлят с камъци, когато то отиде на запад, когато се провали, когато лучите му отслабнат. „Протестирам, господа редактори, в името на закона, срещу вашия вестник, от който съм силно докачен.“ „Задържам си правото да се съдя с вас.“ „Вие развалихте спокойствието ми, намесихте се в частния ми живот — протестирам!“ Такова беше съдържанието на ония телеграми и писма, които се получаваха в редакцията на *Работник* на името на Георги Кърджиев.

* * *

И така, разбитият неотдавна чорбаджийски лагер отново се съживи, изново той беше повикан на нов живот, на нова борба. Понеже за подобна една борба не се изискваха никакви жертви и нямаше затвор или бесилница, то неприятелите на свободата бяха доволно смели и нахални. В техните редове взеха участие и такива ничтожни същества, миналото на които се заключаваше в бакалската престилка, в дребнавото земанедаване и в безбожния ханзгелик. В Русчук например най-заблудените деятели на бъдещите превратаджии бяха някой си Дончо Георгев, наречен Колелото, който принадлежеше на оная класа щастливци, които само тогава можат да заспят рахат, ако през деня се е засукал около врата им някой камчик или заптийска плесница. Вторият беше друг един доблестен гражданин, Петър Станчоолу, който ценеше бъдещето на народите по разпродажбата на своите памучни антерии, т. е. има алъш-вериш — народът благоденствува, няма ли — сичко е загубено.

Но палмата на първенството в тая борба за слепота и за реакционерство не може да принадлежи ни на Русчук, със своите доблестни граждани Дончо Колелото и Петър Станчоолу, ни на Разград, в който живее Алекси Христович[45], познат гражданин и херой от 27 април, нито пък на благообразния Парашкева Пеев из Тутракан града. Може би на Хр. Бъчеварова[46] и съпруга его, редактори и издатели на в. *Българин*, на братя Петър и Михаил Среброви, на Търновския Мазак[47], на варненския поборник Папанчева[48], който ходеше с револвер по време на преврата да търси из улиците убийците на Царя Освободителя; на редактора на в. *Свободна България*, ученолюбивия г. Ѳ Шишков[49] (от уважение към г. Ѳ Бурмова[50] ние туряме Ѳ, защото тая буква заключава в себе си нещо благонадежно, нравствено и славянско), който бележеше в своя вестник, че на България не ѝ тряба самостоятелност; на поборника Бобевски и много още други деятели, да им се зловиди, че ние туряме ръка над славата на техните градове, но що да се чини: „Историята е немилостива" — говори г. Пандели Кисимов[51]. Ние, като патриот, който милее за славата на своето отечество, турил сме си за правило да споменем заслугите както на сякое лице отделно, така и за участието на някои градове въобще във великото дело после 27 април. Безбожно ще бъде от наша страна например, ако не кажем за Геца, съдържателя на хотел „България", че неговата постъпка при Сарая, т. е. загдето той освободи кониете да се не потят и с това прослави своя роден град и отечеството си България. Така също ние няма да забравиме и Стоила Д. Попов, който напомни на Геца да си изпълни обязаностите.

Ние предвиждаме, че и при тая ни безпристрастност пак ще да се намерят неблагодарни — Хаджиоглу Пазарджик например, което село, като историческо име Добрич, завинаги ще има претенцията да го турим начело, защото той най-напред оправда доверието на своя стар войвода Добрич. Думата ни е, че на неговите граждани дойде най-напред наум да изгорят в. *Независимост* публично, загдето той вестник беше докачил тяхната национална гордост. Но ние смело и гордо ще се закрепим върху височината на своя исторически пиедестал. С национално самолюбие и не без съревнование ще хванем ние за ръката своите читатели и ще да ги заведем под стените на оня град, който е гордост, слава и чест за секи българин. Но това ще стане по-после, когато наближи 1 юли. А сега обявяваме на секиго за знание, че градът, на когото върху стените и върху челата на неговите жители, без изключение на пол, ще да блещят числата 27 и 1, е градът **Свищов**. Там, и пак там! Секи българин, бил той бесарабец, велесчанин или въобще македонец, на когото в жилите тече „историческа" кръв, „организация и дезорганизация", отвън и отвътре, щом се случи път да премине покрай Свищов, тряба да снеме шапка. Свищов тряба да бъде за патриотите от 27 и от 1 както е Палестина за израилевите синове. Думата ми е, че мечтите и желанията на тяхна милост, които съдържаше прокламацията от 27, ще бъдат един ден изпълнени въпреки чистосърдечието на г. Ѳ Бурмова.

Историците от 27-и и 1-и Иван Христофорович[52], Константин Кипровски[53], Петко Горбанов и М. Чокоев[54] ще да ми възразят, че славата на Свищов е тъмняла до 1 юли, т. е. че Великото народно събрание в тоя град е възкресило славата му. Да ме прощават тяхна милост. Аз имам в ръката си такива силни доказателства, които не би могли да се разбият ни от саблята на Ернрота, ни от дипломацията на Хитрова, ни от теориите на Васил Иванович Диамандиев[55], нито пък от стратегмите на Александра Македонски (II). Месец февруари 1881 г. не беше излязъл още, когато патриотическият Свищов, под ръководството на аневци, на пламенния Бръчков, на новия гражданин М. Юркевича и други, подигна глава против управлението. Причината беше, че Градският съвет, съставът на който беше либерален, наложил данък на пуйките (мисирки), т. е. тоя градски съвет нямало да постъпи като Анева да смеси джеба с октроата, издал постановление за някакви си налози, които не съществували от по-напред. Реакционерният протест на младите чорбаджии беше до такава степен скандалиозен, щото сам министърът на вътрешните дела дойде лично в Свищов.

Но първенството на тоя градец не бе подигнато само от Анева и Бръчкова. Причините на неговото величие лежат в по-дълбока почва, почва, която заключава в себе си и нещо полуисторическо и полуикономическо. Градецът Свищов, както е известно, е търговски или да се изразим по-определително — базергянски, който не произвеждаше, а спекулираше и експлоатираше. В навечерието на Руско-турската война цветът на базергянската интелигенция от тоя град беше останала само със своите „наръчни" и „касови" книги в ръце. На много техни кантори и „маази" (тяхно изражение) кофарите бяха цъфнали с червен восък и бяло платънце. По тая причина хероите на тия червени кофари нощно време бяха прецапали тихия бял Дунав. Мнозина оставаха и в Свищов да чакат някоя алъшверишка година, която да им спомогне за снемането блокадата от кофарите. Руско-турската война беше най-радикалното средство. Що нещо злато и пъстри бумажки потънаха в тоя честит градец. В новата комерческа експедиция зеха участие и множество чернооки свищовченки. Тие бяха първите, които възприемаха жадните погледи на северните ни братия. Ако в Свищов по онова време имаше 2000 къщи, то толкова повече можеше да има още и лавочки за **крепкаго табака и харошего спирта**. „Купи, братушка, турецкий табак" — говори хитрият базергянин. „Дорого, братушка" — отговаря солдатинът. „Не, аз продаю на негово благородие офицеринът един франк, а на тебе два халагана, защото ти са бийш с турки." „Спасибо" — казва добродушният братушка и снема своята шапка да благодари за свищовското гостолюбие.

Но войната се свърши, лавките опустяха, половете[56] потънаха тук-там, свищовските улици са гладни кучета наместо добродушни и щедри братушки. Свищовчени, като хора повече знающи, изпечени по различни мушии, саларски и дъскарски кантори, имаха равни шансове за служби в новото управление, едва ли не повече от бесарабските културтрегери. Първото министерство, Бурмов-Начевич, се усмихна на свищовските бъдещи херои на 27 април. Митниците, акцизите, ковчежничествата и пр. само от тях бяха заняти. Ако болградският бивш пачеджия гърмеше от прокурорската трибуна, то свищовският мушиерски логофетин решаваше финанциални въпроси. В късо казано, в преврата зеха най-много участие ония градове, в които имаше най-много непроизводителни елементи, елементи, които се бяха научили из Влашко и Немско, че държавата е само тогава добра, а свободата вкусна, когато тежи джебът, когато къщата е с балкон. Аз можа да ви наброя в Свищов до двадесят души със спокойни чувства, които са уверени, че без чокои и мушиери няма цивилизация, няма успех и народно благоденствие. Градове със свищовско лице аз можа да покажа с гордост още на няколко, които да имат претенция на културтрегерство. Такива са: в Македония — Велес, в Бесарабия — Болград, а в Източна Румелия — Сопот и Карлово отчасти. Колкото болградчани и велесчани имаше в Княжеството през 1881 г., сичките почти омърсиха своите ръце в преврата. Тие тълкуваха така: че [за] тие ръце, които са дошле в България да се греят на златния мангал, превратът е една стъпка към тоя мангал. А и тие градове са претърпели съдбата на Свищов исторически. Велесчани и сопотнянци са се разхождали по виенските и букурещките улици; било е време, когато тие са прекарвали там щастливи минути и комерческо задоволствие. „Ако България да беше си останала санстефанска, то нашият градец пак би набавил във всеки град ако не съдници, то поне секретари и техни помощници“— уверяваше един сопотнянец. Същото това биха повторили и съгражданите на Начевича, на Каранфиловича и на Грекова в отношение на своите градове. Жалко е, че у нас статистиката не е влязла още в практическо употребление при сичките усилия на г. Сарафов[57], а то ние би излезли сега с данни в ръката, щяхме да уверим, че Свищов, Велес, Сопот и Болград са отпуснали най-голямо число чиновници. Уверяват, че от велесчани само имало 105 души в Княжество България. Аз съветвам нашите държавни мъжие щото занапред, когато славянството възтържествува, когато България прибере в своето материнско обятие Охридското езеро заедно със своята пъстърва риба, то да имат предвид Велес и неговите мъжие по-добре. Тряба да се допитат в тоя случай [до] Василий Иван

Диамандиев и до П. Шумкова, познат патриот, който нищо не желае [освен] да види своята страна освободена. В Българската свята екзархия, в архивата на това наше учреждение, гдето се съхраняват документите по пътуванието на Н. блаженство из Княжеството през месеците май и юни 1881 г., съществува такава една разписка със стойност за няколко лева, които г. Шумков получил за някакви си народни дела, извършени в Солун: „Получих горньото от... количество, аз П. Шумков, доброжелателят на българския народ.“ Ето защо аз препоръчам г. Шумков да се има предвид.

А за Сопот аз бих подал такъв един скромен съвет, който ще бъде удовлетворителен и съвременен. Да се отвори в тоя подбалкански градец едно училище за адвокати. Лекциите, които ще да се четат там, да бъдат с местен колорит, повечето практически. Клисурчени и карловци да се не пропущат там, защото враждата между тие градовце е историческа, а в такъв случай спасителното намерение на делото ще да пропадне. Наистина, че сопотнянци се ненавиждат един други, но когато дойде работа до общи въпроси, тие си подават ръка. Това обстоятелство именно е способствало да се прекръсти Сопот в последно време на **Назарет**, а сопотнянци — на **немци**, които названия отдавна вече имат право на гражданство по сичките канцеларии в П...[58]

ГЛАВА ВТОРА

*Нямание почва за превратаджиите. — Щастливият за тях ден 1 март. — В. **Работник,** неговият варненски дописник и нихилизмът. — Кой е бащата на нихилизма? — Нихилизмът и филджана на Стоила Попов. — В. **Свободна България** и Ѳ. Шишков. — Протести. — Идването на княза из Петербург. — Ломският окръжен управител и неговите селски депутации. — Преосвещеният Григория Доростолочервенски и неговата турско-българска депутация. — Свищовските патриоти Д. Бръчков и Юркевич. — Характеристика на русчукските нихилисти С. Златов, Г. Кърджиев и М...*[59] *— Шум в София.*

Но да се върнем пак в Свищов. Министерството на Каравелова онеправда мнозина негови жители и жителки, а в такъв случай борбата трябаше да земе и поразрушителни размери. Но бъдещите херои на 27-и и 1-и нямаха още строго приготвена програма на действия, не бяха намерили тие още разковничето, което да съответствува на епохата. Да кажат **московци**, не можеше, защото, първо, че нямаше турците, а, второ, че самите московци бяха в нашата земя. Да рекат комити, да напишат позорен махзар против букурещките **луди глави***, против Тотя и Хаджи Димитра, пак не уйдисваше, защото тие „луди глави“ и другарите на Х. Димитра жънеха лаврови венци из България. Тука се трябаше ново средство, трябаше се гъделичкание на силните. Може би мрачният Начевич, ретроградният Ѳ Бурмов и младият чорбаджия Стоилов да са си говорили помежду си за новите средства, но сичко това е ставало в техните антинародни кабинети.

Но мина се месец февруари, съмваше вече за 1 март

---

*Гледай в. *Дунав*[60] от 1867—1868 г., гдето са печатани махзарите чорбаджийски против Х. Димитра, Тотя и пр.

1881 г., телеграфът извести по цяла България за убийството на император Александра II. „Той падна убит от разбойническата ръка на нихилистите“ — говореше телеграмата, същото това повтаряше и свещеникът в черкова, когато се отслужи панихида за душата на усопшия император. „Тие нихилисти от турците тряба да са по-лошави хора“ — тълкуваше народът. А съзаклятниците на българската независимост, сичко мрачно и изедническо, което пъплеше из България, потри ръце тържествено: „Ето нашето спасение, ето ново средство за борба, ето ново название на комитите“ — казаха тие.

Градът Варна, тамошният морски пясък или тинята на Девненското блато роди най-напред българския нихилизъм. Младо едно момче, по народност сърбин, скромен работник в печатницата на Блъскова в гр. Варна, написва една дописка до в. *Работник*. Понеже известието за царьовото убийство в Петербург било още прясно из града, той казал в заключение и няколко думи по повод на това убийство. А редакторът на в. *Работник*, спокойният и непридирчивият Георги Кърджиев, който е човек днес за днес, който не е скъп на новите фрази и идеи, поместил тая дописка с единствената цел да изпълни само една празност в колоните. Аз вярвам, че той и не я е прочел даже; но той настояваше да уверява отпосле, че му **хрумнало** нещо на ума, когато я коригирал, но предвид, че няма да се намерят хора, които да експлоатират със смъртта на един покойник, махнал с ръка. Но за да уверя читателите в пустотата на тая безграмотна дописка, аз я поместям цяла, напечатана в 14 брой на поменатия вестник от 7 март 1881 г. Слушайте:

„Току-що приключвах писмото, пристигна известие, че всерусийският император, Царят Освободител Александър II Николаевич, е свършил дните на живота си с ужасна смърт, причинена от две бомби. Наистина жалостни новини. Колкото се тичѐ до цар Александра, взглядовете на различни люде са различни. Един мисли така, а други мисли инак. За мене си аз ще да кажа, че положението на работите ако не другаде, а то поне в Русия ще да се обърнат на добро; но на секи начин за нас, ние, като се намираме на Балканския полуостров, трябува сякога да сме на мъртва стража и да вардиме своите традиционни права, да се удържим като народ, мощен да се грижи сам за себе си. Може да настъпят мъчни и тежки времена не само за нас, но и за другите народи на Европа, ала затуй тряба да сме готови на секи миг против нашите двойни неприятели — турците и немците. Да, моето мнение е, че ситуацията в политическото поле ще се промени със стъпванието на престола на Александра III Александровича; но дали ще излезе на добро или на зло — оставаме да видим.[61]"

Тие десятина редовце родиха българския нихилизъм, тие са най-долният основен камък на Великото свищовско народно събрание, те позлатиха дръжката на Ернротова камчик. Да не би да помисли някой, че след напечатванието на тая дописчица общото внимание беше обърнато върху нейното съдържание. Пази боже! Тя щеше да си остане незабележена от никого, нямаше да има 27-и и 1-и, ако едно странно съвпадение не беше разтълкувало нейното съдържание. В Русчук живее Стоил Д. Попов, бивши редактор в турско време на в. *Дунав*. Преди няколко месеца негова милост беше председател на Варненското окръжно съдилище, отгдето бе изключен не твърде почтено. Когато получил той в. *Работник*, най-напред обърнал внимание на дописката от Варна, не да търси нихилисти, но да види няма ли да се пише нещо против неговата предателска деятелност или въобще да види какво се пише от гр. Варна, нещо свойствено за секиго — да се интересува от съдбата и работите на оня град, в който е живял неотдавна. Обърнал г. Стоил Д. Попов колата на друга страна, щом прочел тая дописка. Още повече той скрипнал зъби, когато четял дописката, защото се намирал на кеф под ароматическите изпарения на бадемлията мастика и на нейния душманин — киселите краставички, нарязани на дребни колелца и турени в една малка пиятка. Уверяват, че в това време близо до коляното на г. Ст. Д. Попов стоял с пастирско смирение и негово преосвещенство святи Доростолочервенски митрополит Григорий, с когото той разделяше моабетските апатични минути, и че уж тоя последният направил най-напред откритието. Тряба да ви кажа и това, че г. Ст. Попов е дясната ръка на дяда Доростолочервенски. Тие са помежду си твърде фамилиарни, нито единият, нито другият приемат да изпразнят по един филджан бадемлия насамо. Ако г. Попов например получи отнякъде някоя дамаджана сакъзлия или бадемлия, запечатана с печат, то той не само че няма да я изкуса сам, но и не приема да я отвори даже. Така постъпя и святият старец.

Така или инак, но на другия ден се яви във в. *Българин* писмото на г. Ст. Попов с подписа му отдолу. В това писмо, което миришеше на камчик, потепен в бадемлия мастика, г. Попов оплакваше България, че и в нейното лоно се намерили царюубийци и разбойници нихилисти. „О, то не може да бъде! Ръката, която е написала тие редове, не е българска, тя е гръцка или гагаушка.“ Сърдеше се още г. Попов, че думата **император** била написана с малки букви, което немалко докачило неговата вернолакейска гордост. „Вижда се работата, че варненският нихилист за унижение счита това“ — говореше той. В това отношение аз не намирам вина на г. Попова, защото, когато той редактираше в. *Дунав*, то сяко ефенди от конака имаше право да го опъне за ухото, ако той не му напише с главна буква името. И така вие виждате, че г. Попов е авторът и хероят на българския нихилизъм. Аз предвиждам, че по тоя предмет може да стане силен спор между юрисконсулите на преврата А. Шопов[62] и Петър Василич Оджаков, та затова именно налягам да призная заслугата на г. Стоила Попов. Ѳ Бурмов и редакторите на *Български глас* можат да се нарекат само второстепенни автори.

Това писмо на г. Попова, публикувано във в. *Българин*, т. е. неговата стрела, удари на място. Това и чакаха сичките наежени мрачни бухали. Според уверението на мнозина г. Ст. Попов бил написал това писмо по внушения от консерваторския лагер в София. Где щото имаше подле и окаляно, мрачно и безчестно из България, от един път издигна глас частно против редакцията на в. *Работник*, а въобще против либералната партия в Княжеството. „Нихилисти! Цареубийци имало в България“ — говореха тие неплатени шпиони. От Габрово някой си Манафа[63], който е пил мастика с турците, когато бесели неговите братия, и друго едно кречетало, именуем Недю, протестираха пред министерството защо то не земе мерки да се изтребят българските нихилисти. От Свищов се изстъпи в колоните на *Български глас* една личност, именуем Юркевич, човек с тъмно произхождение, пропаднал в Свищов от интендантските кола. И той констатира съществуванието на българските нихилисти. Друг един военен мъж, майор Попов от Шумен, телеграфически насърчава Юркевича за борбата му против нихилистите. Майор Попов влезе в положението на оня грешник, когото като захванали да бият по задницата в един черковен двор, изревал колкото му е силата: „Оставете ме, че черковата се запали!“ А всъщност запалила се била само неговата задница от тоягите. В гр. Варна Ѳ Шишков и някой си Папанчев зеха на гърба си да умият петното, което се роди във Варна, а се измъти в Русчук в ракиената чашка на г. Ст. Д. Попов. Тоя Папанчев беше и опълченец още, бил се за свободата на своето отечество, та затова именно зел отгоре си тоя труд.

Съставил се протест, който се облякъл в обвинителна форма от г. Ѳ Шишкова (тогава прокурор във Варна), и се изпратил за надлежно разпоряжение. Сам Папанчев, с револвер на юнашко бедро, ходил да подписва тоя протест. Когато един наш приятел във Варна, Иван Мавров[64], се отказал да подпише тоя протест, който нарекъл „донос“, то Папанчев си похванал дръжката на револвера и казал патриотически: „Аз съм опълченец, зная и да убивам!“

Разбира се, че тие протести биваха обсипвани с много подписи от страна на простодушното население, никой не запитваше какво нещо е нихилизъм, где се намира той. „Против убийците на Царя Освободителя“ — говореха инициаторите. За тях нихилизмът бе толкова близък, колкото им е комшия и дядо Месечко. Ако против обиколката или затъмнението на дяда Месечка станеше митинг, то кой не щеше да присъствува? Освен това сега нямаше вече поганци. Едно време и найбезсъвестният чорбаджия, когато подписваше присъдата на някой комита, сè ставаше прелив на неговото християнско сърце. А сега сичко ставаше в името на християнски цар и български княз, имена, които бяха святи за секиго. Препис от сички тие протести се обнародваше в колоните на съзаклятническите вестници: *Български глас*, *Българин* и *Свободна България* (какви хубави имена!), които биваха придружени с най-безсъвестни коментарии, че в България се породиха нихилисти, сам Каравелов и неговото министерство са такива. От друга страна, подкупени агенти от страна на съзаклятниците кръстосваха България да четат лекции против нихилистите цареубийци.

* * *

За малко време бедното българско Княжество, което не беше престанало още да сънува заптийската касатура и кърсердарския даяк, започна да се пита: „Що за хора са, аджеба, тие нихилисти? Какво тие искат от нас? Отгде са дошле в страната ни?“ А враговете на българската свобода и любителите на държавното съкровище се целуваха един други от радост, потупкваха по гърба тие верните си съюзници бесарабци, че успехът е вече потръгнал. Македонците, живущи по онова време в Княжеството, като по-недалновидни в подобни **бугарски** работи, дигаха само нос и се мъчеха да познаят какъв вятър ще да подухне, няма ли и тие да спечелят нещо за своята поробена страна.

Сичко това ставаше в отсъствие на Негово височество княза, който на 2 март още замина за Петербург. Наближаваше той да се върне, а свирепата ненавист на гладните за злато чорбаджии се увеличаваше от минута на минута. Тие приготвиха депутации от няколко града да посрещнат господаря на България още на границата и там да му съобщят за заразителната болест на страната — съсипателния нихилизъм. Немилостиви! Тие никак не си помисляха даже колко щяха да наранят сърцето на младия ни княз. Връщаше се той от печалното шествие на Петербург, гдето разбойническа ръка беше потопила в жалост целия град, а сега трябаше да слуша, че и в неговото мило отечество се е завъдила тая живеница. И как скоро! Преди един месец сичко спокойно, народът тържествуваше своето избавление от турчина, радваше се на свободата си, а за няколко недели, отведнъж — нихилизъм! Вижда се работата, че това учение да има голямо сходство с холерата, която тича безцеремонно, за няколко дена прескача широките морета.

И в изпращанието на тие депутации градецът Свищов пожъна палмата на първенството. Той изпрати трима свои избрани съотечественици, които според *Български глас* биле приети твърде учтиво от господаря, който ги разпитал за болките на народа, особено за нуждите на свищовчени, и най-после им казал, че желанията им ще бъдат чуени от неговото правителство. Какво се е говорило още пред господаря, аз не съм в положение да зная, но според в. *Българин*, който си палеше чибука от голямото място, станало дума и за новата епидемия — нихилизма.

— Господарю, нашите надежди са възложени на тебе, на твоите благи намерения. Тебе познаваме ние за глава на народа си, твоята рицарска воля е нашата конституция и свобода — казал г. Бръчков, който така също правеше част от свищовската депутация.

По повод на тие думи г. Петър Василич Оджаков беше написал във в. *Българин* юридическа статия, в която доказваше, че това мнение е съгласно със **славянската земеделческа конституция**. А знаете ли вие кой е Петър Василич Оджаков? Почакайте малко. Малко по-долце ще ви го представим в сичката своя голота. В Русчук народната воля бе изразена в лицето на святи Доростолочервенския дядо Григория, т. е. нему се падна жребието да отиде и изрази в София на господаря болките на русенската епархия. Другарите на святиня му бяха повечето делиорманци, наши мюсюлмански събратия, с бели чалми и с червени еминии. В тяхното число влизаше и Иван Попов Харцоят[65], жител беленски. На тоя последния именно имаме ние да благодарим, защото ни даде някои сведения за действията на тая депутация. Не можем само да си припомним добре дали тая депутация беше изпратена преди или после 27-и. В секи случай нейната цел е била една и съща, следователно тук датите не пречат в нищо[66].

— Преди да тръгнем от Русчук, на брой девят души, дадоха ни се пари, неизвестно от кой джеб — говори Иван Харцоят. — Каза ни се още, че ние се изпращаме в София да помолим господаря на България да намали данъците, да го уверим, че сичките ни надежди се облягат нему и пр. По пътя обаче негово преосвещенство Григорий твърде често ни говореше: „Ще науча аз тоя Каравелов, как смее той да се подиграва с богатите и държавните лица в България! Ще му докажа аз нему, че който не почне своята деятелност, била каквато и да е, от моята десница, той е осъден на смърт!“

Вървели и стигнали нашите депутати благополучно до София. Когато пристигнали там, святи Доростолочервенски ги оставил на хотела и отишъл да се види с някои от голямото доброутро, па и да разпореди потребното. Това потребно се състояло в това, че няколко души шпиони пристигнали на хотела, гдето била кондисала депутацията. Тяхната поръка била да наглеждат депутацията, да не би да се доближи до нея някой либерал (т. е. нихилист). На втория ден било вече сичко готово; господарят изявил пълна готовност да приеме русчукската депутация.

— Вие няма да говорите нищо, да не би да сбъркате някоя дума, тъй като не сте виждали друг път големи хора — казал святи Доростолочервенски на тръгване.

— Бей, кой се надяваше да бъде дотолкова дявол тоя пусти калугер, кой мислеше, че той е дотолкова опачина в душата си — говори Иван Харцоят и си върти главата. — Щом излезе насреща ни Н. в. князът, то дядо владика, кротък и мирен до това време, изрева насреща му, като че наляха в гърба му горещо масло, разтърси си дългото джубе и така силно махна с ръце, щото събори чалмата на Осман ефенди, който стоеше до него.

Словото на святи Доростолочервенски, което той казал пред княза, се почвало така, според думите на Харцоят: „Ваше Височество, любезний княже, баща и господар на България! Отърви ни! Нихилисти и проклети либерали погубиха народа! Градът Русчук, найлюбимата ваша резиденция, пропадна! Градският кмет Симеон С. Златов[67] е главата на нихилистите..." Иван Харцоят иска да увери, че Н. височество бил трогнат твърде чувствително от тие пастирски думи, така щото очите му се налели със сълзи.

— Ваше високопреосвещенство! Уверете народа, който ви е изпратил тука, че техните праведни желания ще бъдат взети твърде наскоро във внимание. Патриотически дълг ме кара да взема браздите на управлението в свои ръце — казал господарят.

— Ченелия владика сте имали — говореше отпосле Осман ефенди. — Когато той започна да говори пред княза, когато си подигна ръцете, то ние замръзнахме на мястото си.

Тук съм длъжен да ви кажа, че святи Доростолочервенски е бил някога и нихилист, ял и пил е с тие последните. Неотдавна, преди той да отиде в София с турската депутация, беше се целувал по устата със същия нихилист Симеона С. Златова.

Това се случи в царството на либералите, при министерството на Каравелов — Славейков. Беше някакъв си празник, официален. Русчукските либерали, **кружокът** от в. *Работник*, който се поместяваше в девят пайтона, покрай другите посещения, които направи из града, посети и палатите на Доростолочервенския старец. Щом тоя последният зачува, че пайтоните пригърмели покрай неговата порта, оставя свойто пастирско бдение и излязва да ги посрещне. Дотолкова святиня му бил трогнат от това посещение, щото сварил да напълни една чаша с вино, с която излезе да ги посрещне.

— Чадца, русчукски граждани и любезно мое стадо! Желаете ли да телеграфирам ей сега на Н. височество, нашия любезен господар Александър I, че **народната партия** (така се казваше кружокът на *Работник*), **на която аз имам чест да принадлежа духом и телом**, пие и се весели днес в моето скромно жилище за ваше (княжово) щастие и дълголенствие? Искате ли, питам ви аз, грешний и смирений старец? — каза святиня му.

— Святий старче! — отговори Митко Маринов[68], един от видните и преданите членове на народната партия в Русчук и член от редакционния комитет на *Работник*. — Святий старче! Вашите пастирски думи са небесен глас, тие падат като мехлем на нас младите. Дано от сърце и душа ги говорите!...

Няколко наздравици и ура се казаха после това. Тук присъствуваше и Андрей Манолов, председател на Апелативното съдилище, но той се взираше повечето в чашката с черното вино, която държеше старецът в своята десница.

— Пивко винце коландрисвате, дядо — каза той. — Нашето Габрово е кесат от тая страна.

Аз споменах по-горе името Симеон С. Златов, против когото се оплакваше най-много дядо Григория, че бил главата на русенските нихилисти. Наистина, че страшен нихилист е тоя С. С. Златов. Ако аз знаях, че нихилистите са сè като него хора, то кълна се в своето славянско име, че аз първият би станал един нихилист, да плаша мало и голямо из България, да бъда предмет на една лекция от страна на г. Петра Василича Оджакова*. Негова милост, т. е. приятелят С. С. Златов, може да се опише с две думи. Най-напред ще да ви кажа, че той се не сърди никому, няма зло и отмъстително сърце. Второ, че десят нощи наред да не съмва, той няма да запита слугата „каква е тая работа", т. е. искам да кажа, че е душманин на сладкия сън. Кога говори, думите му излизат като из фортепиано, не е и скъп в езика си, особено пред селените. Па обича и да заповядва. После преврата, когато беше отишел с една депутация в София, в която имаше и селени (из Диш-варош), накарал тие последните да му носят из София пардесюто и чантата. С една реч, хасъл човек да проповядва из народа нихилизъм и да хвърля бомби.

Понеже зачетнахме да описваме нихилисти, то нека ни бъде позволено да дадем портрета на още някои и други такива, да се увери г. Шопов, че действително в България е имало нихилисти през 1881 г. В числото на страшните ние можем смело да турим и Георги А. Кърджиев, отговорния редактор на *Работник*. Ето човек да хвърля железници и да убива с кама по улиците. Първо, че той има тая добрина, че не може да бяга, защото главата му тежи като гюлле на рамената, а гурбетските му чепици, които никой път не можат да бъдат здрави, спъват го още повече. Второ, че той през живота си не е хващал в ръката си студено желязо, нож или пушка, при сичко, че Димитър Черкински[69] уверява да го е видял един път да гърми в лозята с ювзелия пищовче. А пък в емиграцията, т. е. в беганието зад граница, Хартман и княз Кропоткин[70] тряба да му целунат ръка. През 1882 г. в качеството си на редактор на в. *Братство*[71] той беше даден под съд d'office цели четиринадесят пъти: а) че нападнал разградския окръжен управител Кюстата; б) че казал във вестника си, че в Делиорман имало разбойници; в) че препечатал едно антрефиле от руския в. *Московский телеграф*; г) че нападнал българския присноблаженний екзарх Йосифа[72] I; д) че казал един път във вестника си: „ах, где остана зеленото парцалче", т. е. Турция; е) че покорил драгуните; ж) че не вярвал в „Историческата задача" на преврата; з) че задал във вестника въпрос: дали и свищовският по онова време прокурор М. Юркевич е неприкосновен монарх на своята държавица Свищов* и пр., и пр.

---

*По това време П. В. Оджаков се готвеше да чете лекция в девическото училище за нихилистите, от които теглеше и България.

Вследствие на тие четиринадесят обвинения любезният ни приятел и съмисленик Георги Кърджиев и ангел да беше, и звездите от небето да можеше да сваля, то пак не можеше да се отърве от тогавашното безпристрастно правосъдие, което раздаваха бесарабци, а контролираше Петко Горбанов с правоведските заключения на Петра Василича Оджакова. Кой тряба да се осъди и кой накаже, не зависеше тогава ни от сухата буква на Временните съдебни правила, ни от изнасилената вече съдийска съвест, а от депешите на поменатия Горбанов, който даваше инструкции от София. По тая причина либералите по онова време в Русчук се събраха и решиха: да помогнеме на Георги Кърджиев, отговорен редактор на в. *Братство*, да избяга в Гюргево, гдето да може да продължава вестника. А за поръчителството, състоящо се от трийсет лири, подписано от К. Доганова[73], да се събере тая сума помежду членовете и заплати на Доганова. Прието. На втория ден Георги Кърджиев събра своите чукове и по начин твърде тайнствен сполучи да влезе в австрийския параход и да избегне в Гюргево. Триста заръки му се даваха, че прави що прави, строго да се пази, да не пише писма, да не доближава до Гюргевската скеля, отгдето може да го повлече някой член на „Историческата задача", и пр.

---

*Защо г. Юркевич е бил монарх в Свищов, читателите ще видят по-долу.

Успокоиха се сички приятели, нищо не можа да подсети полицията и нейните многобройни шпиони. Получи се даже известие, че страдалецът се наместил на квартира. Два часа не се минува обаче от неговото заминуване, ето че брат му Тома Кърджиев[74] с изплезен език търси съмислениците на либералната партия, да им съобщава нещо важно.

— Господ да го убие! По-добре да не се беше намерил — говори той и се сърди, а после изважда из джеба си някоя депеша, която чете.

Тая депеша, която носеше смирения подпис на нашия емигрантин Кърджиева, гласеше така: „Самò не може да се търпи в чуждия град. Пратете с вечерния параход Пенка" (съпругата му). Тома Кърджиев изпраща по частен човек известие до брата си и грубо го осъжда за постъпката му, която навярно откриваше местопребиваването; но подир няколко часа ето че се получава втора депеша, по-обстоятелствена от първата: „Не мога бей, не мога да търпя. Ако до утре не изпратите Пенка, то аз се връщам пак в Русе."

Да кажа две думи като характеристика и за друг още един нихилист, тоже от редакцията на *Работник*, М..., за когото пишеха консерваторите, че бил председател на кружока. В турско време още Мидхат паша[75] отива в града на М... Понеже селските кметове, или по тамошному **кнезове**, биле унищожени, то гражданите поискали от пашата с прошение да възобнови тие кнезове. М..., като най-еспиденсаният човек в града, написал прошението. Когато Негово пашовско високопревъзходителство приел прошението и когато той прочел думата **кнезове**, която претълкувал в популярен смисъл, т. е. че българите искат **княз**, то пашовското хладнокръвие било нарушено.

— Кой е писал това прошение? — извикал той и тропнал с крака си.

— Ефендим, даскалът М... го написа — отговорили гражданите и целунали полата на повелителя.

— Скоро тоя пич да се яви напредя ми — повторил той.

Когато М... застанал пред Мидхада, дордето се накани да му отдаде приличните почести, последният му зашлевил такава плесница, щото фесчето на М... дълго време хвърчало на въздуха като колело.

— Нà на тебе един княз! — говорел пашата.

Заключението на тоя факт е в това, че според разказванието на присъствующите, когато сиромах М... тръгнал да си отива, от шаечените му панталони капало вода по дъските... Както виждате, тъкмо човек за нихилист. М... се отличаваше и с други още превратни идеи. Така например, когато някой заговореше за българската шапка на княз Дондукова, за словото на генерал Скобелева, когато той казал на опълченците: „С имени Н. В. Импѐратора, поздравляю вас, братци болгарьи!“ — то от очите на М... капваха по две бистри сълзи.

— Щастливи минути! — говореше той.

* * *

Но аз се отчегарих от жицата на своя разказ с емигрантските способности на Г. Кърджиева и с железния кураж на уважаемия М... Така или инак, но много патриотически градове из България проводиха депутации до в София да поздравят господаря с „добре дошъл“ и да изкажат болката на народа от новата язва. Тук съм длъжен да ви спомена за още една отечествена заслуга на ломския окръжен управител Д. Анева, която той извърши независимо от сякакви депутации. Тук г. Анев въздигна още един път славата на своите съотечественици — свищовлии, а ние в качеството си на безпристрастен не можем да замълчиме онова, което е високо и патриотическо. Когато господарят на връщане тръгнал от Лом за София, то г. Анев се разпоредил или по-добре насърчил селените от окръга да излязат около пътя и да засвидетелствуват своите верноподанически чувства. Когато конвоят на господаря се задал, то верните поданици нападали по пътя пред конието и извикали:

— Любезний господарю! Отърви ни: от Каравелова и неговото министерство; от нихилистите, които са против Русия, и пр. Не можеме да търпиме вече! Ще се изселим! Сичката ни надежда даваме на твоите господарски ръце!...

— Аз ви казах, че не е вече за търпене — казал уж г. Стоилов на господаря, но дали това е вярно, не можа да утвърдявам.

А Анев бил уверил шопите от по-напред, че ако кажат горните думи, даночецът ще да се намали.

По само себе си се разбира, че тежко е било на душата на господаря, когато той е потеглил за към София. Още по-тежко му е станало нему, когато е преминувал през прекрасните върхове на Берковската планина, когато е направил сравнение между природните богатства на своето отечество и теглилата на любимия си народ, който му се бе представил преди малко да изкаже своите болки. Аз се осмелявам да подозра, че тук е узряла най-много идеята за „Историческата задача", за 27 април и 1 юли. От друга страна обаче, според думите на г. Каравелова, тогавашен пръв министър, господарят му се показал много весел, когато се видели пръв път после завръщанието му от Петербург. Ни дума не станало за „Историческата задача". Напротив, той даже благодарил в неговото лице сичкото правителство, че в отсъствието му добре управлявало. Кой знае? Високите и дипломатическите свиждания може да не допущат пълна откровеност, каквато си въображаваме ние простите.

Вестниците *Независимост* и *Работник*, на които беше известно горното задоволствие на господаря, не закъсняха да кажат на консерваторите: „Останаха напусто сичките ваши интриги и подлости."

— Почакайте още малко, и ще видите — беше уверявал Хр. Бъчеваров някои наши приятели.

23, 24 април — сичко благополучно, но чудното беше това, че и либерали, и консерватори се радваха. Тие последните нощно време тайно и мрачно следваха да правят заседания. Либералите от своя страна, щом се срещнеха двама души, и двамата представляваха въпросителен знак.

— Как мислиш? — питаше единът.

— Вижда се работата, че не добре отива — отговаряше вторият.

— Кой знае!? — свършваха и двамата и с клюмнали глави се разделяха.

25 и 26 число, замириса вече на нещо откъм София. Редакцията на в. *Работник* получи няколко депеши из София, повечето от Г. Живкова[76], които депеши, който и да ги четеше, по своето съдържание приличаха на гласа на строшен звънец, па и нищо не можеше да се разбере. „Пишете в *Работник* силно и остро" — говореше една от депешите. „Казвайте не си даваме конституцията, тя ни е дадена от Царя Освободителя" — казваше втора депеша. „Много зле отиват работите, дръжте се!" — тълкуваше трета, и т. н. Но кой ще ни земе конституцията? Защо работите отиват „много зле"? — ние нямахме напълно правдоподобни понятия. Не вярвахме ние, че за кефа на двама-трима мракобесници, наречени консерватори, за хатъра на Стоила Попов, за черните вежди на свищовлийки и за кефа на десятина души турски петали ще да се извърши нещо сериозно, ще да стане държавен преврат, ще да имаме най-после черните числа 27-и и 1-и. Княз като ябълчица, както се виръжава Тате Савич[77], княз любим на мало и голямо — кому идеше на ума, че ще стъпи на своята клетва?

ГЛАВА ТРЕТА

Слуховете в Русчук за 27 април. — Петър Василич Оджаков и неговото славянство. — Прокламацията на княза от 27-и и нейното нахално съдържание. — Българе! — Тържеството на черните души. — Молебен в черкова. — К. Кипровски, К. М. Куркоя[78]*, А. Симеонов, П. Изворов, М. Стефанов*[79] *и пр. — водители на превратаджиите. — Седемте яничер-агалари, наречени княжески комисари*[80]*. — Русчукският комисар Логвенов*[81]*. — Неговата реч пред чиновниците. — Съставът на шпионското отделение. — Опълченците. — Телемах Хаджипенев*[82] *в Бяла и зет му Каравелов.*

Но нека оставим да говорят фактите, а разсъжденията и заключенията да турим на заден план. Съмна се на 27 април. Към пладне се получи депеша из София на име на либералната партия; депеша, която тури край на сичко, която бе начало да се докаже на българите, че не само турците са биле тирани. Консерваторите, както само по себе си се разбираше, че от нас по-рано имаха депеша, триеха ръце от радост. Пред зданието на Русенското окръжно съдилище се намирахме, когато получихме известие за **седемте** черни години и за „Историческата задача“. Димитър Мантов[83] беше лицето, което донесе тие новини. Отдалеч още викаше той запъхтян: „Князът унищожава конституцията! Иска пълномощия за седем години! Пет чрезвечайни комисари се назначават! Каравелов и Славейков не се знае що са станали! В София революция!...“

Вика сиромах Мантов и бърше своето попотено чело, а палтото му от бързина се отмята като пендера. И ръце, и крака се отсякоха, като с гръм бяха поразени сички присъствующи, разбира се, либерали. Куп ругателни думи и проклятия се изсипаха върху главите на консерваторите, в числото на които влезваше и господарят на страната. Сега пръв път чух аз да се третира неговото име в неприлична форма. Когато Д. Мантов съобщаваше горните думи, присъствуваха там настрана и двама души от съзаклятниците, редакторът на в. *Българин* Бъчеваров и правоведът П. Оджаков. Тие тържествуваха, тие се кикотеха на развълнувания Мантова и говореха помежду си:

— Чакайте де! Що сте видели още?

— Свърши Княжество България, г. Оджаков — казах аз на тоя последния после малко, като разбирах преврата.

— Не, джанъм, то е нищо, тие са малки работи. Трябаше най-после да се тури един край на тие безредици. Но... аз се боя за историята само; срамно ще бъде, защото тя ще да запише в своите страници, че българите не са способни да се управляват сами. Па най-после тук и народът не е крив. Самата тая форма на управление не е славянска — свърши г. Оджаков с такова хладнокръвие, с такава индиферентност, като че да го питаше някой дали руската капуста е по-добра или българската армея.

По-горе аз се обещах, че ще да запозная читателите си с г. Оджакова, който ще да се споменава оттук нататък на много места и който е един от най-горещите превратаджии. А от друга страна, и бъдещият биограф на г. Оджакова ще да се възползува от нашите бележки. Прочутото градинарско село Лясковец има честта да притежава нашия херой. В него той е видял за пръв път веселия божи ден. Той е съотечественик на П. Жекова, на Иван Касабова[84], на Ивана Степанова, когото най-добре познават сливенци, и на ред други мъжие, отбележени вече в литературното и обществено поле. „Нашите селца е виновник на много учени мъжи, между които е и наш скромност“ — говори Петр Васил Оджаков, ако помня добре, в предисловието на едно свое съчинение.

Учил се П. В. Оджаков в православна Русия. Свършил той правоведството, но тряба ли да ви казвам, че това именно правоведство, неговата терминология, титлите на ректорите и попечителите, техните чинове и произхождения разбъркали твърде чувствително мозъка на г. Оджакова? Думите правовед, юрист, кандидат на славянското право, служител на каноническото и пр., и пр. се слушаха от неговите уста и гдето тряба, и гдето не. Разказват, че когато той ходил по русчукските касапници да си купува месо, в пазарлъка с мазния касапин твърде начесто говорил на тоя последния: „Аз съм юрист и губернски секретар, затова от най-хубавото място тряба да ми отрязваш. А чинът губернски секретар, съгласно такава и такая статия, е равен на потомствените дворяни.“

Може би читателите да не повярват на тая ми анекдота, може би да кажат, че се зевзеклендисвам. Много добре. А какво ще да ми кажете вие, когато застана напредя ви с документи в ръката, когато ви укажа и сухата статия на закона? Слушайте едно обявление, подписано от П. В. Оджаков във в. *Българин* после преврата.

„Обявление. Петър Василич Оджаков, юрист-правовед (ст. 98 от В. С. П.), който е свършил юридическите си науки в Одеския императорски университет, който е член на Одеското юридическо общество, който е бил председател на Русенското окр. съдилище, който няма нищо общо с безсъвестните и либералствующи адвокатушки, който не е даван под съд, както мнозина други, който е кавалер на руский императорски орден „Св. Анна“ и пр., и пр., приема да дава юридически съвети“[85] и т. н.

В русчукските български гробища стърчи малко каменно паметниче, което носи следующия надпис: *„Сьин дворянина Владимир Петрович Оджаков, из Россию, Марта 1879 г.,*[86] *роден здес 27... 1880 г. погребен.“*

В архивите на бившето Търновско апелативно съдилище се търкаля и до днес едно прошение от същия лясковски дворянин, в което са изброени сичките негови титли и чинове. Работата била такава, щото дворянинът трябало да посети магарешкия рай за някаква си измама на селени, против когото въстанал неговият съотечественик Христо Брусев в защита на селените, ако помня добре. Вил-трил дворянинът, намислил, че с титлите и ордените ще може той да поуплаши тогавашните съдници. Това прошение се захваща с руски и свършва на български така:

„От Петра Василича Оджакова, русконоданный, губернески секретар, кавалер Св. Анны, член Одесс, юр. общества, по занятие адвокат, жител из селении Лясковуг, Тырновскии губернии

ПРОШЕНИЕ

Когато ний, руссите, преминахме Дунавът за освобождението на българите“, и пр., и пр. ...

Георги Живков, който бил тогава член на Апелацията, разказва, че губернският секретар се явил в съдилището в пълна форма, с лента на шията и пр. Какво е станало по-после, не зная. Зная само това, че когато господа съдиите оставаха без работа, повикваха секретаря при себе си.

—Дай ни прошението на дворянина — казвали тие.

И няколко часа това прошение се четяло наред, а останалите служители си държели ръцете за хълбоците от смях. Жал ма е, че нямам на ръка оригинала, а то би му дал място.

През 1879—1880 г. П. В. Оджаков беше председател на Окръжния съд. На съдилището той отиваше с кон, при сичко че къщата му не беше далеч. Вечер, когато наближи да си тръгне, разсилният довожда пак коня и държи едната му зенгия пред вратата. Гдето и да отидеше П. В. Оджаков, на частна или официална визита, то непременно един разсилен трябаше да върви подиря му.

В политически убеждения и социални въззрения той е поклонник на оная рутина, която не излиза повече от канцеларията на някой руски губернатор и полицейски чиновник.*

---

*Ето ви няколко образци от друго едно прошение на тоя велик мъж, написано четири години след преврата, когато отчислиха П. В. Оджакова от длъжност прокурор при Софийската касация:

Его Височество Александру, князю Болгарскому. Да будят воля твоя, Ваше Височество, и пр. Да позволено мне будет да са оплачи, че за мене не могат да съществуват само обязанности към державата, да плащам налози и защитавам отечеството си срещу врагите през

Поклонник е още и на двамата московски святци, Катков[87] и Аксаков[88]. Свободно слово, печат и журналистика са за него неща излишни и вредителни. По време на неговото председателствувание в Русчук се издаваше в. *Българин*, комуто беше скимнало да либералничи. Нямаше още по онова време прокурори, а на душата на П. Василича Оджаков тежи, че не можеше да накаже тоя вестник ако не с друго, то поне да позатвори редакторите му. Какво направя П. Василич? Става за минута и прокурор, и цензор, и полицейски. В. *Целокупна България*[89] напечатва едно писмо от Каравелова и Славейкова със заглавие „Възвание". В. *Българин*, като мислел, че София не е в Патагония, но в тая същата страна, гдето се издава и той, препечатва възванието заедно с подписите на неговите автори. Много добре; но я да видим какво казва дворянинът, правоведът и губернинският секретар?

— Аха! Значи вие сте монарси, вие сте князе, главнокомандующи, та издавате възвание? Вие, бунтовщики — извиква г. Оджаков и нощно време, когато редакторите на *Българин* си пиеха бирата на Швайцеря, дойде им известие, че печатницата е нападната от жандарми.

Когато се гледаше делото, то Петър Василич, който председателствуваше, остави на минута своето място и премина на друга маса. Публиката, която не знаеше по онова време обязаностите на прокурорите, помисли си, че П. Василич ще се прескундя върху масата. Но той си подпря само ръцете, подигна си главата, поизкашли се и почна своята обвинителна реч, която

1877—78 год., а тряба да са ползувам от законите, под охраната на които са заслонени както моите обязаности, така и личните ми имуществени права. Быти закону, но непогибняти человеку... Най-после, понеже само от длъжност съм отстранен, то всеподаннейше моля Ваше Височество да благоволите и височайше ме уволните съвсем от служба Вашему Височеству. (Какъв язик! Какво бойко перо!) И то със сукрашено сърце и със сълзи го казвам, при днешните обстоятелства невъзможно е за независимите, неутралните и учените българи да слуговат Вашему Височеству (ето независим човек и учен българин!) с енергия и успех, като доброй солдат на передовите бойови линии в охранение авторитета на положението и службата и пр.

се състоеше в това: кой има право да издава възвание и кой не: „В заключение аз моля почитаемото съдилище да осъди виновните Д. К. Попова[90] и Хр. Бъчеварова съгласно закона, който са нарушили, едно право, дадено само на монарсите“ — свърши Петър Василич. После това той пак премина на председателското място и почна да пита виновните не като Петър Василич прокурор, но като Петър Василич — председател.

— Какво имате да отговорите вие против **обвинителната трибуна**? — попита той.

После два часа двамата редактори вървяха под конвой за полицията, гдето стояха затворени три деня.

Забравих да кажа, че когато П. Василич четеше от **обвинителната трибуна**, малко едно момче, ученик, влезе в заседанието между публиката с няколко притурки в ръце, издадени от редакцията на в. *Българин,* не помня по какъв случай. Съзря го П. Василич по едно време, видя той в ръцете му печатното слово, заигра му брадлето като кречетало.

— Съгласно статия такава и такава от Временните съдебни правила, глава и отдел такъв, аз предлагам на публичната власт да арестува на 24 часа Т. Каракашова (името на ученика), който си позволи в присъствено място, гдето виси портретът на Негово императорско величество государя, да наруши тишината — каза той.

Ученикът се разтреперя, паднаха притурките от ръцете му, ревна да плаче, но мустакатият жандармин, който го заблъска напредя си, тури край на сичко.

Славянството и историята обаче г. П. Василич, правоведът и юристът, съвсем по друг начин разбирал. Във времето вече на пълномощията, когато се почна „Историческата задача“, той беше бич на съдниците (от либералната партия) в качеството си на адвокатин. Помня и зная, че когато се разглеждаше някое дело, в което да участва и той, то съдиите треперяха, ако делото се решеше така, щото да губи дворянинът правовед. Искам да кажа, че съдбата на съдиите можеше да бъде решена, макар и не правоведски.

* * *

Но да се върнем на 27 април, на тоя исторически ден, от който се захваща прилаганието на „Историческата задача“, от който съдбините на България започват вече да се управляват не от голаци — либерали, нихилисти и вредни елементи (гледай *Български глас*), но от хора сдържани, почитатели на черкова и християнство, на бога и царя. На другия ден, 28 април, тие последните тържествуваха вече в Русчук, целуваха се по улиците, здрависваха се, като че да бяха зели града с пристъп. Рано още сутринта камбаните от Варошката черкова „Света Троица“ така силно гръмнаха, щото населението се втревожи. Мнозина, които биле отишле още отрано по лозята, бързо се завърнаха в града, като мислеха, че е станала някаква опасност.

— Господине, кажи ни, за бога, защо бият толкова силно камбаните — попитала една вдовица Костадин Кипровски, яростен последовател на нагайското царство.

— Слободия, бабо, слободия като за вас хора! България се отървава вече от проклетите либерали. Сега почва вече българско царство — казал тоя велик мъж, когото по-горе нарекох Костадин Кипровски.

Други няколко граждани, бивши и бъдещи херои за „Историческата задача“, например: Дончо Георгев, именуем Колелото, Петър Станчооглу, назоваем Честния гражданин, Коста Павлов, познат под име Кучката, кръстосваха по улиците и викаха колкото им е силата: „Затваряйте дюгените и вървете в черкова да се помолим богу, загдето се отървахме от либералите!“ Тая патриотическа покана разбира се, че не остана съвсем суха. В скоро време черковният двор даваше място на следующите познати граждани, нови патриоти, повикани от духа на времето и от „Историческата задача“ да спомогнат на своето отечество: Ангел Симеонов, човек чифлик-сайбия, бивш ортак и приятел на познатия най-много по Плевенско и Севлиевско Дели Неджеб, с когото той си е пил мастиката коляно до коляно и в най-страшните за България времена; Костаки Маринов, именуем в простолюдието Куркоя, който е носил а ла турка сетре до 1877 година, който се е занимавал до войната било с юшурец, било с даване пари с файдица, и пр. Когато разбиха русите при Плевен, то Костаки Маринов, макар и да се намираше в Букурещ, пак не можал да скрие своята радост.

— Как са вашите руси? Има ли надежда, че ще превземат и Цариград? — казал той на един свой познайник.

После него идеше на първо място Георги Геров, известен в простолюдието Георги Мидхатпашов. Наистина, че той е служил при Мидхат паша като келнер едно време, но тогава беше тежко време, нямаше още почва за патриотически пориви. Сега времето беше повикало бай Георгя да спусне своята лепта над народния жертвеник. Останалите трогнати граждани бяха на второстепенен почит: Паско Изворов, Илия Трифонов, Йосиф Дайнелов[91] и пр., сичките херои, ранени по на няколко места от терзийските ножици, от бакалските везни. Не липсуваше още и редакторът на в. *Българин* Хр. Бъчеваров, който удостои молебена заедно със съпругата си, редакторът на в. *Шило*[92] Михалаки Стефанович и ред други патриоти. Останалата част се състоеше от оная безсъзнателна тълпа, която е щастлива само тогава, когато я удрят по петите.

Молебенът се извърши сред черковния двор, защото епитропите не отвориха черковата, а събравшите се искаха да бъдат чуени и от бога, да славословят и неговото име за своята победа. Първа реч каза познатият вече на читателите Петър Василич Оджаков. С трогнати слова описа той тържеството на цялото славянство, което ще да се роди от 27 април. И най-после взе се резолюция да се поблагодари и насърчи господаря на България в своята рицарска постъпка.

Ето съдържанието на прокламацията от 27 април, за която русчукските граждани удряха камбаната, която бе предтеча според тях на толкова добрини за в бъдеще:

„Българе!

Две години вече става, откак богу бе угодно да Ми връчи съдбините на България чрез единодушния избор на нейния народ. По съвет и настояванието на нашия освободител и Мой вуйка Цар Александър II, но не без колебание и строго самоизпитание, Аз се реших да преклоня глава пред волята на Божий промисъл и да посветя живота си, за да доведа България до изпълнението на определената ѝ от Историята задача.*

Приех убо управлението на Княжеството и работих за него с пълната прямота на своя характер. В продължение на две години Аз допуснах да станат всички възможни опити за устройството и правилното развитие на Княжеството; но за зла чест надеждите Ми се осуетиха. Днес отечеството ни, съвършено дискредитирано отвън, се намерва в голямо разстройство отвътре. Това разклати в народа вярата в правдата и му задава страх за бъдещето му.

Българе! Аз положих клетва на Конституцията. Държал съм клетва си и ще я опазя докрай. Но тази клетва, която изисква „да пазя свято и нерушимо Конституцията и законите на Княжеството", Ми налага „да имам пред очи във всичките си разпореждания само ползата и доброто на Княжеството".

За ползата и доброто прочее на Княжеството Аз считам своя священа длъжност да обявя най-тържествено пред народа си, че днешното положение на работите в Княжеството прави невъзможно изпълнението на моята задача.

Затова, основавайки се върху правата, които Ми дава Конституцията, Аз реших: да свикам в най-непродължително време Велико народно събрание — върховний орган на народната воля, за да му обявя моето последно решение и да му предам с Короната наедно съдбините на българский народ.

За да обезпеча материалното спокойствие в страната, за да дам достатъчно време на населението да се осветли вpълно върху стъпката, която ще вземе, и за да осигуря пълната свобода и безпристрастието при изборите, Аз възложих на моя военен министър генерал Ернрот да състави едно ново министерство. Това министерство ще има само привременен характер и ще управлява, додето Великото народно събрание се произнесе.

---

*В последната тая фраза има калпазанлък. На български е казано: „от историята задача", а на френски: „да доведа България в пътя на цивилизацията и прогреса" (dans la voie de la civilisation et du progrés).

Само ако Великото народно събрание узакони ония необходими за управлението на страната условия, отсъствието на които е основната причина на днешното безизходно положение, само тогава мога да остана на българский престол и да нося тежката отговорност пред Бога и пред потомството. В противен случай Аз съм решен да се откажа от княжеский престол със съжаление, но с дълбоко убеждение, че докрай съм изпълнил длъжността си.

Издадено в наший дворец в София на двадесят и седми април от хиляда и осемстотин и осемдесет и първа година.

Александър“[93]

Нахалството и безсъвестното изопачение в тоя акт на фактите и истинното положение на първата фраза още бие в очи. Не може да се не възмути човек от фразата: „Днес отечеството ни, съвършено дискредитирано отвън, се намира в голямо разстройство отвътре. Това разклати в народа вярата в правдата и му задава страх за бъдещето.“ Актът е просто гьозбояджилък; той не издържа никаква критика, отгдето и да го погледнеш. Той е проста машинация от страна на неговите автори: Стоилов, Начевич, Греков и пр. Видяха читателите отначало в какво положение се намираше страната. Ако свищовското **пуйка морабеси**, ако секвестирането дюгена на Станчоолу и други подобни полицейски скандали, произвеждани повечето от гладните за власт съзаклятници, е „вътрешно разстройство“, то нека ни бъде позволено да се изкикотим презглава. „Разстройство отвътре“ разбираме ние: да е въстанал някой окръг с оръжие против властта; да се е застрашила някоя от границите ни от въоръжена сила; да се е отказал друг окръг да плаща давание; да е почнало изселване, вследствие на тая или оная причина, възбудена от правителството; да е настанало глад, мор и скъпотия, да е, да е — много още.

Питаме ние авторите на 27 и на неговия акт: Имаше ли да съществува в страната едно поне от горните извинителни обстоятелства? Питаме ние тие жестоки и гладни за много пари: С какво ще тие да оправдаят 27 април? Нека ги съди историята, но нека ги не забравят и съвременниците им. А вънкашната политика на България в какво ли беше, аджеба, „дискредитирана“? Да не бъде в колониалните ни земане-даване, които ние имаме към Магадаскар, в Централна Азия и пр.? Да не би мо́рската ни навигация начело с адмирал Конкеевича, да не е можала да запази честта на народния пряпорец към Сандвичевите острови? Или пък Араб табия при Силистра ни дискредитира? Кога ние се родихме, кога се прочухме, кога се дискредитирахме и кога стана това известно на политическия кабинет? Взеха ли се някои мерки по-напред за подобрението на кредита ни, преди да се реши издаванието на акта от 27 април? Престъпление, престъпление! И нищо повече!

Дискредитирани и в безредица са биле само джобовете на Стоилова, на Грекова, Начевича, на няколко руски офицери, любители на нагайското царство, на безсъвестните бесарабци, с малки изключения, на гладните и жадни за злато свищовлии и велешани, пак с малки изключения, и на ред други калпави натури, които искаха да устроят България на гешефтарска кантора, които искаха да я повърнат още в 500-годишно робство. А за това нека говорят фактите и грозните събития, нека отговаря „Историческата задача“.

Тая прокламация събори либералното министерство Каравелов—Славейков, тя въвеждаше вече в страната терор и безначалие, тя стъпка народните правдини. Новият кабинет се състави от военния министър генерал Ернрота, който заменяваше и министър на вътрешните дела, и председател в същото време на Министерския съвет. На правосъдието бе назначен безсъвестният Стаматов[94]; на финанциите — Желязкович[95] и на просвещението историкът Иречек[96] — тоже човек без душа и принципи, тъкмо за преврати. Чорбаджилъкът се възкресяваше в много по-големи размери, отколкото при турците; бесарабците на първия ден още вирнаха глави, а руските офицери отпуснаха саблите си, като че да се намериха досега пленници и роби в някоя чужда страна. С една реч, тържествуваше и се смееше сичко пълзяще, което си няма нищо свято на сърцето, което беше дошло в страната само да гарантира своя джеб.

Скоро след издаванието на прокламацията назначиха се страшните ония комисари, сичките руски офицери, които трябаше да произведат бъдещите за Велико народно събрание избори. А който има приблизително известие от мирозрението на руските офицери и от изборите на една конституционна страна, то нему ще бъде лесно да си обясни резултата на тие избори. Разбира се, че това беше подигравка с народните права, но гледат ли ти тебе права тие хора, които са въстанали именно против тие права? Главните комисари, за които споменах по-горе, бяха следующите: в Кюстендил, Трън и Орхание — подполковник Котелников; Видин, Лом, Оряховица, Враца и Берковица — подполковник Ремлинген[97]; в Плевен, Ловеч, Севлиево и Търново — майор Кащалински; в Свищов, Русчук, Разград и Силистра — подполковник Логвенов. Имаше още и множество подкомисари, повечето българи[98], граждански лица, сичките личности позорни и безхарактерни.

Бъдещият русчукски еничер-агасъ, комисарят Логвенов, човек с грубо солдашко минало, който служил в продължение на сичкия си живот само **неразсуждат**, зае мястото си, което му даваше новото положение на работите. На 1 или на 2 март[99] той издаде окръжно или по-добре приказ, с който свикваше сичките граждански чиновници от Русчук да се съберат в Окръжното управление, да им чете наставления. Часът в 9 сутринта беше определеното време, но ревностните русчукски чиновници [бързаха] в това число и наша скромност, които бяха разбрали вече, че ще настане такова време, щото хората ще се ценят не по способности и честност, но по продажност, по лакейство и любоугодничество. Никой не липсуваше тука, като почнеш от представителя на Апелацията—най-високия чиновник в Русчук, до най-последния волнонаемен писар. Странно съвпадение беше и това, че представителят на Апелацията, уважаемият г. А. Манолов, и по чин беше най-висок, па и по ръст. Митко Маринов например — председателят на Окръжния съд, едвам до мишницата дохождаше на първия. Повечето от присъствующите, с микроскопически изключения може да се каже, наместо да се срамят от това събрание, гдето бяха ги викали като добитък, по солдатски, лицата им дишаха задоволствие и някаква си даже гордост. Михалаки Чокоев например дотолкова благоговееше пред това събрание, до такава степен се считаше за щастлив, че и той се е удостоил да се яви тука, щото сичко по него дишаше на парадност. Георгевски кръст на кавалерска лента красеше рицарските му гърди.

* * *

Цели два часа се въртя по стълбите и из коридора тая чиновническа тълпа, цели два часа се питаха един други: „Защо ли сме викани? Какво ли има да ни говори? Дали няма да предложи въпрос: който е против акта от 27, да си подаде оставката“, и други такива въпроси. Но никой не казваше: тая мярка е позорна, тя докача нашето человеческо достойнство. А всесилният княжески комисар не се явяваше още. Малко се стряскаше той, че го чакали 60—80 души, че е бил назначен определен ден. По едно време загърмяха пайтони откъм улицата. „Иде!“ — се чуха няколко гласове и секи се погрижи да заеме почетно място, да застане прилично. Мнозина затегнаха своите връхни дрехи, а г. Чокоев си оправи и лентата на своя Георгевски кръст.

Гордо и наежено се качи по стълбите русчукският диктатор, саблята му се удряше от камък на камък, а пискюлите, които висяха от страната ѝ с разкошна драпировка, подскачаха по дългото му бедро.

— Здравствуйте, господа! — каза той с първо влизание.

— Здраве желаеме, господин комисаре! — казаха ония от чиновниците, които дразнеше демократизмът, а другата част каза: „Ваше високоблагородие“.

След като заповяда негово високоблагородие на своите адютанти и стражари, които вървяха подиря му, да навкарат сичките чиновници в канцеларията на окръжния управител, той се опря на саблята си и застана посред. Тряба да ви кажа, че сичките бяха прави, натиснати един до други, а някои по-ревниви бяха се покачили по столовете, за да чуят по-добре назидателната реч на новия християнски сатрап.

— Господа, вам вече известно — захвана Логвенов половин на руски, а половин на нашенски, — че Негово височество любезний наш государ, племяник на Его императорско величество Цар Освободител, за да уреди страната, съгласно с патриотическо свое желание, издал е прокламация към народ български и иска негово съдействие... Господа, секи българин патриот, който обича своего государя и Его императорско величество, тряба да подаде ръка на държавната глава в тие критически обстоятелства, не тряба да се меси в партии и агитации. Особено това се изисква от чиновници. Не забравяйте, господа, че вие сте **коронни** чиновници[100], получавате пари от державата, клели сте се (пресягнули) във вярност на господаря. А ако някой от вас постъпи против волята на господаря, то бъдете уверени, че аз ще да узная това на вторий ден. Знайте още, че аз имам твърде много **верни** хора в града. Познавам помежду ви няколко души, които водят опропастителна политика против своето отечество. Но нека тие несмислени господа помнят, че от днес аз турям подир секиго по трима души от моите **верни** хора!... Прощайте!

Патриотическите тенденции на тая реч не искат коментарии. **Верните** хора, с които комисарят плашеше, не бяха други никои, освен ония доблестни граждани, които се наричат шпиони. Когато той произнесе с жестокост „има помежду вас няколко души, които водят опропастителна политика", не избегна милостивият му поглед да не бъде обърнат и към наша скромност, защото по онова време ние бяхме написали едно писмо във в. *Работник*, с подписа си, съдържанието на което не се бе одобрило в казармите.

Думите на княжеския комисар относително **верните** хора не биле само сухи и голи думи. Подир няколко деня тоя институт се учреди в Русчук. В него зеха участие следующите граждани: Георги Вълчанов[101] — началник, Петър Сребров, Иван Христофоров, Петър Винарев[102] и пр. — доброволци, от блага душа и добра воля се записали; Александър Филипович, наречен Македонски — подначалник; Гецо, с дългата брада — квартирмайстер; Захарий Палабоюка; Лефтер Михаилов[103] (редактор по-после на *Вестниче*[104], в Пловдив); Маринеско Влаха, Чернев и пр. — прости служители и платени. Сичките тие господа, с изключение на Сребрprincipal ова, Христофорова и Винарева, бяха опълченци, борци за българската свобода. Освен мисията на тие граждани да бдят и се ослушват какво говорят и кроят неприятелите на добрия порядък, тие имаха още за длъжност, гдето се окаже и стане нужда, да отърсят праха на своя противник, който им покаже, разбира се, началството. Деня тие се не виждаха твърде налице, но щом се запалеха свещите в градините София, Швайцер и хотел „Лондон“, те завземаха особена маса и почваха своите спасителни за отечеството наблюдения. Тяхната деятелност растеше заедно с приближаването на 1 юли.

Аз бях честит да се познавам почти със сичките, с някои от тях имахме и минали връзки. Така например с Вълчанова преди една неделя от 27 април бяхме се целували по устата, бяхме се клели върху девизата „Братство, равенство и свобода“. Тряба да ви кажа, любезний читателю, че ние с г. Вълчанова принадлежим на Масонската ложа, та затова сме искрени и откровени един към други, тъй като масонството допуща пълна търпимост — религиозна и политическа. Един ден после 27 г. Вълчанов ме срещна на пътя и си отвори портмонето, което блестеше от злато — сѐ нови напалеондаре. „Работата е и уйгун“ — каза той и си замина.

А с Александър Македонски ние бяхме още по-близки. Доволно е да ви кажа само това, че спяхме с него под една стряха, нищо скрито нямаше той от мене, казваше даже към какво се стреми и какво мисли техният институт — **верните** люде на комисаря Логвенова. Александър Македонски, като верно чадо на своите съотечественици македонци, т. е. като запознат с изречението: „Ке ми дадеш па̀ри, ке се чина бу̀гарин“, безразлично му бе кому служи и какво прави.

— Ка̀ко да чѝниме бре, ма̀ло брате? Да излиза хлеб, па карай да върви. Мен ли е останало да оправям бугарията? — говореше той пред мен за извинение.

Аз съм готов да уверя от своя страна секиго, че А. Македонски право говореше. След като си свършиха работата с него превратаджиите, без да са го докачили и обидили, той работеше против тях, не че го е учил някой, но ей така, просто по добра воля, ако щете и по **убеждения** даже. Лицето, от което той е получил, да кажеме, днес пари да преследва либералите, през нощта пише безимено писмо на това лице, от страна на същите либерали, и го заплашва да стои мирно. Една нощ на моята порта се намери окачен куршум и цялата порта заляна с катран, което значеше и обясняваше, че куршумът е предназначен за живота ми. Виждам аз, че моят Македонски пухти и се сърди и гневи от мен повече, при сичко че не е бил чужд на това действие.

— Я нема оставя тоя маслаат тако! Я ке да ѝзгоря на неколко души чергата — говореше той.

— Знаеш ли новото? — каза ми той на втория ден. — Петър Сребров и Иван Христофоров са накатранили портата. Но ти мълчи, я ке им стрȍша шпионските глàви.

Тоя Македонски именно ми съобщаваше онова, което Вълчанов криеше. Той казваше, че Вълчанов им е шефът, който получавал по 400 лева на месеца, а на тях, т. е. на Македонски и другите му събратия, се плащало по 250—200 лева. Говореше той още, че Вълчанов не изпълнял добросъвестно своята мисия. Така например в Русчук имало верни хора, агенти на „Историческата задача“, само 15—20 души. Вълчанов ги показвал в щата 40 души; а защо той е постъпял така, не е нужно да ви обяснявам с буквалните думи на Александра Македонски.

Третият наш приятел от института на **верните** хора беше Гецо с голямата брада. Ето човек, който беше влязъл измежду верните хора с чиста съвест и с вяра, че прави добре. Гецо е бил храбър опълченец, наш приятел по комитетските работи още от турско време, честен и скромен младеж. Едно му бъркаше нему сиромаха, това едно, което бърка на мнозина негови събратия: с него се беше подиграл духът на епохата, а съвременните понятия и идеи бяха го ритнали. Той си останал верен на ония стремления и подвизи, с които се въодушевляваха хората до 1877 година. Неизгладимо биле запечатани в него думите: „Ах да видя български жандарин, български войник, па тогава да умра.“ Български жандармин, български войник, български крал, свобода и независимост бяха смесени и разбъркани в наш Геца. Князът страда — страда и с него заедно и отечеството, и свободата — мислят и разсъждават хората от Гецова калъп. Но Гецо е извинителен. Какво да се каже за ония черни души, които са учили право, па не виждат или не искат да видят по-далече от простодушния Геца?

* * *

Между това почна се вече терорът, терор нравствен и инквизиторски. На третия ден още много наши съмисленици, които минуваха за първи нумеро, които най-много дигаха врявата, които псуваха наляво и надясно консерваторите, дордето тие последните бяха слаби, разбира се, прибързаха да се поклонят на тие последните, да трампят като панаирска стока своята чисто човешка съвест. Тие безхарактерни дьонмета бяха: Иван Тодоров — телеграфопощенски началник в Русчук, доктор Р...[105], Телемах Хаджипенев — беленски околийски началник, и други още.

Когато министърът Славейков дохожда в Русчук през зимата, то първият от тях — Иван Тодоров — разпореждаше кои лица именно ще трябва да се представят на министъра, като туряше в това число, разбира се, и своята облизана морда. Още повече когато се свърши вече представлението, то тоя господин скритом отива при министъра, начело на друга депутация, и препоръчва себе си за един от първите чистокръвни либерали. А знаете ли как постъпи негова милост, след като се обяви вече „Историческата задача“? В телеграфната станция превратаджиите нямаха **верен** човек. Неговата длъжност изпълняваше Тодоров. По-после, в софийската станция, той взе образа на специален шпионин. Сяка депеша, която имаше нещо самостоятелно и съмнително, тоя **чистокръвен** либерал я спираше. Но ревността му се не спря дотука. Разказват, че от добра воля и наклонност той вземал копия от сичките депеши, които си турял настрана и ги показвал гдето тряба.

Доктор Р... е пък от ония божи кравици, които никой път не роптаят, не се сърдят и не обичат да разсъждават и се произнасят. Той беше още и депутат сред либералната камара. Когато тръгваше да отива за сесията, то убеждаваше своя колега А... да не чете вече вестници, защото той ще да му пише по три пъти в неделята. Чака А... ден, чака два, а никакво писмо няма от София. Най-после, подир двадесят деня, се получи такава една депеша: „Прибери ми месечната заплата от ковчежничеството. Гледай дано ковчежникът даде повечето златце, че много ми тряба." При затварянието на сесията се получила втора депеша със следното поразнообразно съдържание: „Камарата се затвори; либералите печелят. Прибързай да ми земеш месечината от ковчежничеството, че излязва указ да се не дава вече злато. Ура!" След 27 април докторът не излизаше по улицата, да не би да се срещне с някой либерал и се принуди да заговори с него, или пък друг някой консерватор да го види. Няма нищо от това, но може би пък да стане дума някъде и да се каже, че Радославов говори с либералите. А за какво е говорил? За политика, разбира се.

— Не тряба, не тряба. Да си мълчим ние. Политиката не е за нашата уста лъжица — говореше той и на четири страни се обръщаше, да не би да чуе някой.

Един ден влязва в квартирата си, гдето живееше и Иван Мавров, човек противоположен на д-р Р... Понеже в стаята на тоя последния се четяло на руски и имало много души събрани, то щом зачува глъчката, господин докторът избягва полекичка навън, а на втория ден поискал да си излезе, за да не му дойде на главата някоя бела.

Но най-доблестно отхвърли своето либералство Телемах Хаджипенев. Тряба да кажа, че той е нещо роднина, твърде отдалеч, на мадам Каравелова. Когато отишъл пръв път за околийски началник в гр. Бяла, то занесъл в дисагите си цял един куп от в. *Независимост*, която се издаваше по това време в София.

— Виждате ли тоя вестник? Оттук нататък той ще да ви бъде евангелието — казал г. Пенев на кметовете, па и постоянно така говорил. — Тоя вестник само говори право, него ще да четете. Той се издава от **зетя** ми.

А знаете ли кой е тоя зет, комуто господин Пенев не споменава и името даже, което е знак, че той му е много близък и много любезен? Каравелов, министър-президентът на България. Знайте още и това, че тоя Каравелов в лицето не беше виждал своя **шуря**. Но [за] искрено любящите сърца нужно ли е лично запознавание? Где седнел, где паднел г. Телемах пред простодушните селени в Бяла, щом се отворело дума по какъвто и да е въпрос, той намирал случай да спомене и името на **зетя** си.

— Зет ми каза, зет ми мисли, от зетя си получих писмо — и пр., и пр. Или пък: — Холам, аз не зная, та вие ще знаете. Зет имам министър, гдето се е казало, секи ден ми пише, секи час се разговаря с княза, та няма да зная!

И селените от своя страна дигали рамене, шушнали си един други и се гордеяли, че имат за началник министърски **шуря**. С една реч, г. Телемах Хаджипенев олицетворявал в Бяла, или по-добре бил представител на три неща: първо, административна глава, второ, местен водител на либералната партия и трето, най-близък министерски роднина. Либералите от Търново и Русчук не търсели хан в Бяла; къщата на околийския началник Телемаха беше на тяхно разположение. И в отношение на своите началнически обязаности бай Телемах не оставил никаква празнота. Най-напред той купил на коня си такова едно седло, покрито с червена чоха, на която по краищата имало по една начална буква от неговото име Т. Х. П., ушита и изработена от злато. За да придаде на селото Бяла, което беше вече градец, по-лъскава форма, то се разпорежда най-напред да му направи увеселителна градина, над вратата на която се турило и дъска за надпис. Дълго време било спорен въпрос какъв да бъде тоя надпис. Най-напред се изслушало мнението на г. началника. Той настоявал, щото тоя надпис да не бъде местен и строго ограничен, но да означава и нещо идейно.

Най-добре ще бъде да напишем: **Либерална градина** — казал г. началник.

Вижда се работата, че той е ламтял, щото и градецът Бяла да раздели неговите политически взглядове. Но Иван Харцоят, жител беленски, комуто думата се слушаше по онова време, изкривил своите ибришимени устни, т. е. възпротивил се.

— Тогава да напишем така: **Градска градина; построена със съдействието на ок. началник** Т. Х. Пенев — казал г. Телемах, но и това мнение паднало.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Нравствена инквизиция. — Главният дирек на преврата Гр. Начевич. — Неговото пътуване по Княжеството и шифрованите му депеши. — В. ***Независимост*** *и чиновниците, които я четат. — Сподвижниците на 27 април разделени на три категории. — Първа и втора — мъжие, а трета — храбри амазонки. — Мадмазел Петкович[106] и мадам Оджакова — главатарки. — Съревнованието на техните свищовски сестри. — Ябълчицата на Ив. Христофорова. — Патриотическият подвиг на Х. пазарджичени с* ***Независимост****. — Митрополит Мелетий[107] и неговото хоро. — Руският кабинет играе на въже. — Малодушието на русчукските либерали. — Отзиви от простата маса. — 55 и 66 членове от Отоманския наказателен закон. — Каменски[108] в канцеларията.*

По това време, когато в Бяла се решавали тие важни въпроси, издава се прокламацията от 27 април, получава се известие и в градеца Бяла, че Каравелов е съборен, че днес или утре ще бъде арестуван или изгонен зад граница. Естествено е, че ако хора съвсем чужди на Каравелов, хора, които не му бяха ни в клин, ни в ръкав, се побояха за неговата съдба и за оная на партията, на която той беше глава, естествено е, казвам, как трябаше да се посрещне тая горчива новина от по-близките му приятели, от **шурите** му, какъвто беше г. Телемах. Зет е това, и не току-така само, но зет любим и уважаем. Болно и тежко било на неговата душа няколко деня и няколко дълги нощи, припомнил си той, така през пръсти, миналите времена, осъдил няколко пъти сам себе си, що му е трябало да се рисува пред селените със своя зет, когото не познава; но нямало що да се прави, станалото — станало, не можеш да го върнеш. А известията от София биле неприятни, чувствал наш Телемах, че горчивите съдбини на зетя му ще да се отразят и върху му, макар и стотна част.

Дордето Телемах се борел сам със себе си в своята канцелария, от София се готвел да тръгне вече един от авторите на акта от 27 април, маршрути и програми се съставяли за това негово пътуване, циркуляри и препоръчителни се пишели от сичките министерства, секи да слуша и да съдействува на тоя човек, който не беше друг никой, освен Григор Начевич. Целта на пътуването на тоя як дирек от „Историческата задача" беше — нещо известно на секиго — да отчислява неблагонадежните чиновници; да назначава нови на местата им; да говори, че князът ще да си отиде и България ще бъде изпълнена с немска войска; да уверява, че в такъв случай ще се разсърди и Русия; да препоръча кандидати за бъдещи депутати и да дава иезуитски наставления; най-после, да изнасилва съвести със заплашвания и подкупвания и да устроява шпионските отделения, на които той бе главата. С четири коня пътуваше това мрачно страшилище, на секи пет часа тие коние се променяваха. Сичко честно потрепера от това човекообразно чудовище, сички чиновници, които не се въодушевляваха от неща по-високи, трябаше да коленичат пред него. Когато той в Разград дал една шифрована депеша до политическия кабинет в София, началник-станцията, който имал заблуждението да мисли, че и после 27 април съществува закон в България, повърнал тая депеша на основание на закона, който запрещава на частни лица да дават шифровки.

— Аз ти заповядвам! — извикал авторът на „Историческата задача" с влизанието си заедно в станцията и показал на чиновника своето пълномощно (картбланш), дадено от най-голямото „доброутро" в България.*

И така тоя всесилен узурпатор пристига един прекрасен ден в Русчук и на часа свиква събрание на тамошните представители на „Задачата“. Станало дума и за административните чиновници, поискал Начевич техния списък, потърсил сведения за гъвкавостта на тяхната съвест, не се забравил и Телемах в това узурпаторско събрание. Какво се е говорило по-после, какви условия или застъпничества са станали пред г. Начевича, не е известно. Знае се само това, че на втората вечер, късно през нощта, Телемах Пенев влязал в дома на А. Симеонова и клекнал на колене пред представителя на „Историческата задача“, комуто изповядал своите чувства, които той храни към зетя си и неговото министерство.

---

*Че Начевич беше изключение от секи закон в България, нис имаме и официални данни. Либералът А. Людсканов[109] поискал да даде една шифрована депеша, на което му се отказва; но когато Людсканов казва на началника на станцията, че Начевич се ползва с това право, то той, началникът, му написва следния отговор... „Известно ви е, че шифровани депеши от частни лица не се приемат. От г. Начевича са се приемали и се приемат, но той има отворено писмо от Н. височество до началниците, за да му приемат депешите без забава. София, 14/5/81 г. Христов."

На другата заран наш Телемах пътувал към Бяла засмян, спокоен и доволен, като че се намирал в царството на зетя си. В същите дисаги, в които той носеше преди няколко месеца в. *Независимост*, сега носел в. *Български глас*. Щом пристигнал в Бяла, първата му длъжност била да събере сичките княжеви по-първи беленчени.

— Вие знаете ли, че Каравелов, когото аз наричах мой зет, бил луд и нихилист? — казал той. — А пък вестникът му *Независимост* бил немски? Заради това оттук нататък вие ще изгорите *Независимост*, а ще получавате *Български глас*. Тоя вестник е чисто български, който се четял и от руския цар.

Телемах станал горд и жесток малко по малко и [по] отношение на ония свои приятели, които му биле найблизки.

— Почакайте още няколко деня, когато Каравеловата конституция се замести с камчикът — казвал той на селените, — тогава аз ще да обеся двама души на моста.

На един бакалин, Хаджи Иван, който се вижда работата, че не е съчувствувал на „Историческата“, той поставил на къщата му двама шпионина, които го вардели денонощно, а сам Телемах, като минувал покрай дюгена му, казвал му постоянно:

— Почакай още малко, аз ще те обеся на моста.

От най-напред Хаджи Иванчо се опитал да протестира, но като се убедил, че с „Историческата задача“

не бива шега, клюмнал глава и си въобразил епохата на Мехмед бей. Но знайте, господа читатели, че физиологията дели хората на няколко степени. Едни махват ръка на сичко и мигат пред сякакво безобразие; други похващат дръжката на своя топор и цепят главите на своите човекообразни деспоти; а трети се само топят вътрешно и предпочитат следствията на собствената си душевна революция. Към тие последните принадлежал и беленският гражданин Х. Иванчо. Търпял той ден, търпял два, курдисвал разни планове, па най-после намерил лек на своята душа. Една заран той казал на стопанката си, че ще отиде на къра, гдето ще да се мае до вечерта. В същото време керемидарите, които си имат керханата [на] отвъдната страна на р. Янтра, съгледали, че още пред обяд дошел един човек на противоположния бряг и седнал до самата вода. Цели пет часа той не станал от мястото си, нищо не правил, а следвал само да хвърля от време на време камъчки в бистрата янтрина вода. По едно време, на мръкване, непознатият, който бил сам Х. Иван, станал на крака, поогледал се наоколо, обърнал се към селото Бяла, което оставало зад гърба му, прекръстил се и нагазил с дрехите си във водата.

— Че луд човек тряба да бъде негова милост, който не отива по моста, ами гази посред — казали един другиму работниците, които тежката кал и мокрите керемиди карали ги да гледат повечето наоколо си.

Но когато те видели, че калпакът на Хаджията наближило да плавне, търтили към Янтра и извикали колкото им силата:

— Чакай бре, християнино! Не ти ли е мило за душата!

— Ах, кой ви каза, че ще да се удавя? Луд ли съм! Аз влязох с дрехите си във водата, защото имам мараз, а някои хора ме посъветваха, че ако се кисна във водата — преминувало — казал Х. Иванчо на работниците.

Секи повярвал на тоя хладнокръвен отговор, никой не се научил в селото до вечерта ни за неговия **мараз**, ни за целебните сили на бърза Янтра. А и сам той, Х. Иван, се върнал у тях при жена и деца, преоблякъл се в сухи дрешки, вечерял що дал господ, прекръстил се и легнал.

— Наш Иван тая заран много рано излезе, без да се обади някому — говорели [на другия ден] домашните му по улицата.

В същото това време двама души селени, които дошле тичешката откъм моста, влизали в Околийското управление при началника.

— Дойдохме да ви известим, че намерихме под моста Х. Ивана удавен — казали те.

Разбира се, че сичките тънки формалности по тоя случай биле извършени от началството над студения труп.

В дюгенското чекмедже на покойния се намери следующата записка, написана до Ивана Попов, която аз видях с очите си:

„Побратиме Иване,

На тебе оставям децата си и другите си работи. Кажи на селените, че аз се удавих от Телемах и от неговите шпиони и жандарми.“

Когато стана известно съдържанието на тая записка в Бяла, то началството, в интереса на службата и въобще на страната, поиска тая записка за **сведение**.

Занапред ние няма да забравяме Телемаха, а сега преминуваме на друг предмет. Прокламацията от 27 април, нейното историко-заветно съдържание, както и височайшето пътуване на Григор Начевича не закъсняха да произведат своите патриотически следствия, свързани с крайните елементи в България — нихилистите. Шпионското отделение (доброволното и платеното) захвана вече своите действия; неговият глас ставаше решающи от ден на ден, от час на час. То изпълняваше обязаностите на временно правителство или спомагателно, то работеше най-деятелно за **заветната** цел на българите, то туряше най-после в изпълнение акта на 27 април. Какво е ставало по другите по-затънтени градове, как там се е турял в действие историческият акт, аз не зная напълно, при сичко, че помня някои факти и събития, в които е плющяла и руска нагайка, и народна пара, и шпионско слово, и жандармско усърдие. Нека за тие факти кажат ония, които са си чесали плещите. Аз ще говоря само за онова, на което съм бил свидетел.

Деятелността на тие агенти на **Задачата** може да се тури на върволица както следва: едни от тях имаха за длъжност да отстраняват от служба ония чиновници, които не бяха се трогнали от 27-то число. Те постъпяха така. Вземат да съставят акт за ненавистния чиновник, когото обвиняват или че е псувал княза, или че четял и разпространявал в. *Независимост*, или че се е произнасял против 27-то число, или че е рекъл: „Ние си не даваме конституцията", или че се е обърнал срещу слънцето. Под тоя акт се подписваха двама души свидетели, обикновено от **верните**, или пък от някои невежи селени. После това той се изпращаше до княжеския комисар, който си имаше вече длъжността как да постъпи. „В името на Н. височество господаря, на Царя Освободителя, аз намирам за добро да се изключи тоя чиновник, който не е от благонадежните." Околийските по онова време началници в Русчук — Доганов, а в Тутракан — Обретенов[110], хора, които бяха влекли синджири по Анадол за свобода и отечество, разбира се по само себе си, че тие не можеха да викат ура заедно с бившите турски чибукчии Георги Георев, Ангелчо Симеонов и пр. „Историческата задача" обаче ги наказа по следующия начин. Кривоглед един мюзюхирен, именуем Ангелчо Симеонов, отива в село Гагаля или Липник, гдето учителят, еленченин, който и по наследство, и по право прецежда из жилите си шпионска кръв, съобщил му, че околийският началник Доганов бил поканял [един?] път общината да се запише за в. *Независимост*.

После две минути върху един бял лист блещяло в заглавието с големи слова **А К Т**. „Днес, 1881 г. и пр., и пр., подписаният, като зех пред [вид] това и това, като се уверих и изпитах, че еди-кой си имал смелостта да произнесе думата „Независимост", то реших..." Представете си бързина, въобразете си ячко и организирано правителство. Същия ден се съобщи още актът в Русчук до комисаря (от селото Гагаля до Русчук е два и повече часа) и същия ден се приема депеша от генерал Ернрота, че Доганов е отчислен за агитации и неблагонадежност. По тоя начин се отчислиха и други чиновници: Късогледов[111], Обретенов, разградският окръжен управител Ангелов, свищовският — Самсаров, финансовият чиновник Вълнаров, председателят на окръжния съвет Бърнев[112] и много други още.

Втори разред агенти се занимаваха по публичните места да псуват идеала на либералите — конституцията. От една страна, да произвеждат скандали и почва за арестуване, а от друга, да явяват на публиката доколко е омразна конституцията на Н. в. господаря. Един ден в кафенето на Пенча Мъглата, гдето бяха събрани повечето либерали, влезе Ив. Христофоров, подкомисар княжески, личност безхарактерна и нахална. Той застана посред кафенето и извади от джеба си един екземпляр от конституцията.

— Господа, днес в България има две спорни неща: това книжле, което се нарича конституция, и Н. в. князът, който е избран и проводен от Н. И. Величество Царя Освободителя. Кого вие ще предпочетете? Любезния ни княз, млад като ангел и хубав като ябълка, който, като да ни е проводен от Бога, или това парче книга? — каза Христофоров с шпионски жестове и настъпи под крака си Конституцията.

Присъствующите, които бяха повечето чиновници, никой не възрази, а представителят на бухалското царство следваше да изглежда на сичките въпросително. Аз съм уверен, че ако в турско време влезеше в българско кафене, между българи, не охтичавият Христофоров, но някое арнаутско заптие; ако това заптие държеше в ръката си не конституция, но екзархийския устав и почнеше да проповядва, че гръцкият владика може да ни заведе по-добре в рая, то източен въпрос щеше да се дигне, па и късото пискюлче на царския човек трябаше да помете кафенето. А коя е причината за това? Гюбрето, бухалската рутина и оная неразсъждающа тълпа, която обича само ония държави и управления, гдето има тояга и камчик. Ще да ми [се] отговори, че в първия случай сме имали за господари поганците, а във втория **червена ябълчица**, на която сме трябало да й теглиме светата воля. А ние отговаряме, че в отношение на турците пак ни бивало донякъде, имали сме народно достолепие и гордост, блещукали тук-там и някои хероически характери, но сички тия светила и светли страни загинаха заедно с турската власт на Балканския полуостров. Сега ние не роптаяхме, не разсъждавахме, не критикувахме. Бяхме удавени от великото събитие, от бляскавите пагони, а най-главното, ние не знаяхме още, с малки изключения, че и християнинът може да бие и да угнетява много повече, отколкото турчинът. Рано беше още, както съм казал вече.

Трети сподвижници и поклонници на 27 бяха и някои половини от прекрасния човечески род. Зная, че за тяхна милост в много държави не е позволена никаква публична критика; но границите на тая нетърпимост се смъкват, щом евината дъщеря захвърли своя чорап и стъпи в политическото или литературното поле. Па и защо съм седнал да се оправдавам? Моята цел е само да констатирам един факт, едно обществено явление без симпатии и антипатии. Трите хероини от женския пол в Русчук бяха: госпожица М. А. Петкович, г-жа Петър Василич Оджакова и Н. Бъчеварова.

— Защо да не подадем ръка, защо да не спомогнем и ние с нещичко на любезния си господар, който е така млад и хубавелек... — казали гражданките и подпретнали скути.

— Ах, тая мисъл, тая ваша постъпка е suget pour un romane[113] — казали някои приближени на гражданките, които още повече се насърчили.

И така един прекрасен ден мадам Оджакова и м-л Петкович съчинили един адрес от своя страна и тръгват от къща на къща да го подписват, изключително от своя амазонски еснаф. Тряба да ви кажа, че последната редакция на тоя адрес била допълнена от правоведско вещо перо, от П. В. Оджакова, който го направил съобразно със **Славянската замледелческа конституция**. Няма нужда да обаждам на читателите изцяло съдържанието на тоя адрес. Той бил насърчителен на младия господар в пълна смисъл на тая дума. Падало се коленопреклонно пред господарските нозе, казвало му се на няколко места: „Дерзай, любезний княже!“, умолявал се да земе **юздите**; апелирало се към неговото рицарство; гласувало му се пълно доверие и пр., и пр. Почитаемите инициаторки биле дотолкова демократки, щото не отказали гостоприемството в колоните на своя патриотически адрес и на слугините от разни къщя. В разнасянието на адреса беше запазено сичкото благоприличие и тържественост. Пликът, в който лежаха подписите и волята на русчукските госпожи, беше обвит с трикольорен шарф. Говореше се по онова време, че свищовлийки, като се научили за патриотическата постъпка на своите русенски сестри, ухапали си алените устни от благородна завист, че не можали и тие да се сетят с време да изкажат своите чувства към господаря.

— Ние ще направим пък трикольорни букети, с които ще да украсим гърдите на сичките депутати на 1 юли — казали тие и се задоволили.

Адресът на русенските гражданки се подаде на господарските ръце на 9 юни, при моста на Сарая, подробности за което подавание ще изложа по-нататък.

* * *

Сички тие демонстрации в гр. Русчук, сички тие мерки и симпатии, изказани за в полза на „Историческата задача“ било от комисаря Логвенова, било от неговите **верни** хора, от гражданките, па и от равнодушието на оная робска тълпа, която блаженства само когато я удрят по напуканите пети, сяка тая среда, казвам, не можеше да не повлияе на либералите. Тие бяха гръмнати и смутени не на шега. Па и другояче не можеше и да бъде. Накъдето се обърнеш, с когото се срещнеш, каквото прочетеш във вестник, руски или български — сичко мирише на робска земя, на мракобесие, на дебело невежество и славословие на камчика.

„... Днес хаджиоглу-пазарджикските граждани, като прочетоха подлистника* на нихилистическия вестник *Независимост*, решиха и определиха да го изгорят тържествено и публично... Да живей Н. височество“ —

---

*В тоя подлистник се говореше за участта на князовете Куза[114], Отон и пр.

депешираха от поменатия град в *Българин*... „Днес Н. преосвещенство софийският митрополит Мелетий, като се представи пред Негово височество господаря заедно с 800 души да му благодари за патриотическата постъпка от 27 април, каза едно сгодно с обстоятелствата словце, което се свършваше така: „Господарю, ако вие ни оставите и тръгнете да си отивате, то ние ще постелем пътя с нашите деца (в това число и децата на Мелетия, разбира се), да мине през тях вашата кола“ — пишеше *Български глас*... „ Днес народът, събран от околностите и от София, изигра едно хоро пред палатите на Негово височество любезния ни княз. На свършване народът поиска позволение от господаря, щото сяка година на тоя ден да бъде разрешено да се събира той (народът) и да тропва по едно хорце на същото място“ — пишеше поменатият вестник.

Така също отговорите и известията на руския кабинет биеха към същата точка, и тяхното съдържание беше въжарско, т. е. и тие играеха на въже. В отговор на едно запитване от страна на либералите, които молеха да им се съобщи дали превратът става с волята на Русия, такъв отговор се депешира, щото аз вярвам, че и тоя, който го е писал, сам не го е разбрал, а като го е подписвал, неволно се е появила усмивка на дипломатическите му устни: „Бедни болгарчики! Как они наивни и чистосердечни“ — е казал той.*

С една реч, отсякъде глас на неразсъждающа тълпа, отсякъде блеение и мукание. Предвид на това доброволно робство [в] заседанието, което свикаха либералите в Русчук, да размислят и решат тряба ли да се издава *Работник*, не се забелязваше нищо буйно и решително. Повечето бяха на мнение, че издаването на *Работник* е немислимо вече.

---

*Ето тая депеша: „Императорский кабинет досега се е отнасял към българската криза с предпазливост по причина на уважението, което има към самостоятелността на княза и на народа. Понеже тази предпазливост се експлоатира от агитаторите като порицание, императорский кабинет счита за своя длъжност да обяви, че избраният и утвърденият от Европа княз е залог за действителното благосъстояние на България. Императорский кабинет има доверие в чувствата на княза и неговото желание да изпълни задачата, която е тържествено приел върху себе си. Ако князът обяви сега, че е невъзможно да продължава да носи отговорността за положението, което е опасно за бъдащността на страната, и направи възвание към народа, той без съмнение се е подчинил на съвестта си с твърдо решение, да се посвети на благоденствието на България. Императорският кабинет

— Кого ще убеждаваме, кой ти разбира, че конституцията е народно благо, когато против нея са сички, в това число и могуществена Русия, и княз, и духовенство, и калугери, и попове, и търговци, и богати — говореше Митко Маринов. — Аз съм убеден, че ако *Работник* развие своето знаме според програмата си, то ние ще да бъдем избити с камъци от тълпата по улиците.

Въобще приятелят М. Маринов, нарочно или искрено, мъчеше се да доказва, че немислимо нещо е да се предположи даже, че руският император гледа на българите с лошо око. Но се намериха и двама-трима души, които не искаха да трепнат ни от депешите на генерал Игнатиева, ни от блеението на тълпата. Тие бяха Т. Х. Станчев[116] и Георги Кърджиев, и двамата отговорни редактори, първият на в. *Славянин,* а вторият — на *Работник*, които протестираха против сяко малодушие и поискаха да се борят докрай със сякакви узурпатори. Обстоятелствата от по-после обаче убедиха и тях, че слабото слово е утринна роса пред щиковете и подкупванията.

Ако между страхливите чиновници прокламацията от 27 не произведе никакво открито негодувание, то това не може да се каже и за простата маса. Колкото истинската цел на тая прокламация и да беше блокирана от мазни фрази, то сè се намериха няколко единици, които поклатиха глава. Разбира се, че не толкова от сухото съдържание на акта, колкото от начина и терористическите мерки, които се прилагаха от страна на превратаджиите, за да разбере населението, че сичко се пра-

---

желае щото българският народ (тежко и горко на тоя народ, който се управлява с депеши от 5000 версти — казваме ние, бае Игнатиев[115], със своята проста глава!) да съхрани неразкъсвано свръзката си с княза и да отхвърли измамите на честолюбивите агитатори, които искат да разрушат това съгласие.“

ви за тяхно добро, че страшна страхотия ще бъде, ако си отиде князът.

— Ако си отиди, нека си отиди. За княз ли ще плачем? Като плащаме 600 000 франка, ще се намерят толкова князове, колкото косми има на главата ми — казал един селски бакалин от с. Смил.

Някой си Христо, жител от Севлиево, продавач по селата на сапун, лоени свещи и ракия, случил се в Бяла, когато се чела прокламацията от 27-и публично, и чиновникът, който я четял, обяснявал някои пунктове*. Сапунджията Христо, който се случил там с двата си коня, намерил се в такова настроение, щото изпуснал няколко думи, които имали значение повече за неговия сапун.

— На книгата добро пише, ама като дойде на работа — олеле, майко! Атовете ще да се ритат, а магаретата, които сме ние, сиромашта, ще им се скъса кускунът — казал Христо.

Казал той това и без да гледа дали го е чул някой, без да чака да му се отговори, потеглил своите хайванчета към един от беленските ханове. Но **верните** хора, които се намираха и в Бяла, имали възможност да чуят заключенията на Христа и с помощта на жандармите турят ръка на него и на двата му коня.

— Стой, княжески душмане! — казали тие и подкарали бунтовника към магарешкия рай.

В село Червена вода, близо до Русчук, село голямо и развито, намира се случайно Димитър Черкински, раздавачът на в. *Работник*. В една кръчма, гдето имало и няколко селени, станало дума и за акта от 27-и.

— Ти, Димитърчо, като се навърташ в Русе, около ѝченичките хора, като се посъбирваш по-честичко с ненча си Тома (стар учител в Червена вода, комуто сички имаха доверие), не си ли чувал какво тие говорят за станалите в София работи? — попитали няколко селени.

— Тие говорят, и аз ви казвам от своя страна — казал Димитърчо, — че вие не тряба да си давате конституцията, която е сиромашко благо.

---

*Тряба да ви кажа, че прокламацията от 27-и се чете на много места тържествено и някак си официално. В Свищов, от ревност и от патриотически пориви, имало и нещо като митинг.

Докато Димитърчо, момче на 16—17 години, успял да изгледа гордо присъствующите, дордето той свари да се нарадва, че станал човек, да искат от него съвети и ум, шкембеста една фигура, която прилича на чорбаджия, се изправила напреде му и го посочила с ръка на други двама души, които вървели по-подир.

— Вържете тоя размирник, земете си пушките и го закарайте на Русе, на голямата полиция — казала фигурата.

Димитърчо сбъркал конците на часа. Той забравил и конституция, и парламентаризъм, па и себе си.

— Абе, чичо, аз съм слуга, аз нямам работа с големите хора, аз съм сираче — следвал да говори Димитърчо.

— Зная ви аз. Вие убихте цар Александра — казала фигурата. — Ти ли знаеш тие работи, или дядо иконом Петър[117] ги знае?

Тряба да ви кажа, че тоя дядо иконом, който се удостои по-после да развява своето широко джубе в Бяла като подкомисар, дал на червеноводчени такива съвети: „Който оттук нататък се яви в селото ви и спомене думата конституция, да го вържете на часа, без никакви по-нататъшни разправии.“

Друг един селски учител, мисля от с. Пиргос или Манастирица, като чел в. *Независимост* на кръчмата и като свършил, възхитил се и казал:

— Ама че право казва тоя вестник, ха! Да му се не начетеш.

Началството се известило и учителят се отправил за Русчук под наблюдението на двама селски стражари.

* * *

Пишущият тие редовце беше по онова историческо време **коронен** чиновник, т. е. той получаваше пари не от народа, както говорят мнозина, но от **хазната**. А коя е хазната? Кой спуща в нея? По онова време решението и на подобни въпроси ставаше в казармата на русенската дружина № 23; а ревност и готовност никому не достигаше да надникне в това коронно заведение. Прочее пишущият тие редовце беше по онова време държавен служител, беше съдебен изследовател при Русчукския окръжен съд. Сичките горепоменати бунтовници: Христо севлиевченинът, Димитър Черкински, даскалът, който чел *Независимост*, и пр., бяха докарани при него, едни направо, а други от княжеския комисар, с конвой солдати, със запечатани писма и актове, с препоръка да се изпитат и запрат като размирници, като бунтовници, на основание членове 55 и 66 от Наказателния отомански закон. А знаете ли какво гласят тие членове? Слушайте:

Член 55: Наказва се със смърт този, който лично или посредствено подбужда поданиците на държавата и жителите на страната да въстанат с оръжие против правителството, било че въстанието се е извършило напълно, било пък, че е имало едно начало на извършването.

Член 66: Който непосредствено подбужда гражданите да вършат злодеянията и престъпленията, показани в тоя отдел, било чрез говорене по площад, по улиците или по места, гдето се събират хора, било като залепя плакарди и пръска печатани листове, наказва се като същи деец на тези злодеяния. Обаче ако се не появи никакво действително следствие от горепосочените подбуждения, наказва се с вечно заточение.

Представете си сега положение, въображете си съдийска съвест и някакви си букви на закона, които съществуват само на уста в някои случаи. Хора, докарани от толкова място под конвой, приготвени едва ли не за бесилка, да ги освободиш от един път, да се не съгласиш с оногова, който беше ни събирал преди една неделя да ни плаши, че има **верни** хора, който имаше власт да разстрелва в 24 часа (според приказа на Ернрота) — това беше скандал, в такива времена именно, когато законът беше затиснат под 27 април. А коя безсъвестна личност беше пък тая, която би арестувала познатите вече на читателите бунтовници, копелето Д. Черкински и Христа Сапунджията? Как можеше да затвориш хора, че чели *Независимост* и произнесли думата конституция, когато *Независимост* лежи на масата ти, когато тя се прави не в Америка, но в столицата на България? Тоя последният[118], каран надолу-нагоре в разстояние на 5—6 деня, беше изгубил и дума, и ума. С него заедно караха и двата му сиромашки коня, на които кокалите стърчаха като могили. Той плачеше със сълзи. И така зле, и инак лошаво. Сътрудниците на в. *Българин* чакаха навън да видят как ще да постъпя с размирниците, да направят нужното в своя вестник. Посъветвах се със съдници и прокурори. И тие дигат рамене, един ти каже това, други — онова, разбъркват ти само ума и нищо повече. Най-сетне се реши да се попита надлежно място как тряба да се постъпи с тоя род комити, когато в закона не е предвидено наказание, а до това време страшните тие хора да се освободят под здраво поръчителство.

Чрезвичайното началство в Русчук не закъсняло да се извести за освобождаванието на страшните хора. Влиза един прекрасен ден в канцеларията ми капитан Каменски, поляк, отваря той вратата, без да почука, както му е редът, гледа жестоко и разсърдено. Дордето аз си отворя устата да отговоря на поздравленията му, той почва:

— Знаеш ли ти какво ще да каже чрезвичайна воля и княжески манифест? Знаеш ли ти, че аз съм господар, че аз имам власт, че аз може да те проводя ей сега на заточение, гдето пожелая?... Как ти смееш?...

Пишущият тие редовце се намери в небрано лозе. Той беше слушал псувните и на заптии, и на кадии, и на каймаками; но тие бяха едно време, когато на Сърабаирската табия се развяваше полумесецът; когато комендантинът на града не беше Николай Иванич, но Кел Хюсеин паша, когато най-после той не беше съдебен изследовател, нямаше канцелария с портрет на държавната глава. Да, тая плесница беше ненадейна, тя имаше много повече нравствена сила, отколкото физическа. Право да си кажа, аз помислих, че е излязъл нов закон, че се е върнало еничерското време, че е настанал друг свят. Несъзнателно се залових да отварям Временните правила, да цитирам члена и буквата на закона, на основание на които съм постъпил, но Каменски ме превари:

— Плевам на ваши Временни правила! — каза той и си излезе.

Аз и сега признавам своето малодушие, и сега си хапя устните, щом си спомня тая позорна визита, но сичко напусто; казах, че сичко аз очаквах от „Историческата задача“, но никой път не си въображавах даже, че така неприготвено ще ме огреят нейните лучи, така официално ще да бъде унизено човешкото достойнство. Не бе да не зная, че ако се косна до военния мундир, до един руски освободителски мундир, то сичко робско щеше да извика по улиците: „Смърт на българския нихилист!“ ... Помислих си от най-напред, че е станало нещо извънредно в София, че е излязъл указ, който обявява във военно положение цялата страна, а на руските офицери се предоставя пълна свобода на действия. Както и да е, но след излизанието вече на Каменски аз захванах да дохождам на себе си. Поисках да съставя акт — средство на сички малодушни, — който да поднеса на своето **началство**, и да поискам удовлетворение. Написах го и поднесох на другите свидетели и очевидци от съдилището — членове, председатели и секретари, които слушаха на вратата и видяха сичко; но никой се не подписа. За протест и за неблагонадежност го считаха тие, ако турят своите подписи на такъв един акт, в който да се констатира „постъпката на един агентин на „Задачата“.

— Ние нищо не чухме и не видяхме — казваха тие, — времената не носят.

ГЛАВА ПЕТА

Противоречие между Ернротовите приказки на бяла книга и грубата действителност. — Разградският окръжен управител Златов. — Словото на Логвенова в Разград. — Алекси Христов. — Черта от миналото му. — Търсението му нихилисти из Делиорман. — Какво нещо е Делиорман? — Киро Чауш. — Смилският панаир. — Окръжните телеграми от Горбанова. — Майор Манаев[119].

Господарският акт, че населението трябва да се остави свободно да каже своята последна дума в Свищов, безпристрастието на Ернрота, че строго се забранява на секиго да агитира и мами това население, бяха думи и обещания само на мъртва книга. Действителността, която ръководеше Начевич, съвсем противното говореше. Княжески комисари, подкомисари, началници, платени от хазната агитатори кръстосваха измежду населението. Забележително е още и това, че на прости граждани, бакали и терзии се даваха жандари и солдати да ги придружават в своите забикалки. И това да не кажете скрито? Пази боже! Петър Станчоолу например, терзия, влязваше и излязваше из града с пайтон от три коня и напредя му двама конници жандари. Колкото безсъвестно и подло беше родила България, сичко взе участие в приготовлението на позорния ден 1 юли. Агитатор превратаджия за Разградски окръг се изписа бившият разградски окръжен управител Цв. Златов. Да, той се изписа нарочно, разбира се, богато платено, чак от Троян. В забикалката си по селата той носеше руска шапка и не говореше друго, освен че е проводен от цар Александра да казва неговата воля. Разбира се, че с Александра, с Русия и нейното име не само Златов си служеше.

— Ако вие не изберете за депутати хората, които аз ви препоръчам, то Русия ви оставя вече на своята съдба. За да ви отмъсти по-добре, тя ще да си дигне и рублите от България — говореше комисарят подполковник Логвенов на кметовете от Разградско, които бе събрал един ден. — Тогава можете ли вие да правите търговия само с турските бешлици? — питаше той.

— Викайте не щеме конституцията; казвайте да живей цар Александър и княз Батенберг — шушнеха **верните** хора измежду тълпата, която грачеше пачешката и повтаряше техните думи.

— Благодаря ви — казваше Логвенов. — Аз ще явя вашите патриотически чувства, гдето се тряба.

Мисля, че не е нужно даже да говоря, че при тие подлости, при тие насилия, при имената „Русия“ и „цар Александър“, при грубото невежество на тълпата немислимо беше да се появи някое лице от либералите между селените. С първо отваряние на устата си той биваше вързан и предаден под съд на основание членове 55 и 66 от Отоманския закон. Тук нямаше партизанска борба, агитаторски хитрости и пр. Тук имаше, от една страна, няколко единици, учители и младежи, подир които вървяха по двама-трима шпиони, и повече нищо. А в противния лагер стояха: князът, руското име, руските офицери, генералисимус Начевич, пред който треперяха сичките чиновници — от окръжен управител до жандарин; Ернрот с неговите военни съдилища, платените от хазната агитатори; войската, щиковете, а най-после овчето заблуждение на тълпата. Ето точното съдържание на поменатия указ, с който се учредяваха военните съдилища; съдилища, които имаха за цел да уплашат и парализират независимите хора.

УКАЗ № 404

Ние, Александър I, с божия милост и пр., вследствие предложението на Министерския ни съвет, постановихме и постановяваме:

Статия I. Да се учредят специални военни съдове при сякого от нашите чрезвичайни комисари. Тие съдове ще съдят само ония престъпления на органите на изпълнителната и полицейска власт, които имат характер на възбуждение на метежи и неподчинение на законоустановените власти.

Статия II. Специалните военни съдове ще [се] състоят от един председател, по звание командир на дружината, и двама капитани или поручици, които командуват роти.

Статия III. Специалните военни съдове ще налагат изключително следните два вида наказания: а) **смъртна** казн и б) затвор не повече от един месец.

Статия IV. Присъдите за смъртна казн ще се утвърдяват от нашия военен министър и 24 часа подир приеманието на утвърждението ще се привеждат в изпълнение чрез **застреляване** на осъдените.

Издадено в нашия дворец в София, 24 май 1881 г.

/подп./ Александър и Ернрот[120]

Тоя указ се одобри и от Министерския съвет, той се подписа и от историографина д-р К. Иречек.

Няколко деня след 27 април, по работа на службата си, намерих се в Разград, който така също не беше лишен от своите патриоти по „Историческата". Тук живееха и воюваха познатият вече на читателите К. Кипровски, някой си Танчевич, за който ще кажа само това, че той е свищовски гражданин; Казанджиев, П. Сребров, Цв. Златов и дели Алекси Христов. Сичките тие мъжие аз ще да премина с мълчание, защото повече не заслужва да се говори за тях. Колкото за Алекси Христов, нека ми бъде простено, няма да гледам на нищо, т. е. няма му търся, че тук не му е мястото, че се отдалечавам от предмета си и пр. С Алекси Христов аз ще запозная българските читатели, защото той беше „повереникът", избраното лице в Разград да ръководи общественото мнение за приготовлението на 1 юли. Да се обясним защо аз турям „повереник" — термин, принадлежащ само на правоведа Петра Василича Оджакова — [на] Алекси Христова, гражданин разградски. Едно малко отстъпление искам пак. Алекси Христов, който се нарича дели (луд), е познат още и под името Алекси ефенди, име, с което го почитаха и турците. Неговият **нофу̀з**, ако и да не се знаеше по цялата Дунавска област, то разградчени, ближните джумайци и османпазарлийци, шумненци и русенци не можат да не признаят неговата известност. Кадия и каймакамин нямаше от тие градове, които да не го знаят. Но официален характер на тая съблазнителна за всекиго титла **ефенди** му се е дала твърде тържествено в 1867 година по следующите достозабележителни обстоятелства. А знаете от кого? Знам, че не знаете, че не предполагате даже. От Мидхат паша. Алекси Христов отдавна желаял да направи темане на русчукското слънце, отдавна го сърбели устните да целуне скута на пашата, да му подаде на ръцете някой бакшиш. Тук се трябало да се изпълнят най-напред две необходими условия, от които и зависело по-нататъшната победа с бакшиша и с целуванието на скута. Първо, че нашият сьотечественик трябало да изпита и се научи от вътрешни хора на пашата като какви бакшиши му се нравят най-много, т. е., с други думи казано, Алекси Христов искал да научи гармонията на пашовите естетически чувства. Второ, нему било още потребно да знае дали пашата, като човек с тънко стамбулско тербие, е наклонен въобще да получава бакшиши. Моля едно обяснение. Да не би да помисли някой, че Алекси Христов е имал нужда, да кажем, по някоя давия и пр., та затова е искал да спечели благоволението на Мидхата? Съвсем не. Това той е желаел просто по идея и по вътрешни някакви си чувства да се тури под крилото на силния човек, да бъде от него зависим. А това стремление у хората не е току-така само една севда. То има своето начало в самите основи на човешката натура. Г. Петър Василич Оджаков например, за когото не може да се каже, че е човек с груба природа, ние виждаме, че и той се вълнува от тие чувства. Когато го отчислиха него от длъжността прокурор при Касацията, той се плаче на господаря и казва: „... От длъжност прокурор аз съм вече отчислен; **но от служба при Ваше Височество, не съм още**" — говори правоведът. Вие ще да си помислите, че Петър Василич е бил непременно на служба у Н. височество в двореца, т. е. изпълнявал някоя домашна обязаност. Не бе, брате. Службата на г. Оджаков е нравствена. Той в душата си служи, гдето и да бъде, макар и че не го познава лицето, комуто служи. Той се чувства вътрешно, че служи някому, че тоя някой му е като ангел хранител, без когото неговата душа никога не може да бъде спокойна. От същите чувства се е вълнувал и Алекси Христов, за когото ни е думата.

За да констатира горните две обстоятелства, нашият приятел прибегнал за съвети до слугите на пашата, като хора най-близки до него. Не без мъки и трудове е достигнал целта си той. Достатъчно е да ви кажа, че само няколко пъти е бивал той изпъждан и нахукван из портите навън, тъй като въпросите му и любознателността му се показали твърде чудни и странни на пашовите хора.

— Пезевенк, ако имаш нещо на сърцето си, то трябва ли и за това питане? Донес го и свършена работа — казал векилхарчът.

Какви са биле по-нататъшните изследвания на бай Алекси, как ли той сполучил да научи вкуса на Мидхат паша, това не ни влиза в работата. Аз ще да обадя само това, което сам бай Алекси ми е казвал и което той може да каже секиму, който го попита...

„Научих се аз, че пашата има такава севда за цветя, щото понякога болен ходи, ако види някое цвете, па не може да си го достави — говори Алекси Христов. — Ударих кьоравото, казах аз на ума си, и тръгнах да търся скъпоценни цветя. Научих се, че в Букурещ, по чокоите, имало такива, загдето заминах на минутата още. Двадесят лири и повече похарчих за цветя, но желанието ми беше постигнато, сам аз се радвах и чудех как можах да ги намеря. Като стигнах в Русчук заедно с цветята, не ги занесох хамен току-така от един път на сарая при пашата. Не съм аз дотолкова будала и простак, хамен да се изпредя и да кажа: на̀ пари, дай хляб (тук бай Алекси не каза **дай хляб**, но друго едно, по-остро сравнение, което, за жалост не може да се преглътне от перото). Стоварям аз цветята на Мутафовия хан в Русчук и на часа още отивам в конака с празни ръце. Никой ма не знае какво мисля и откъде ида. Изпитвам аз далеч-издалеч на колко часа става пашата и на кое място именно сяда да си пие утринното кафе и мастиката. Казаха ми сичко, без аз да им обадя какво има на сърцето ми. Какво се отърва от човешката ръка? Дадох на двама-трима души по едно цигаре от Букурещ и запуших на сичките устата. Връщам се аз на хана, рано сутринта на другия ден натоварвам две-три талиги с цветята и право на сарая. Слугите и халянците, които бяха станали вече, отвориха уста и плеснаха с ръце, като видяха богатството, което носех. С помощта на тие последните наредихме сичките цветя тъкмо на онова място, към където трябаше да метне първи поглед пашата, щом опънеше първата глътка от утринното си кафе. После това аз се скрих при слугите в готварницата и чакам само с нетърпение. Денят ми се стори година, а часовете — месеци. Не щеш ли, най-напред са събуди ханъмката и излезе навън да се разхожда по сърмени чехлички, мънинки-мънинки, като овчи язик. А пък или е стамболийка, нито са крие, нито пък се сакандисва от някого. Онова бяло лице, да го захапеш като симид, пръстенца тънки, като на петгодишно дете. „Е вай, какво е това чудо" — извика тя и наведе бялото си лице над един каранфил, който можеше да има около 30 цъфнали стъбалца. Аз треперях от радост. В това време се подаде и пашата, облечен в бял копринен халат, придружен от две арапчета, които му носяха едно-друго. И той отвори уста и пита слугите каква е тая работа.

— Ефендим, да го не вържете за кусур, един непознат чорбаджия ви донесе тоя ничтожен подарък — отговори векилхарчът и направи темане.

— Кой е тоя пезевенгин, когото аз не познавам? — попита негово превъзходителство, без да ме знае, че аз слушам от гостиницата; а може би и нарочно да казва **пезевенгин**, тъй като той обичаше шегите.

Извикаха ме и аз с разтреперено сърце от десят крачки захванах да правя темане, а като се доближих до него, цалунах му скута и казах няколко пъти: „Прости на ничтожния си слуга, ефендим, че ви причинява такива главоболия."

После това Алекси Христов бил удостоен да седне до пашата, който го почерпил едно кафе и няколко мастики, като му казал и „Алекси ефенди". И до днешен [ден] той храни добри възпоминания за тая среща в пашовския дом.

Друг път същият бай Алекси купил един нов пайтон с хранени коние, които, както и пайтонът, биле от първо качество. Хрумнало на ума на разградския гражданин, щото новият му пайтон да бъде честитен най-напред пак от Мидхат паша. За тая цел той изпратил нарочно пайтона в Русчук, а сам отишел да действува отстрана за милост, т. е. да бъде така добър негово превъзходителство, щото да излезе с неговия пайтон една вечер на обикновената си разходка, която той правеше по реката Лом, към село Доланите. Молбата на Алекси била чута и уважена. После това, когато той дохождал в спречкване с разградския каймакамин или с друг някой зъбест ага, първата му дума била: „На кого от вас се е удостоявал пайтонът от вали ефенди?“

* * *

Но да дойдем до **повереничеството** на Алекси Христов в Разград по време на преврата, за което се бях обещал по-горе. След 27 април в София се беше устроило нещо като агенция Хавас, да се дават депеши до сичките градове из Княжеството с едно и също съдържание. Това учреждение или бюро, доколкото можах да се науча отпосле, се ръководело от политическия кабинет на Негово височество под мъдрото управление на К. Стоилова. А депешите официално носеха подписа на П. Горбанова, най-безсъвестния по онова време превратаджия. В секи град из Княжеството имаше определени лица от пасмината на Алекси Христов, с когото читателите се запознаха вече, които получаваха тие депеши и ги четяха публично по кафенетата и събранията. Така например в Русчук тие депеши получаваше Христофоров, Петър Станчоолу и пр.; в Тутракан — Парашкев Пеев; в Свищов — Юркевич; в Търново — Мазака; в Разград — Алекси и пр. Случваше се понякога, щото от тие еднообразни депеши да се получават по 15—20 на ден в секи град. За любопитство на читателите си аз давам тука съдържанието на някои от тях, които доволно нагледно обясняват святостта на „Историческата задача“ от 27 април и 1 юли. Ето ги:

„София
Господину... в Разград

Днес в столицата се хвана още един нихилист от либералите. Съобщете на населението.

Днес кафенебашийската троица* беше нападната по улицата от народа и малко остана да ги разкъсат. Съобщете на населението.

Днес генерал Игнатиев, в отговор на една депеша от кафенебашийската троица дали Русия поддържа патриотическата постъпка (преврата) на Негово височество, казва: „Русия одобрява сичко, каквото направи князът против либералите.“ Съобщете на населението.

Днес вестник *Независимост* се изгори публично от народа като противен и опасен вестник на патриотическите князови стремления и на Царя Освободителя. Съобщете на населението и направете същото**.

Днес хиляда души народ, начело с преосвящений Мелетия, изигра едно хорце пред господарския палат. Викове „Да живей!“ цепяха въздуха. Народът поиска дозволение от господаря, щото сяка година на тоя ден (Спасовден) да дохожда в София и си тропва хорце за спомен. Съобщете на населението.

---

*Кафенебашийска троица наричаха консерваторите Каравелова, Цанкова и Славейкова от една улица в София, именуема „Кафенебаши“.

**Освен в. *Независимост* пострада и скромната *Зорничка*[121]. Тоя последният вестничец, при сичко че не одобряваше преврата, но защото не го хвалеше, биде изгорен в Свищов, на кафенето, от гладните за власт свищовлии. Настоятелят на *Зорница*, така също скромен мъж с библейски понятия, претърпя оскърбления. На много вестници тиранското правителство беше възбранило входа в Княжеството, като *Народний глас*, консервативната *Марица*, *Самоуправа*[122] и пр. Княжеската поща беше отказала по едно време да приема *Независимост*. Нейните отговорни редактори Миларов[123], Личев[124], печатарят Ковачев[125], се водеха секи ден на полицията, които осъждаха, глобяваха, а някои и арестуваха.

Господарят излезе да пътува по градовете. Насякъде народът изпрягал конието от файтона му и сам теглел колата. Съобщете на населението и направете същото.

От много градове е пристигнало известие, дошли са и депутации да молят, щото да не стават избори за Великото събрание потайно, но да се извиква от един път: тогова искаме и обичаме княза си. Съобщете на населението."

Депеши с подобно съдържание има още много, но аз не можах да си ги доставя. Щом бай Алекси получаваше такава депеша, тръгваше по улицата и кого де срещнеше, без разлика на възраст и на партия, отваряше да ги чете. Получава той днес депеша, получава утре, без да е молил някого и плащал за това, дордето най-после, нещо естествено и възможно, въобразил си, че тук тряба да има нещо. Помислил си бай Алекси отгде-накъде да ме познават мене в София, защо тие депеши да дохождат само на мое име в целия град?, и пр. После тие въпроси последвало логическо заключение: „Тряба мен да ме познава и Негово височество князът. Другояче се не може." Това казал бай Алекси и седнал да пише писмо, писмо важно и с високи вдъхновения, както следва:

„До Негово височество любезния ни княз и баща Александър Батенберг I, внук на руския цар Александра, за многая лета!

Честитий княже, да живееш!
Ти ни си баща, ти ни си надежда, от тебе чакаме сичко, синца сме готови да умреме. Но правичко да ти кажеме, не ти харесваме една твоя постъпка. Именно защо ти не ни удостоиш с една млада и хубава книгиня, която синца ще обичаме като майка! Аз Ви моля, любезний княже, да се ожените за книгиня Зорка, юначната щерка на черногорския княз Никита. Бъдете уверени, че българският народ още толкова ще ви обикне.

Разград, 1881 г. /подп./ Алекси Христов."

Преди да бъде изпратено това писмо до София, аз бях честит да го прочета в ръцете на бай Алекси, който нищо не върши тайно и от никого се не саканй, при сичко, че познаваше моите взглядове.

— Но не е ли това добро? Не правя ли аз услуга хем на народа, хем на княза? — питаше той и сам се възхитяваше.

Аз не зная дали това писмо беше изпратено направо до държавния глава или до П. Горбанова, или пък до трето, непознато лице. Зная само това, че после няколко деня бай Алекси разнасяше из града една депеша от София с такова съдържание:

Господарят ни княз е трогнат твърде чувствително от вашето писмо. Скоро желанието ви ще бъде изпълнено. Съобщете на населението.

После 27 април само по себе си се разбираше, че наставаше епоха за много нови работи, почва за множина членове на обществото, които в по-други времена почиват в бездействено блато. Трябаше да се тури начело това гюбре, което българският народ е успял да образува в разстояние на векове под съдействието на турската администрация, на фенерската душоспасителна патерица и под чорбаджийското верноподано евет. Бай Алекси се причислил под байрака на тие нови обществени деятели, познал и подушил той, че ще да настане такава епоха, в която пак ще може да купува цветя на големи хора, макар и не турци, че ще да преживее той още няколко щастливи минути от своята планета. Дали сам той се е турил и записал под знамето на 27-и, или други, по-горни хора са го увлекли, това не може да се определи. Аз ще разказвам и излагам само онова, на което съм бил очевидец.

В къщата на Алекси Христов живееше комендантинът на града майор Манаев, русин, човек напълно предан на сякакви задачи, стига от тях да произтича власт, уважение на офицерския мундир и нестесняване твърде пред тоя или оня закон. Може би той да е повикал бай Алекся, да му е дал една „русская очистителная“, па да му е казал: „Ну, брат Алексий Христович! Мы теперь свободни граждани!“ А може би и да не е имало нищо подобно; но в секи случай майор Манаев е поразправил по-натънко съдържанието на акта от 27 април, прочел му е някой секретен прикàз на генерал Ернрота, съобщил му е, че от днес нататък той е вече господар на окръга. Тие предположения аз правя, защото са повече от вероятни, защото са верни заключения на много събития, защото най-после притежавам следния факт:

Алекси Христов решил един ден, или по-добре други го накарали да се реши, за да заслужи и той нещичко върху народния жертвеник, да пробие път според силите си за „Историческата“. Решил той да се впусне в бойното поле, да премери своите сили с най-опасния тогава враг в отечеството ни — нихилизма. Но като човек практически той не искал да излезе хамен току-така, с голи ръце, да работи и говори само от свое име, като гражданин и патриот. Искал той да изгълни очи, да блесне малко пред ония человекообразни същества, които са родени само да блеят, да почитат, да се боят от сяка краста, която притежава нещо повечко, било богатство, било стокица, било авторитет и пр. С една реч, знаял той слабата тютюва на своите делиормански сьотечественици. На основание на тие патриотозадачни съображения явява се той един ден при майор Манаева, комуто, като съобщил своята програма на действия, помоля го за следующето: първо, да му даде своята офицерска шапка и второ, да тури в негово разположение един солдатин, който да знае да говори шат-пат и руски. Според думите на самого Алекся представителят на нашата освободителка в Разград се съгласил без особено противоречие, с това само изключение, че на руската шапка, която му дал, откъснал кокардата.

— Какво значи това? Аз мисля, че в интереса на делото е, щото да се гледа, доколкото е възможно, повече да приличам на цар Александров човек — казал бай Алекси с доволно обидно движение. — Нека си остане кокардата, какво от това?

Майорът обяснил на бъдещия рицар с отеческа грижа историческото значение на кокардата, цитирал му даже и няколко статии от военния устав, от които се ясно виждали кои именно лица могат да носят кокарди, така щото бай Алекси не упорствувал вече. От друга страна, той размислил, че едва ли ще да се намери човек в разградските села, който да знае тие тънкости и който да направи бележка, че шапката не е с кокарда.

* * *

Рано една заран, на 5 или 6 май, според уверенията на Ганя Чернев, когато разградските улици били още пусти, с изключение на ранобудните кафеджии, които метели и поливали пред своите дюгени, трима души, възседнали на коние, чупели камъците на разградските неравни калдъръми и шибали от време на време своите четвероноги спътници. Те подминали хотел „Европа", закривили се покрай кафенето на младежите и хванали пътя за село Кокарджа. Няма нужда да ви обаждам, че тие трима приятели не биле други никои, освен познатите вече на читателите Алекси Христов с бъдещите свои другари, кажи ги адютанти, кажи ги сподвижници на „Историческата". Единият от тях бил младо момче, български солдатин, облечен в своята солдатска униформа, а вторият — същи син на бай Алекси, така също младо момче. Защо и той е придружавал баща си в тая трудна забикалка, каква е била неговата длъжност, в Разград и до днес не знаят. Чак на четвъртия ден, когато нашата троица доближила до Тутракан, ние се запознаваме по-отблизо с действията и ролите на тримата ни приятели; чуваме от устата на самого бай Алекся, като се обръща той към сина си и му говори: „Господин секретаре!" А на какво е бил той секретар, читателите ще видят.

Главната цел на тая експедиция начело с бай Алекся е била: поражението на нихилизма по Делиорман и отстранение на неговите по-първи агенти. Делиорман е турска страна, там царува средновековно невежество и султанорханска първобитност, там не са виждали комити; във време на войната минаха само няколко души казаци. Там е немислим нихилизмът, ще да каже секи, но я послушайте какво говори бай Алекси:

— Абе ти ставаш дете! — говореше той на мене, когато му предложих горните исторически факти. – Днес и старите баби са станали нихилисти; село няма без такива хора, а турци мòжа да ти наброя до двесте души, сичките цар Александрови душмани.

Аз ще поискам пак два реда отстъпление да запозная читателите със страната Делиорман, която е неизвестна за мнозина, а особено за славянските орли в Москва — Катков и Аксаков, за бъдещия професор Сирку[126], за редакцията на Новое время[127], па и за оня стар мюзюхирен, който се нарича Молчанов[128] и който опропасти на България с 80 000 франка да гони крайните елементи със своето изчадие в. Балкан[129]. Да, тие мъжие особено искам да уверя аз, като какви почви са имали нихилистите в България, в съществуванието на които те бяха уверени.

Делиорман — почти цял населен с турци; има туктам и български села, но твърде рядко. В турско време той е бил посещаван от странни хора, българи, само от ония смели базергяни, джумайци и разградци, които продават с коние памук, аладжени антерии, гащи, ферджи, ашмаци, къна, белило, и пр. за кадъните. Новите идеи и крайните стремления са прониквали в Делиорман само между тие ашмаци и памуклии антерии. Като хора потребни за самите жители на страната, нашите базергяни са пътували почти безопасно, може да се каже, с изключение на някои малки неприятности, като например: представете си, че селото е разделено на две махали, между които лежи пространство около четвърт час. Представете си, че това малко пространство зимно време е такъв океан от кал и вода, щото и чакърестите биволи са принудени да подклякват, когато се случи да го газят. Представете си сега трети път, че вие сте базергянин, че влезвате в селото с конието си полуубит и капнал и теглите да стоварите в една от двете махали; но дордето доближите до общата одая, чувате, че от противната махала, от купището изправил се някой ага, подпрял си с едната ръка чалмата отзад и вика, колкото си може: „Ей, чорбаджи! Тегли насам, тегли!“

Вие, като рая и като човек продавач, който мисли да си харчи стоката, потегляте сичките си коние през океана и право към боклука отивате. Но наместо да ви запита агата колко давате памука, антериите и ашмаляка, предлагат ви се следующите питания:

— Викнах те, чорбаджи, или устабаши, да ми дадеш за една цигара касабалийски тютюн, така щото довечера, като извика ходжата, с нея да разваля рамазана.

Или пък:

— Бе, чорбаджи, я разгледай това рубе (стара монета), като до колко гроша може да стори на касабата? Отдавна се каня да попитам някого от вас, но сè забравям.

Дордето един свърши със своите въпроси, ето че заехтял гласът на други някой ага от противния боклук да вика при себе си „чорбаджията".

— Слушай бе, Иван, има ли дума в касабата, че утре щели да дигат (да правят азил) сегашния каймакамин, а на мястото щял да дойде някой си стамболия? — пита втори и т. н.

После войната обаче делиорманската целомудреност се наруши от множество българи, повечето бежанци откъм Кърклесии, сичките безграмотни и конекрадци. Понеже турските кметове по никой начин не можеха да изпълняват своите длъжности, то им се определиха писари от българите, хора полуграмотни, с по стотина гроша заплата на месеца. Против тие последните именно беше се опълчил най-много бай Алекси, те биле агентите на нихилизма. Тие писари зависеха от околийските началници не по право, но по невежеството на тие последните. Какъв е бил техният нравствен и умствен кръгозор, как е гледало на тях началството им и пр., и пр., аз ще да вместя тука няколко факта, станали сè по онова време, па ще премина към предмета си.

Тая част от Делиорман, която аз познавам и в която е действал бай Алекси, центърът на интелигенцията ѝ е селото Балбунар, гдето е околията, гдето стои околийският началник, секретар, писари, старшии и др., следователно там тряба да стои и най-големият тартор на нихилистите. Било по време на военните набори; в Балбунар трябало да се събират сичките новобранци и оттам да потеглят за Русчук. Околийският началник поискал да направи една местна веселба и жителите на страната да останат задоволени, па и той да убие няколко часа време в развлечение. Но най-силни причини му дала за това веселие една негова приятелка, циганка, която имала волен достъп и в неговите административни покои.

— Аз обичам да се повеселим с тъпани и със зурли по случай на новобранците, та затова, в качеството си на каймакамин искам да събереш тука сичките тъпани и зурли — казала тая госпожа.

На втория ден жандармите от Балбунар разнасяли по селата следното окръжно писмо, подплатено с печата на околията:

„До Господин кмета и писаря...

Заповяда ви се, щом приемете настоящето писмо, немедлено да изпратите в повереното нам управление сичките цигани, тъпанари и зурладжии. В портивен случай ще бъдете наказани с най-големите строгости на закона.“

После два-три деня тесните улици на Балбунар давали място на 50—60 души цигани, които се маяли и чудели кому е изгоряла чергата за техните тъпани и пискуни. Помислили си даже, че може би да се е върнало турското царство, когато тяхното нумеро стоеше твърде нависоко. От сичките села в Балбунарска околия само един писар се намерил, който се възпротивил да изпълни строгото окръжно.

— Скоро, до довечера, жив или умрял, да се намери напредя ми тоя бунтовник, да го науча аз него какво значи началство и неговото предписание! — извикал г. началник вън от себе си и докато повтори, червенодънестият калпак на един драгунин (тогава бяха вече драгуни) се мерджеял измежду шумата като мъгла.

Посред нощ на самия ден на Бъдни вечер тоя християнин писар бил докаран в подведомственото управление на г. началника.

— Да те проводя в Русчук, жал ми е за младините ти, защото законът за хора, които не се покоряват на властта, е немилостив, ще изгниеш в затворите — казал г. началник на писаря. — Затова, за твое добро, аз ще да те накажа тука надве-натри, колкото за адет и за пример на другите. Докато аз си изпия кафето заедно с цигарата, г. секретарят ми ще ти удари няколко камчика.

Актът се извършил в канцеларията. Г. началник седнал настрана, турил си десния крак върху левия, донесли му кафето, довели бунтовника писар, който приличал в това време в лицето на небелено платно, смъкнали му двама драгуни гурбетските шаечени панталони, повалили го на земята с очите надолу, двамата драгуни го обикрачили, един на главата, а други на краката, и г. секретарят почнал. Условието уж било, дордето г. началник си изпие кафето, но знаете, читателю, че това кафе може да се продължи и цялата нощ. Кметът и старейте от писаревото село, които са татари, разказваха, че в стаята, в която биле кондисали нея нощ, макар и да е нямала прозорци, пак можали да чуят, когато ревял техният писар. А селските кучета, събрани около централното управление, почнали да вият жално-жално.

Когато аз попитах г. началника защо той е постъпил така немилостиво с писаря, то негова милост отвори уста насреща ми и не млъкна вече:

— Влезте в моето положение, приятелю, и тогава ще да разумеете тежестите на нашата администрация — говореше той. — Нашето положение е ужасно; то не е за търпене. Главното е, че законът ни стеснява на сяка самостоятелна мярка; властта ни се ограничава и от правосъдие, и от общински закони, и от централното управление. И да иска човек да направи нещо добро за страната и за отечеството си, то ръцете му са вързани. А колкото за писаря, то рекох да не правя главоболие на съдебните власти, намислих да го поспплаша, т. е. разпоредих се да стане работата „кратичко“, „полицейским образом“, „административним порядком“, санким така... „алегорически“...

Независимо от тие „**алегорически**“ работи веселбата с тъпаните пак не пострадала. Шествието на новобранците потеглило за Русчук в следния порядък: начело се турил старшият жандарин Димитър Палябуюка в пълна униформа според чина си и с подсукани нагоре мустаки, възседнал на кон между двама души жандари. После него вървели един ред тъпани и един зурладжии, а останалите — в безпорядък. Подир тях идели новобранците двама по двама, а г. началник, като началство, възседнал върху една бяла ка̀тана, вървял отстрани и приемал поздравление от зрителите. Найподир вървяла една проста талига, покрита отсякъде, в която се намирала ханъмката, т. е. приятелката на началника, за която говорех по-горе. И тя придружавала тържеството, на което, както казах, тя била повечето виновница. Началникът кършел повечето своята бяла катана около талигата. Често той надничал през една дупка и питал нейна милост: „Мемнун — мусън“, т. е. благодарна ли си. Тя давала още команда коя хава да се свири. А тъпаните в такова грамадно число, каквото не е виждала ни една пашовска сватба, гърмели не на шега. Един ловджия ме уверяваше отпосле, че откак преминало това шествие през тая местност, той не можал да види вече ни заец, ни лисица, нито пък друг какъв-годе гад. Сичките избягали.

Друг един началник от съпределния на Делиорман град — Тутракан, се е отличил със следните по-забележителни действия, които така също немалко обясняват културното положение на тая страна. На своя имен ден — Петровден, той издал заповед, щото сичките дюгени и къщи в града, без разлика на вяра и народност от страна на техните притежатели, да бъдат накачени със знамена. В противен случай щрафът бил определен една рубла. Сичките изпълнили това повеление, никой не заплатил определения щраф.

Сестрата на един прочут разбойник по Делиорман, именуем Какаван, родом от Тутракан, често била викана и изпитвана за брата си, да го покаже где се крие, но сѐ напусто.

— Аз ще да я изпитам нея за две минути — казал един ден на̀чалникът самодоволно; но по кой начин щял да я изпита той, това останало тайна до другия ден за тутраканските граждани, които така също немалко се интересували от хващанието на тоя разбойник.

Късно вечерта двама-трима жандарми надничали от дюген в дюген и питали притежателя на дюгена:

— Нямате ли котки, но да бъдат мъжки котураци?

Тие жандарми биле изпратени от висшето началство, т. е. от г. началника, да дирят котки, а сам тоя последният стоял в това време подпрян върху своята зелена маса и пушел преспокойно своята цигара. Насреща му стояла уплашена кадъна, която отговаряла „Не знам нищо", и следвала да тъпче своя ашмак в устата си, без да знае, че после малко ще се досегне чужда ръка и до шалварите ѝ. После малко двама жандарми влезли в канцеларията и очите на два котураци блещели изпод сивите им шинели.

— Свършихме, ваше благородие — казали те.

Тогава двама души се доближили до жената, вързали я с едно въже за пръчките на прозореца, развързали ѝ гащите и един от жандармите въркулил между краката ѝ двата котурака, от които единът бил черен, с лъскава козина, а другият пепелян, с белезняви капчици по гърба. Двама души с камчици, отпред и отзад, захванали да шибат през гащите двете животни, които се втурнали на една и на друга страна, а най-после отворили своите панчи и се изправили нагоре... Докторът, който прегледа отпосле нещастницата, уверяваше ме, че по корема ѝ били теглени такива линии, щото той приличал на географическа карта. Имало още и други някои кедери.*

Като говоря за Делиорман, то ще да бъде грях и несправедливост, ако не помена нещо и за душата, за непосредствения началник на тая страна — Киро Рибарев. Тоя Киро Рибарев е прост смъртен, старши жандармин и нищо повече; но това е само номинално и официалното му име. Всъщност обаче, на дело, той [е] княз делиормански. Турците му казват Киро **Чаушумус**, т. е. техен, любезен и нещо повече. Циганите и мааджирите го наричат Киро **Юзбаши** (стотник); а българите му казват само „**онзи**" или пък **Страшния**, без да му произнасят името обаче, но секи разбира за кого се говори. Киро Чауш дотолкова се е препоръчал вече, щото като изпитва някого, то често се случват такива отговори:

---

*А знаете ли как се казва тоя началник? — Черноколев.

— Киро Чауш, на тебе лъжа не бива. Работата е тъй и тъй.

Но името на Кира Чауш не гърми само в Балбунарско, Тутраканско и пр. Той [е] прочут и по Тузлука, и по Герлово. В село Попкьой ме питаше един турчин дали не си е дал още оставката Киро Чауш и истина ли е, че бил викан от княза в София, да го направи паша. А тая слава Киро Чауш е спечелил със своята желязна строгост, па и с жилавия си камчик донякъде, тъй като из Делиорманската пустия и досега нямат още известие за буквата на конституцията. Ето ви един пример, който потвърдява донякъде и крайните принципи на българщината в тая страна: На Кира Чауш известяват една вечер двама души търговци, че тие са обрани и избити от няколко души турски разбойници. Киро, който познава сичките гъдели на населението, имал силно основание да не повярва на двамата ограбени; но отпосле техните сълзи го уверили. Взема той своите подведомствени, подбира и потърпелите търговци и тегли право на онова място, гдето е станал обирът. Сполучил да намери той разбойниците турци, отдалеч можал да ги види, когато двама-трима спели под дебелата сянка, а други двама се пощели. Издалеч-издалеч той ги забиколил, секи от хората му зел на пушката си по едного и тогава чак извиква:

— Да не сте мръднали от мястото си, че ще се окъпете в кръвта си!

— Бачо Киро! Господин Старче! Ние сме, прости ни! — отговорили разбойниците на български, при сичко, че на главите им биле завити големи турски гъжви.

— Кои сте? — пита Киро и сече своята пушка.

— Християни, българи, ние сме — отговорили непознатите и почнали да се кръстят, като че ще целуват свещеническа десница.

Излиза, че тяхна милост турските разбойници са българи, кметът и старейшинският съвет от с. Х..., сичките облечени с турски дрехи и въоръжени с мартини. На въпрос от страна на Кира, който ги познал вече, какво търсят тие чалми на главите им, те отговорили с национално достойнство:

— Знайте, господин старши, че пущините подушват отдалеч и бягат — казали виновните.

— Кой бяга? Кои пущини? — попитал Киро.

— Слушай, господин Киро, да ти разправя аз, да разбереш каква е работата — казал най-старият между разбойниците. — Ние, като християни, излязохме да се авландисаме по гората, дано можем да си ударим някое диво свинче. Но като сме запомнили от стари хора да приказват, че туй свинският гад познавал българите по дрехите и отдалеч бягал, то някой каза да се облечеме с читашки дрехи, та дано сполучиме.

Разбира се, че Киро Чауш от синца ни най-добре трябаше да оцени тие доказателства. Той разсъдил с патриотическа тенденция, че не добро впечатление би се произвело, ако се закараха в града един кмет и стареи, хванати в разбойничество и облечени в турски дрехи. Па не вярвал той, че ще да може да се накажат, защото и тъжителите, които биле българи, биле вече удовлетворени. Ето с какво заменява Киро Чауш правосъдието: решил той да ги накаже на степени, според възрастта им. На най-стария от тях определил да удари осемдесет камчика по голо и така нататък. После малко в дълбоката долина се чували глухи пъшкания и охкания. Думите: „Олеле, майчице!“ „Бачо Киро, ти майка, ти баща!“ бивали прекъснати от минута на минута. Идете и попитайте някого от наказаните дали тие има да се оплачат нещо от Киро Чауш, дали тие са чували нещо лошо за него.

— Где като него човек. Ако той не е тука, то ние не можем се подаде по дворовете си — говорят тие.

* * *

Такава е горе-долу страната, в която влезе Алекси Христов да дири опасните хора, нихилистите на Ѳ Бурмова и на Стоила Д. Попова. Първото село, в което той пристигнал, поискал най-напред да се види с писаря на общината, комуто задал такъв един въпрос:

— Аз съм човек на цар Александра, от който ви нося много здраве. Знак, че съм негов, може да се уверите по шапката ми и по хората ми, които ме придружават. Затуй кажи ми ти мене колко нихилисти знаеш да има както във вашето село, така и в околиите?

Полуграмотният писар с червенодънест калпак дигнал рамене. Казал, че такива хора може да се намират в ближното турско село, гдето имало много ятаци на разбойници и гдето биле откраднати няколко техни коние. Прибавил, че подобни работи ги знаят повече в полицията, оплакал се, че не му плащали, тъй като мислел, че Алекси е действително от големите хора. Наковладил кмета, че по рамазана не му давали да яде по пладне и пр., и пр. Но нашият познайник, който бил излязъл да спасява отечество, не бил задоволен от тие комшийски отговори. Неговата идеална душа търсела почва, искала корена на злото. Последвали и други въпроси и отговори, казали се няколко по-остри думи, така щото познанските връзки между двамата, бай Алекси и писаря, биле скъсани. Тряба да ви кажа, че бай Алекси не си поплюва на ръката. Той е нетърпелив, обича да дава на языка си неограничена свобода, така щото човек, който не го е виждал от най-напред, отведнъж се докача. Той, бай Алекси, носеше на ръката си един бастон, закачен на тънка връва, който бастон достигаше дебелината на едно кросно. Тоя негов бастон после 27 април прие название „Конституция“, което име било измислено от окръжния управител Цвятко Златов. Тоя последният често караше притежателя на бастона да напише на дръжката му думата „Конституция“, и да я показва секиму.

— С името на една френска кахпия аз не приимам да си омаскаря тоягата — отговаряше бай Алекси, а Цвятко Златов примираше да се смее.

— Бей, колко ние сме биле ахмак народ — говореше той на мене, т. е. бай Алекси. — Аз чак сега разбрах какво нещо било туй конституцията, с която ни излъгали немците. Тя била измислена най-напред от една французка курва*, та затова е такава гъвкава, накъдето я обтегнеш, нататък отива... (следват нецензурирани думи).

---

*Французките курви споменава бай Алекси, защото, мисля, че се е навъртал в Кримската война в женския лагер на Варна, та там уж много имало от тях, които биле много развратни.

И така между бай Алекси и селския писар мина черна котка.

— Чакай, чакай! Ти ми си мене в ръката; познах те аз тебе, че и ти си от тях (от нихилистите) — казал той и си похванал дебелия бастон. — Захващай, господин секретар, да съчиняваш акта — казал той на сина си.

Тие актове на бай Алекси, които той ми показваше по-после, не носеха сичките едно заглавие. На един беше написано **дознание**, на други **рапорт**, на трети **адрес** и т. н. А съдържанието им е горе-долу следующето:

„В 1881 г. аз, Алекси Христов от Разград, съгласно приказанието на Александър I, княз български, като стигнах със секретаря си в село..., като разбрах и разпитах за селския даскал или писар, [че] не е чист човек, като имах съмнение, че той иска да бъде в България конституция, което значи, че е нихилист, реших да искам изключението му...“

Сам авторът на тие актове ме уверяваше, че той ги изпращал до княжеския комисар Логвенова и че от дванадесят такива осем се зели във внимание и означените в тях лица биле пропъдени. Кои са биле тия лица обаче — като работи незначителни, — аз не можах да ги изпитам, защото дирите на бай Алекси се губят из гъстия Делиорман.

После една неделя нашите трима пътници пристигнали благополучно в турското село Смил, между Русчук и Тутракан. По това време панаирът, наречен Смилски, беше отворен, гдето се намираше по длъжност и тутраканският околийски началник. Нощно време кехаята от Смил се явява при началника, проводен от селото да му извести, че е дошъл един много важен големец, който прилича на руски забитин. Началникът, който не разбирал още истинското значение на 27 април, махнал с ръка. Един час не се минува обаче, ето че същият кехая се връща още с един селски стражарин, пак от селото проводени, да повикат началника, защото големият човек искал да се поразговори с него и че, както можали да разберат тие — пратениците, — руският **забитин** нямал добро намерение. Началникът се задоволил да изпрати един жандарин и пак легнал. Но посреднощ се явяват в чадъра му не кехаята, не нощната стража, но сам кметът и друг още един стар турчин.

— Ефендим, извини за безпокойствието, което ти правим, но знай, че на нашата глава огън гори, ти ще ни спомогнеш — казали турците. — Снощи е дошъл в селото ни един челебия, ни българин, ни русин, знай турски, но от дума не разбира, големец човек се гледа, а пък прости работи върши. Един дебел бастон държи в ръцете си, когото сочи секиму, който се яви пред него. Изпоби ни; никой не смее да излезе напредя му. Иска кокошка — дадем му, не я харесва; даваме му мед — той го хвърля, че бил таягодишен. Сичките дюшеци и юргани събрахме из селото, сѐ казва, че не му било меко. Аман, ефендим!

Няма нужда да ви разказвам, че тоя „руски забитин“, тоя „голям челебия“, който подигнал цялото село на крак, не е друг никой, освен нашият познайник — бай Алекси заедно със своя персонал по нихилизма. Началникът[130] бил принуден да изпрати публична сила да го доведат, но дохожда ли пратеникът на цар Александра?

— Кажете на това куче, началник ли е, какъв дявол е, че той е нихилист и че аз скоро ще му подпиша тескерето — казал А. Христов и седнал да диктува на секретаря си.

В Тутракан той съставил по погрешка подобен един акт против своя събрат и **пълномощник** да приема познатите вече депеши — П. Пеев. Уверили го, че Пеев не е нихилист, но бай Алекси не слуша, не се поддава на чуждо влияние. Причината, за да се скарат двама единомисленици и да се яви помежду им нихилизмът, била тая, че нихилизмът у бай Алекси беше станал болест[131]. Где седнеше и где паднеше, той сѐ против него воюваше. Децата си на софрата не ги наричаше другояче освен нихилисти. Една вечер късно, когато бяхме заспали вече в една стая на хотел „Европа“ с новоназначения окръжен управител Цвятко Златова, слушаме, че вънкашната врата се блъска така силно, щото човек би помислил, че едната част от хотела гори. Когато слугите отвориха, в стаята се показа бай Алекси, с дебелия си бастон на ръката, облечен с нощна антерия.

— Абе светът на огън гори, пък вие спите — каза той с първо влизание.

— Какво има, бай Алекси? — запита управителят.

— Нихилисти! Заобиколили ми са къщата, едни чакат да ме убият, а други ми изпокрадоха керемидите и дъските. (Бай Алекси правеше по това време къща.) Помощ искам.

Управителят Цвятко, който не вярваше ни една дума на Алексия, стана от леглото си, облече се, излезе навън да търси караула, за да назначи няколко жандарми около къщата му.

— Тряба да се удовлетворява населението в секи случай — говореше той след завръщанието си.

* * *

В Разград живееше по онова време един русин, доктор, на име.Юриев. Той изпълняваше длъжността околийски врач на Разградската околия, гдето беше дошъл наскоро. Когато аз се запознах най-напред с него и когато в разговора си по руската литература му казах, че съм се запознал с малоруския поет Т. Шевченко и с Гоголя, то той дойде в изтупление, че и [в] Делиорман се намират хора, които да се интересували от неговия любим автор Шевченко. Тряба да ви кажа, че Юриев е малорус, горещо той обича своята страна. Ако някой го попита какъв си, той няма да каже русин, но украинец или малорус. Ако любопитният отговори, че русин и малорусин е сè едно, то Юриев ще да държи реч да докаже с факти и примери, че по-общо може да има между българите и малорусите, отколкото между тие последните и московците. Един приятел на Юриева разказваше, че когато пътували двамата през Немско, в една гостинница няколко немци, като ги чули да приказват руски, приближили се до тях съчувствено и попитали Юриева не е ли той русин. „Не, украинец!“ — отговорил той с гордост. „Водка, водка! Разлика няма!“ — казал немецът с ирония. На чужда територия, в непозната земя Юриев протестирал така дръзко, щото и полицията наближило да земе участие.

По-първо беше се запознал с Юриева моят другар по служба, родом бесарабец, горещ поклонник на сяка цифра, която означава член, статия или параграф. Когато се качили на колата да отидат на село по работа, то моят другар направил забележка на Юриева, че той тряба да седи от лява страна на пайтона, тъй като такава и такава статия, такъв и такъв отдел, нам от кой си закон, то в подобни случаи, макар степените на службите им и да са равни, първото лице е той, а не докторът. Същата забележка получил Юриев от моя другар и в други случай. Като минували през едно село, гдето селените пообикновеному ги поздравлявали, то Юриев махнал с ръка, т. е. отговорил на тие поздравления. Моят другар се докачил. Дордето направят аутопсия над един мъртвец, тоя последният цитирал около петдесет статии и членове от разни закони и правилници, заедно с допълненията им, така щото Юриев, като нов в България, убедил се бил вече, че в тая страна не съществуват излишни думи и разговори, но само членове и статии. А той сам, и по натура, и по характер, и по убеждения, не бе разположен към сухите правила. Ето защо ние с него се харесахме още повече един други с първо срещане, тъй като и аз не бях поклонник на Временните правила.

Какви бяха отношенията на Юриева с разградските граждани и с неговите съотечественици руски офицери в тоя град, как той държеше себе си и като русин, и като освободител, и като доктор, и като човек найпосле, то аз ще да оставя да говори самото обществено мнение, което е най-доброто мерило за сяко нещо. Ще кажа само това, че Юриев обичаше свободата не само на своя народ, но въобще на сичките, биле тие християни, мохамеданци или египтени. Той бе човек кротък, добър другар, образован, имаше си свои убеждения, които не криеше от никого, които не хвалеше где седне и где падне, но бе готов да ги защити на сякό време и на секи час. „Аз съм такъв и онакъв“ той не казваше, дордето не го предизвика някой; но щом някой го предизвикваше, той даваше своето мнение по тоя или оня въпрос, прямо и ясно, безавторетно [sic] и без забикалки. Нямаше той нищо общо със страшните по онова време хора в Русия, т. е. със социалистите. Тръгнал от отечеството си свободно, изпълнил сичките формалности по въпроса за паспорта си. Дошъл беше той в България, кажи го, по добра воля, кажи го, не. Един ден го викнал местният губернатор в Русия, с когото бил в твърде добри отношения. Тоя последният с едно дълго предисловие, на което нямало други слушатели, казал му, че ако вярва в неговата искреност, то тряба да се прости навреме със своето отечество. От най-напред Юриев бил докачен от тие думи, протестирал в качеството си на гражданин, на дворянин и на верноподаник. „Не спасить" — казал негово високопревъзходителство. Обяснил му той, че против него няма нищо, че не се съмнява във верноподаническите му чувства, но по-добре ще да направи, ако отдалеч храни тие чувства. Казал му той още, че тежи нещо в руската атмосфера, че човек и нищо да не прави, и цял ден да не излязва от дома си, пак щяло да се намерят хора, които да си зададат такъв въпрос: „Тоя човек мълчи, не излязва наникъде, но бог знае какви превратни идеи се въртят из главата му." Юриев поблагодарил [на] своя благодетел и тръгнал за България, свободните закони на която най-много го привлекли.

Когато аз се срещнах най-напред с него, когато той ми заговори на руски, на часа аз съобразих, че имам напредя си освободител, че тряба да се държа с него така, щото признателност от освободения към освободителя да се проявлява в сяка моя дума, защото знаех вече гъдела на нашите братия, т. е. исках да го полъжа, да го полаская, да му продам малко българска дипломация, да се сьобразя с духа и потребностите на епохата.

— Какво ново имате от Русия? Следват ли още вашите убийци нихилисти, неприятелите на славянското величие да безпокоят държавата? — попитах аз, нещо, което би направил секи на мое място българин.

Юриев ме изгледа под вежди и дълго време не отговори на моя въпрос.

— Днес много хубаво времето, но на дъжд мирише

— каза той. — Ти на какво си мнение за вашите комити Ботев, Любен Каравелов и други? — попита той. — Почиташ ли ги?

Аз рипнах цял-целеничък, с думи и с движение засвидетелствувах моята дълбока симпатия и уважение към сичките комити, които е имала България в разни времена.

— Какво искаха тие комити и против какво те въставаха? — попита приятелят.

— Против робството, против тиранията, за в полза на свободата и независимостта на своя народ — отговорих аз с национална гордост.

— А каква е целта на нашите **комити**? Не признаваш ли ти, че и тие, в числото на които има списатели, журналисти, литератори, професори и други още звезди, много по-светли от вашия Ботев, имат някаква си задача, че и тие се борят против същия тиранин? — попита Юриев.

Аз протестирах по славянски. Протестирах най-напред против думата комита, която неправилно се приписва и на руските анархисти. Казах още, че Ботев е патриот само затова, защото е въстанал против полумесеца, а не срещу кръста, както това правят руските комити.

На тоя въпрос както на мене, така и на други Юриев привеждаше такива примери: искаше да му кажеме чувствува ли се някаква разлика между ударите на камчика, произведени те от християнска или поганска ръка, и кои затвори са по-очарователни, ония, които има Турция по бреговете на Ефрат ли, или тие, които са в Архангелската и Томската губерния.

— Ами Турция е друго, Русия е пък друго — говорехме ние. — Тая последната тряба да държи строго своите поданици, така щото да освободи Цариград, да групира славянството, да ни пази от Австрия.

— Как мислите вие, щеше ли да сполучи Турция, ако дадеше на българите правдини, ако ги направеше равноправни с османлиите, така щото да направеше войната невъзможна? — попита той един път няколко разградски чиновници, които изказваха такива мнения за Русия, щото тя постоянно да се намирала във война, да смажела немците, ингилизите, да освободяла Божигроб и др., та тогава да си седнела.

— Разбира се ние и досега щяхме да носим фесове, и досега султанът щеше да бъде силен, па и толкова християния не щеше да стане зян — отговориха чиновниците с готовност, без да се сещат за заключенията на тоя въпрос.

— Е добре тогава, не допущате ли вие, че подобно нещо може да бъде и в Русия, когато тя има сто милиона жители, двадесят пъти повече от българите? — възрази той.

Гражданите млъкнаха.

— Тоя човек истински русин ли е, или някакъв евреин? — ме питаха тие.

Когато аз разбрах, че Юриев няма никакви освободителски претенции, то престанах вече да го лаская, разбрахме се един други. А разградските граждани, почитателите на приличието, пазителите на добрите нрави, заедно с руската колона в тоя град, бяха успели вече да хванат на ръка следующите неблагонадежни постъпки на доктор Юриева. Първо, обвиняваха го тие него, че не го видели ни един път да стъпи в черкова; второ, не ходел на посещение на богатите и видните чиновници, нито пък приемал да му дойдат на къщата тие официално; трето, не ходел да пие чай при дружинния командир и нямал твърдеземане-даване с руските офицери; четвърто, не излязвал на европейското казино да играе на билярдо, да се посприкаже с големите и видните хора, а постоянно четял книги; пето, приемал от пощата много писма, вестници от целия свят и книги, за което пощенският началник се бил изразил даже един път, че разградската поща служи само на доктора; шесто, не носел вратовръзка и ни един път не го виждали да се пооблече и той, както му е редът; седмо, отказвал да зема пари от ония клиенти, които го викали на къщата си и поисквали неговата помощ като доктор; осмо, подавал ръка на селените, българи и турци, и с тях бил много по-любезен, отколкото с господа чиновниците; девето, един път станало нужда да се отърве от военния набор един богатски син, за която цел баща му предложил своите услуги на няколко по-видни лица, в това число и [на] доктора, но тоя последният махнал на сичко с ръка и извършил потребното и пр.

Тая последната постъпка на Юриева, т. е. отказването да земе рушвет, съвсем отчаяла разградските по**видни** хора, че тие не ще сполучат да имат на ръка един **добър** и благонадежден гражданин.

— Тоя човек не е чист — казал един ден капитан К... — Щом не приема той взятка, щом не иска да зема пари от клиентите си, то едно от двете тряба да бъде: или е луд, или е пък нихилист. По-вероятно е последното.

Това заключение щяло да остане без действие, успяло вече да се забрави, но 27 април пак го подновил благодарение на мнозина благонадежни граждани, а особено на Константин Кипровски, па и на святи Доростолочервенски, който имал вече точни сведения за Юриева. И така, три-четири деня после 27, когато Юриев се връщал от болницата, посред пладне, на улицата, един руски капитанин начело с 6—7 души въоръжени солдати с щикове заградили пътя на Юриева.

— Предай се, да не дойде работата до по-лоши последствия — казал военният човек и стиснал дръжката на своята сабля.

— Кой ви е казал, че не искам да се предавам? Ваш покорен слуга съм — казал Юриев и се оставил на грубата сила.

Бедният, той като да бе пророк. Още преди месеци, когато на никому не идеше в главата, че ще да става преврат, освен на няколко души в София, той говореше постоянно: „Вашата свобода стои върху дръжката на капитанския камчик.“ А ние се сърдехме, както казах вече.

Когато аз пристигнах в Разград на другия ден, право в къщата на Юриева тегля, без да зная, разбира се, че той е ощастливен от благодатта на 27-и. Тропам на портите, никой се не обажда; викам — никакъв отговор, само една котка, която надничаше през джама на прозореца, захвана да мяче.

— Назад, че ей сега те пробождам! — отговори груба натура, която си подаваше само главата от една стая.

Това бе солдатин, караул в квартирата на Юриева. Тичам аз по улицата разпъхтян, питам кого где срещна какво е станало с доктора. Никой не знае. Отивам при бай Алекся, който беше като звънец на Разград и който непременно трябаше да знае за сяко произшествие, извършено в Разград.

— Мълчи, не му споменавай името! Я гледай! Аз те мисля за умен човек, а ти си седнал сам да си търсиш белата. Не знаеш, че утре той ще да бъде обесен ей тука, до чюшмата!... Срамното е за нашия град, който досега не е можал да познае, че държи за доктор такъв човек, който бил от убийците на цар Александра.

Тие думици са на нашия приятел Алекси Христов, които той ми каза в отговор на питанието ми где се намира докторът. По това време в Разград беше окръжен управител Хараламби Ангелов, мъж с любящо сърце и благородна душа. Него аз сварих в къщата му, отчаян и развълнуван за горчивата участ на Юриева, когото и той обичаше като брат. Цели три деня не беше излязвал навън, не бе отивал в управлението от срам, от потъпкано човешко достойнство и от груба нахалност на руския капитанин. Най-много се той късаше от две важни обстоятелства. Първо, че той в качеството си на окръжен управител, в качеството си на началство над Юриева, който се считаше за негов подведомствен чиновник, трябаше за очи поне да го попитат или да му известят за своята наглост, па тогава да употребят щиковете. Второ, той се бесѐше от хладните отношения на гражданите, които не само че не сънуваха даже да протестират капитанското насилие, да докажат, че са жители на свободна страна, но, напротив, ликуваха още, че се избавили от онигова, който не искал да им зема пари за лекуване, който не носял вързалка... Три деня ставаше как Юриев стоеше под железен кофар в дома на Манаева, а никой не беше го посетил още, ни един не бе се заинтересувал да отиде и го попита: „Нямаш ли от нещо нужда“, с изключение на Хараламби Ангелова, който го бе посетил официално, да му земе оставката.

Наша скромност бе първият гражданин, който частно потрака портите на командира Манаева, който поиска да засвидетелствува на един злощастен чужденец, с неизвестно бъдеще и неопределени съдбини*, че му е бил приятел не само в щастливи минути, но и когато блещят наоколо му грозните щикове. До портите, на двора и при стълбите на командирювата къща стърчаха солдати, поставени на караул да пазят неприятеля на българската безопасност. Студеният командир, който не ме остави да го приближа, но ме накара да се спра до стълбите, а той ми говореше отгоре, намери се в чудо кой съм аз, как съм се осмелил и какво ме е подбудило да искам да се видя с един престъпник.

— Да не сте му вие хазаинът на къщата? Да няма нещо да ви дава или да имате с него друга някоя закачка? — бяха въпросите, които ми задаваше Манаев.

Още повече се удиви той, когато чу да му казвам, че просто приятелски свръзки са ме подбудили да дойда и видя затворника.

— Знаете, той не е разположен да приема такива любопитни като вас; па е и малко болен — бе отговорът на Манаева, който ме превари да каже „прощайте“ и си влезе в кабинета.

После пет-шестдневни изпити, обиски и претърсвания аз получих такова едно писмо от Гюргево, подписано от Юриева: „... Преди два часа се освободих от щиковете на българо-руското правителство, което ме препрати под конвой до границата със строго поръчение да не се връщам вече във вашата земя — злощастна България...“ И така един мирен човек, който живееше със секиго в съгласие, който не си отваряше устата да каже зло или добро за правителството, убиха му бъдещето, направиха го злощастен. Русите, които живеят тук-там из България и Румелия, се делят на две категории. Едните от тях са представители на монархическа Русия, а другите — на интелигентна. За жалост, че у нас са повечето първите, които сеят вражда между двата народа, които обичат повечето не България и нейната независимост, но левовете и турските лири; които приготвиха и извършиха преврата; най-после, които така скоро породиха ненавист между освободители и освободени със своята безгранична взискателност, със своите натяквания: „Кровь проливали!“ Тях покровителствува и нашето правителство, и руските в България агенти, когато първите [132] са изложени на участта, която постигна Юриева. Ако тоя последният ходеше да дири нихилисти, както това правеше друг негов съотечественик в Свищов — Юркевич, — ако той служеше за унищожението на българската свобода, то наместо позорно изгнание из страната трябаше да очаква повишение. От 27 април поменатий Юркевич беше станал страшилище в Свищов за секи самостоятелен българин, както ще да разкажа по-нататък. Начело на една вагабонтска тълпа, той оскверняваше най-скъпото нещо, което може да има една страна. Но затуй него назначиха отпосле свищовски прокурор, а друг един русин, пак прокурор, П. Неболсин[133], когато даваше заключение в съдилището, с войска го грабнаха от зелената маса. Така също се изгониха от Княжеството: един сърбин на име Владимир Лютич, буггалтер в държавната печатница, когото обвиниха, че бил съучастник в убийството на княз Михаила (псувал си ме миналата година на майката!); една фелдшерица от Провадия, Людмила Александровна, която не ходела на черкова; един доктор от Севлиево, който бил в кореспонденция с нихилистите (!), и др. още. С една реч, сички ония иностранници, които не се занимаваха в Княжеството със шпионство, обявяваха се вън от закона.

---

*Окръжният управител уверяваше, според достоверни сведения от руски източник, че Юриев ще бъде изпратен под конвой в Русия закъм Сибир, тъй като в къщата му се намерили много важни документи по нихилизма.

Във време на либералното министерство в България разградски окръжен управител беше Стефан Ц. Златов[134]. Общественото мнение в Разград, с изключение на почернелите души, и до ден днешен мълви, че тоя Златов е бил човек с твърде кална душа. Между другото говореха, че той покровителствувал на разбойниците в качеството си на управител, занимавал се с джамбазлък в продаването на правителствените коние, изкарвал затворници да му работят в дома и пр., и пр. Вследствие на тие слухове и на основание на някои факти, разбира се, генерал Ернрот, когато не беше станал още убиец на българската свобода, когато шепнеше на либералните министерства, че той е в сърце и душа техен последовател — бяха му дали извънредни пълномощия да отиде в Делиормана и усмири разбойничеството. В качеството си на такъв той отчисли Златова от окръжен управител. Не, не го отчисли, но просто го изгони от канцеларията му като недостоен и безсъвестен човек. Но не щеш ли, че след няколко месеца после 27-и името на страшния генерал Ернрот, душата му и тялото му от либералски бяха станали на нагайко-щикски, той прогласява пак Златова да заеме първото си място.

Разградчени се възмутиха. Бедните, тие не се сещаха още какво значи „Историческа задача“, не разбираха, че на генерал Ернрота трябаха именно такива хора като Златова и калното онова същество, което се наричаше Кюстата. Тие не знаеха, че бе попял петелът на батакчиите, че бе чукнал денят на безчестните. Съчиниха телеграма до същия Ернрот, подписана от 60 души, в която се сипеше пепел и вряла вода върху Златова, който ако се назначи за управител втори път, то ще да се затвори цялата чаршия. Кой слуша? Отговор се получи: „Не разсуждать!“, а *Български глас* писа, че настоящият разградски окръжен управител Хараламби Ангелов, който бил човек шарлатанин, трябало найпосле да се махне. Няколко деня разградчени бяха наредили караули по пътя между града и станцията, които да гледат дали ще дойде Златов и щом го видят да се подаде, да тичат към града и затварят чаршията. Но Ернрот и Логвенов зеха мерки, сгодни с обстоятелствата. Не напусто бяха тие руски офицери, като не можат да смирят един делиормански градец. Златов се намести и първата му грижа беше да подаде под съд 60-те души граждани, които депешираха на Ернрота.

Аз ще се повърна по това дело, а сега бързам да се завърна пак в Русчук, гдето ни чака 9 юни пристигането на Негово височество заедно с негово превъзходителство Хитрово, действителния по онова време княз на България. До Русчук пътувахме с Хр. Иванов, тогавашен окръжен управител на Ески Джумая. И той бе либерал, и той бе поклонник на конституцията, които си симпатии не криеше от никого. Разбира се, че по пътя разговорът ни ни на минута не се промени, темата беше 27 април, разбойничеството на превратаджиите, подлостта на Начевича и пр. Приятелят Хр. Иванов не намираше думи, с които да изрази мракобесието на „Задачата" и нейните жестоки последователи.

— Тоя Начевич, тоя батакчия и неговите другари са изчадия на българския народ — говореше той.

Когато аз разгърнах *Български глас* да видя дали няма да се е хванал още някой нихилист, то горещият либерал дръпна из ръцете ми вестника, смачка го из ръцете си и го хвърли из прозореца.

— Как не се гнусиш, как не те е срам да четеш тоя подъл вестник! — каза той, вън от себе си.

Същата вечер Александър Македонски, за когото говорех по-горе, че бе от верните хора, дохожда при мене и ме пита познавам ли ескиджумския окръжен управител Хр. Иванов. От по-нататъшните съобщения на А. Македонски излизаше това: По това време тъмно-мрачният Начевич се намирал в Русчук, гдето бил и приятелят А. Македонски по длъжност. Влязъл и Хр. Иванов, горещият либерал, който паднал пред краката на силния агитатор с молитвена коленопреклонност.

— Дойдох, г. Начевич — казал приятелят, — дойдох да ви осветля по работите на поверения мен окръг — Ески Джумая, — че сичко е благополучно. Главата си залагам, давам ви подписка от ръката си, че противниците ви ни един глас няма да спечелят. Повярвайте на думите ми, които са повече от искрени. Ако се окаже противното, то оставям се на вашето разпореждане.

Всесилният диктатор поклатил своята пълна с жестокости глава и казал: „Не вярвам", при сичко, че вътрешно бил убеден в противното; а приятелят ми съмисленик похванал своя джеб, гдето се подавало заглавието на „подлият" *Български глас,* на същия тоя брой, който той къса на парчета преди няколко часа.

* * *

Както е известно вече, в началото на месец юни Негово височество князът излезе да пътува из провинцията, съпровождан от твърде бляскав конвой: от К. Стоилова, капитан Мясалов[135], подпоручик М. Маринов[136], Логинов и от руския в София консул — хитрия Хитрово. Целта на господаря беше чиста агитация за предстоящите избори. Там, гдето се трябаше повече безобразие, гдето бе нужно лъжа, там се явяваше Хитрово със своята дипломация. Ако някой, макар и искрено, се представяше пред тоя последния и му кажеше, че населението не си дава конституцията, то Хитрово махваше с ръка и казваше, че няма работа с бунтовници, че е срамно и скандалиозно за българите да упорствуват пред желанието на своя княз и пред волята на руския цар. С една реч, Хитрово беше главният деятел на грозния преврат в дипломатическо отношение. Вследствие на тая коварска рол от страна на един чужд консул г. Цанков не можа да се стърпи от да не протестира публично против нахалството на Хитрово. Тоя протест на г. Цанкова, изразен в едно отворено писмо, написано на руски, дълго време ще да държи почетна страница в новата българска история. Ето това писмо:

„Милостивый государь Михаил Александрович!

После наших взаимных разговоров и рассуждений о том, что происходит теперь в моем несчастном отечестве, я решился высказаться перед Вами посредством печатного слова. Пусть судит и общественное мнение имеем ли право или нет жаловаться, что и чужие, и свои налагают греховную руку на нашу народную свободу. Пусть общественное мнение будет и свидетелем нашего предупредительного протеста.

Еще в бытность княза в столице Австрии, в Вене, на возвратном пути из последного его путешествия в Петербург, разнеслась в Софии грозная весть, что княз прибудет сюда с прокламациею в руках, которой он захочет отнять у болгарского народа дарованныя ему прежде Царем Освободителем права и под тем либо другим видом положит конец конституции. Весть эта

глубоко опечалила, но нисколько не изумила болгар. Кажды из болгар знает, что подобная попытка на государственый переворот, в смысле лишения народа его прав, имелась в виду еще в прошлом году, до поездки князя в Петербург по случаю 25-летнего юбилея царствования ныне в Бозе почивающаго Царя Освободителя. Каждый из болгар знает, что только нравоучительная и влиятельная слова венценосного Дяди, виновника и нашего народного освобождения, и наших народных прав, и наконец короны князя, остоновили тогда эту смелую попытку. Венценосный Дядя сказал тогда своему племяннику князю: „Ты присягнул конституции и ты должен охрянять ее ненарушимо. Конституция эта есть воля народа, которому Я ему даровал вместе с свободою.“ Эти благородновозвышеныя, нравоучительныя и вместе повелительныя слова долетели скорее молнии до слуха болгар и зазвучали между ними как утешительный благовестный звон. Болгары передадут эти слова своему потомству. Эти слова убедили тогда болгарских патриотов, в искренней, неизменимой заботливости Царя Освободителя о судьбе освобожденных им болгар, убедили их в неизменном желании Царя Освободителя сохранить и вперед за созданним им болгарским княжеством цельную свободу — извне и внутри, и вызвали в них сново вечную благодарность.

Позвольте мне, господин агент, быт откровенним: именно та наша благодарность к Царю Освободителю сделала то, что нашим князем состоит теперь Александр Батенберг. Но никто не может требовать от нашего народа, чтобы он вследствие своей благодарности отдал обратно дарованную ему внутреную свободу в жертву капризам того либо другого индивидуального лица. Между тем именно такое убеждение, т. е. убеждение о потере внутренной свободи, вызвала в болгарском народе прокламация 27 апреля. С того несчастного для болгарского народа дня и особено после обнародвания трех смертоносных для болгарской конституции условия князя — у всех болгарских патриотов на уме известное пророческое изречение „Мне, мне, текел уфрасин“ и они думают уже не о настоящем, а о будущем. Верьте этим моим словам. Я 35 лет служу с трепетным сердцем за судьбою моего отечества и имею прово полагать, что знаю нашу Болгарию; знаю наших патриотов и могу сказать словечку от их имени.

Говорю во все услышание: наша святыня оскорблена; наша конституция потоптана ногами как действительный „miserable morceau de papier"[137].

Что мы видели в продолжении одного последнего месяца? Мы видели с одной стороны:

1. Устранение народного министерства и назначение нового министерства из иностранцев.

Это против законов конситуции.

2. Созвание Великого народного собрания без спроса Обикновеного народного собрания.

Это против законов конституции.

3. Назначение в мирное время военных княжеских коммисаров, облеченных чуть не в княжескую властю, которому, скажу мимоходом, придают цель, диаметрально противоположную действительной.

Это не только против законов конституции, но и против законов морали.

4. Созвание посредством жандармов простодушних, безсознательних селян для подписывания адресов в княжеской канцелярии.

5. Отправление княжеских агентов в народ для введения его в заблуждение относительно подготовяющагося посягательства против конституции.

6.Отчисление от службы честных, но конституционноверных чиновников и замещение их банкротами и людьми компрометированными, в том уверении, что с такими людьми легче достигнуть незаконной цели.

А что видим с другой стороны? Видим:

1. Русские офицеры разьежают по княжеству насчет денег бедного же болгарского народа, созывают посредством жандармов этот же народ в разных пунктах и толкуют ему от имени русского царя и русского народа, что ему надо согласится на все требования князя; что если княз уйдет, турки опять займут Болгарию, и т. д.

2. Сам русский представитель, т. е. Вы, господин агент, путешествует вместе с князем по Княжеству, неразлучно сопровожая его с место на место. Цель кня-

жескаго путешествования нам известна. Но с какую целью сопровожает его русский представитель? Оставляю Вам, господин агент, помышлять и решит в каком смысле истолкует народ это путешествие...

Я изчислил здесь стотную часть всего того, что делается для успешного уничтожения нашей конституции, для успешного подавления нашей свободы, которую, как истинно выразился Ваш предшественик, мы искупили, если не чем другим, то нашим пятистолетним страданием.

Я еще не докончил настоящее письмо, как мне принесли какой-то „Голос русского“, явившагося для болгарского народа апостолом его спасения. Этому „Голосу“ безименного ответит голос именной. Пока скажу только то, что эти и подобние единичние русские заставят и болгар, как они заставили уже сербов, припомнить слова, которыми один древний мудрец обратился к пчеле: „Не хочу твоего меда, не хочу твоего жила“...

Если мое это письмо останется голосом, вопиящаго в пустине, я утешусь тем, что исполнил свой долг перед моим отечеством и перед моей совестью и высказал все во время. О грядущем грядущие...

Д. Цанков[138]
София, 25 мая 1881 г.“

Авторът на това писмо биде даден под съд както от властта, така и от честейшият Хитрово. На 18 юни се разглежда това дело в Софийския окръжен съд. Прокурорът Юстицки, който трябаше да обвинява г. Цанкова и който, като секи прокурор, трябаше да говори онова, което мислят по-големите, с молитвено благоговение почна своята реч: „Треперя, не съм в състояние да се произнеса против това страшно и нечуто престъпление — почна той, — с което се докачват два народа — българският и руският, и двамата господари на тие народи... Но тъй като по нещастие се е случило такова престъпление, аз преклонявам врат да си изкажа мнението“...

Тряба да ви кажа, че превратаджийското правителство, което най-много се боеше от свободния печат, прави-струва, намери клещи да задуши тоя свой неприятел. Като се предвиждаше от конституцията пълна свобода на печата, то правителството разгърна меджелето и облече в държавна форма турският закон за печата. Че тоя закон не противоречи на конституцията, подписа и г. Иречек в качеството си на историк.

Друг сподвижник, равен на Хитрово, гробокопател за българската свобода, беше българският екзарх от Цариград, наречен Йосиф I. Болен и некадърен негово блаженство не само за чисто светски работи, но и за своето бездушно калугерство — щом се научи, че става борба за мракобесие, че наскоро ще да се въздигат стени на бухалското царство, че се изнасилва народ, че се отваря поле за калугерско беснувание — подига своите светейшески кости, изгнили и изнурени от молитви, бързо напуща Босфора и се озовава в столицата на България. Тук той дигна своята десница и извърши онова, което би направил секи калугер: благослови с пастирско добродушие грабливите птици на българската свобода; призова благодатта божия върху превратаджиите, върху хероите от 27-и и 1-и. И това той извърши с чисто сърце и християнска искреност; той направи начало на нова епоха, той последва из стъпките на официалното духовенство, което е завинаги с тираните, както това става по Европа, но което в нашата нова България не беше още престанало да се нарича народно, да тегли и търпи заедно с народа. Наистина, че в турско време, в захващанието на Руско-турската война, тоя същият Йосиф I издаде окръжно послание към българите, които канеше да се опълчат против северния враг — Русия; но за тая му пастирска погрешка ние го извиняваме, оправдават го стотина причини. Но за преврата в 1881 г., в който той омърси своята свята десница — никога прошка няма.

Няма прошка за негово блаженство по тая проста причина, защото той не беше Дончо Колелото, идиота Кипровски, педанта Оджаков, бай Алекси Христов и ред други бабаити. Не, той беше български екзарх, бившият Лазар Йовчев, редактор на *Читалище*[139], преводач на ред статии с радикално съдържание по социология и политика, най-после влюбен в известно[то] слово на прочутия Босио[140]*, на което така също той е виновникът да се яви в превод на български. Не му прощаваме ние още и затова, че той е слушал лекции от брадати професори в цивилизована Франция, знаял е какво са казали за народите Волтер, Монтескьо, Ж. Ж. Русо, чувал е за миналото на Лафайета, показвали му са мястото, гдето падна Боден, бил е съвременник на Юго. Няма да го извиним ние още и по тие световни съображения, че той не беше гладен и жаден, когато напусна своето копринено легло от разкошната Византия, не се бяха обесили девят гладни деца на неговия дебел врат, не тропаха на палатите му различни заемодавци, най-после нямаше нужда от неговата патерица в България, в тая България, гдето върлуваше Ернрот, гдето властвуваха седем комисари, гдето бяха повикани на военна нога сичките батакчии, гдето блееше глупа и безсъзнателна тълпа. И така, ние няма му простиме.

По пътя си за Княжеството негово блаженство премина през Пловдив. Интелигентите в тоя град, като знаяха отрано защо старецът отива в София, заклеха го, че той ще да подейства да се спре преврата, ще да осъди неговите гибелни последствия с пастирска искреност. Негово блаженство дал честна дума, че именно за това отива и че ако види да отиват зле работите, ще остави София. Това се говорело обаче в Пловдив; но защо калугерските ръкави са широки? Не затова ли, щото сичко казано и обещано от тях да се ветрее през тие ръкави, да излязва и влязва лесно? А гдето светите отци видят зор, то и за това си има леснината: „Господи помилуй!“ Протестантските светски пастири са пò реалисти в това отношение. Щом им кажеш, че тие са лицемери, че тие търгуват с Христа, то тяхна милост, ако са на събрание, стават на крака и почват мелодично да се молят за вас, наместо отговор, като пеят молитвата: „Боже господи, вразуми нашите врази“...

Аз скърбя, че нямам на ръка някои факти от агитационната деятелност на негово блаженство по България. Известно е само това, че в Ловеч и другаде, гдето той забикаляше, събирал граждани, попове и пр., на които такива проповеди държел, като секи по онова време подкупен агитатор.

---

*„За своеволното робство на народите“ (гл. Читалище)[141].

И Роберт колеж, това познато на българите учебно заведение, сè по това време се притича на помощ на „Историческата задача“ по начин философски, умозаключителен, така да кажа; а това не беше малко. Хората, които издигнаха глас на защита на 27 април, или по-добре, които подканиха да стане това, мислеха и разчитаха, че глупавите българи, които грачат пред секи цилиндър, които дават и майка, и баща за авторитетно име, ще да прехапят устни, щом чуят, че и Роберт колеж, младите българчета в него, които бъркат с лъжица във философския кюп на милювци[142], на беджехотовци[143] и пр. — одобряват „Задачата“. Представител на Роберт колеж излезе С. Панаретов[144], преподавател в това училище. Въобразил си негово американско словесие, че и той е нещо, че и неговият цилиндър има каква годе ценност, че и той е авторитет, че да пишеш за неправилните глаголи и да превеждаш по някоя статийка в *Зорница* е сè едно да разбираш и от народните борби, и от грубата практическа действителност. И се провикна негова милост от Бебек чрез едно писмо във в. *Зорничка* от 5 май 1881 г. с подписа му, в което съветва българите да паднат на колене пред 27 април, да не разсъждават, да не мислят, както не мисли и той сам. Писъмцето на господство му беше нацедено от край до край с учен педантизъм и с овча логика*. С него г. Панаретов засвидетелствува твърде тържествено, че заведението, което представляваше неофициално, е лишено от сякаква съвременност, от идея и човешки убеждения, че там играе главна рол Библията и тенденциите на в. *Зорничка*. Който потърси груби факти, то не му остава друго нищо, освен да направи една ревизия, да преброи роберткolежките възпитаници, които сега-засега са деятели вече в своето отечество. Като изключим няколко души, сичките останали са мъжие от благоразумната и безцветната среда. Обади се така също от Роберт колеж и някой си д-р Уошбърн[146], чрез едно писмо до вестниците, пълно с бабини девитини и с мъртви софизми.

---

*Колкото чудна и да ни се вижда постъпката на княза, в тоя случай тя не заслужва укорение — се говори в това дипломатическо писмо, — когато се вземе по-внимателно във въпрос и видим подбужденията, които са накарал княза да се отзове към народа и да иска улучшение на работите. Няма съмнение, че някои от по-разпалените привърженици на либералната партия ще да представят княжеската прокламация като coup d'etat[145] или нарушение на конституцията. За съвестните и разумните хора обаче тая прокламация е знак на искреното желание на княза да се тури край на днешното безредие и безначалие... „Ако князът се въодушевяваше от лоши чувства и задни мисли, той не би никога отправил такава една прокламация, но би зел

В забикалката си Негово височество беше още към Ловеч, когато денят на пристиганието му се знаеше точно в Русчук. Преди две недели още се почнаха приготовленията за неговото тържествено срещание. Подобни приготовления не се правеха и тогава, когато господарят стъпи най-напред в България. В тие приготовления земаха участие и Градският съвет, и военните и граждански власти, па и превратаджиите още. За тие последните държавният глава сега беше по-скъп и помил, отколкото когато той дойде. Тогава той беше господар на цяла България, прочее за сичките бе равен, а сега не. Сега той бе повече от княз, защото земаше тяхна страна, защото действуваше една част по техните съвети. Ето защо и тие негови съветници, по много причини и съображения, трябаше да разпущат насякъде блясък. Триумфални порти, потънали в цветя и знамена, окачени с насърчителни адреси като: „Дерзай!“, „Живей за слава на България!“, „Добре дошъл!“ и пр.; кьошкове, направени нарочно, бяха в изобилие. Градският кмет С. Златова отчислиха пред самото дохождание на княза от страх да не би той, като излезе със сол и хляб, да спомене на Н. в. и нещо за конституцията. Дебели суми, неизвестно откъде, бяха отпуснати

зел мерки по-строги“... Много добре, г. Папаретов — ще да кажем ние, — тие ваши заключения не са лишени от библейска мъдрост, може да се потвърдяват и от дебелата история на инглишкия парламентаризъм, но гел-гелелим, че с пустата действителност, която вие не познавате, не се съгласяват.

както за посрещанието, така и за разни банкети, за народни пиршества и пр. Доволно е да спомена, че двама души нарочно ходиха да купуват в Букурещ букети, шампанско, закуски и пр. Музикалните банди в Русчук, военните и частните, не бяха достатъчни за веселието, но се докара и една влашка банда от Гюргево. Няколко биволарски кола стояха вече пред дома на Петра Винарова. Тоя честит винарин, един от върлите превратаджии, намерил сгодно време да продаде своята стока, хем да спечели някоя парица от „Историческата задача“, хем да убие с това вино последната искра на човешко достойнство на събравшата се тълпа за посрещанието на високия гост. И гражданите, ония блажени същества, които се кланят с краката нагоре, когато изгрява слънцето, и го замерят с камъци, когато захожда и им става непотребно, тие блажени същества, казвам, които мерят съдбините на страната с аршина на своето дюгенче и с коприненния фистан на своята щастлива стопаница — бяха се ухилили до ушите и [се] надпреварваха един другиго кой по-добре да накичи своята къщна врата. Много прозорци, балкони и стени бяха потънали в разкош. Иванчо Чорапчиев[147], човек с прилични обръщения, човек, който никога не замръква на сухоежбина, човек с грамадни практически способности, между другото, беше покачил на къщата си и такъв един надпис: „Дерзай, любезний княже! Народът е с тебе.“ Но ако вие бяхте измамили г. Иванча Чорапчиева на някое тясно място и го попитате отгденакъде знае негово гражданско достойнство на коя страна е народът, то знаете ли като какво би ви отговорил той? Той щеше да ви каже, че народът е той, бай Стоил Попов, баджанакът му Костаки Куркоят, комшията му Йосиф Дайнелов и други още слънца. А преди 3—4 години, когато бай Иванчо Чорапчиев беше редактор на в. *Дунав* (Туна хавадиши), когато българският народ беше под властта на султаните, то негова милост говореше противното, т. е. че българският народ е най-верният на султана, че той няма понятие от ония отвлечени работи, които се казват **свобода, независимост** и пр. Блазе на тие хора; тях обича секи, тие имат барашик с девет краля, тяхната къща не е петимна за нищо, техните дечица не стъпят на бос крак, найпосле тях хвали и почита секи, в това число и ония голювци, прозорците на които са запушени с шкембе наместо стъкло. Но най-съблазнително бе накичена къщата на познатата вече хероиня Милица Петкович. Тая честита госпожица като да не чакаше да посрещне оногова, който бе общ на цял народ, но като че да беше ортакиня по „Историческата задача". Колкото дрипери имаше в къщата си, като килими, ковьори, черги-мерги, фусти и пр., сичките бе покачила по прозорците над пътя. Но да оставим свободните граждани и гражданки, нека тие си се веселят, нека си живеят до амина. Да видим що се върши в официалните кръгове.

Една неделя пред престиганието на княза строги окръжни се изпратиха по селата до сичките кметове, които се викаха да дойдат в града. От друга страна, жандарми и агитатори ходеха от село на село да свикват населението в града, за 11 юни сички да бъдат облечени в новите си дрехи, особено момите. Забележете, че по това време беше жетва, никой не можеше да се отдалечи ни на минута от своята пожълтяла нива. Но не забравяйте, че освен окръжното предписание имаше и бой още. Така също и до сичките чиновници имаше заповед, че тие тряба да затворят своите канцеларии часа на 12 по пладне и сичките да се намерят при триумфалните порти на Сарай махли, наред по чин и по титла, облечени официално. Когато селските кметове допаднаха в Русчук, тие бяха събрани като овци и втикани в един двор, у една от най-тъмните улици на Русчук. Сичките гологлави, и турци и българи, с чалми и калпаци под мишница, зяпаха да слушат речта на комисаря подполковник Логвенова. Говореше им той десят пъти по-еничарски и по-грубо, отколкото на чиновническата тълпа в управителювата канцелария. Говореше той, задаваше разни въпроси, а градският началник М. Векилски, либерал до 27 април и сътрудник на в. *Работник*, ходеше измежду кметската тълпа с други още **верни** хора и подсказваше как да отговарят запрените на подполковниковите въпроси.

— Знаете ли защо съм ви събрал — пита Логвенов и дрънка своята пискюллия сабля.

— Кажете, да се размисли за съдбините на отечеството ни — шепне Векилски.

— Да размислим за отечеството си — отговаря тълпата безсъзнателно, а Векилски си навежда надолу главата да го не видят другите.

— Добре, добре! Това ви прави чест — повтаря Логвенов и се обръща настрана да го не видят, че се смее. — Сичко от вас зависи. Ако си изберете добри хора за в Свищов — имате княз, ако направите противното — тежко ви и горко. Вие като кого мислите да си изберете за депутат? Можете ли ми каза името му?

— Извикайте: искаме Стоилова, Грекова, Оджакова и пр. — шепти Векилски на кметовете.

— Стоилова и Грекова искаме — отговарят машините.

— Ето хорошо; това ви прави чест, това ме радва — повтаря Логвенов. — Вот, вот добри хора за депутати! Стоилов? Аз ви завиждам, че той ще ви стане депутат. Той е едничкият умен човек в България. А пък да не беше такъв, щеше ли да стои до княза? После г. Греков, Начевич! Тях ги знае и император Александър. Господин Оджаков например — где като него мудри и славни мъжие? И дума не може да бъде даже, че между него и между лудия Каравелова, папищаша Цанкова и други либерали може да има сравнение. А вие мразите ли либералите?

— Не ги щеме! — вика тълпата.

— Вие сте се научили, господа, че господарят княз е излязъл да забиколи своята държава, да се запознае по-отблизо с нуждите на населението, т. е. с вашите — пита Логвенов втори път. — Може да сте чули даже и това приятно и патриотическо дело на някои добри хора по разни градове, които по един стар обичай на нашите деди, като излязват да срещат владетеля на страната, изпрягат му конието из хамутите и наместо тях тие теглят своя княз и баща? Да живеят подобни българи, ще кажа аз. Вие, господа, не мислите ли да последвате примера на своите съотечественици? Ето нà, подир няколко деня князът е вече в града ни. Ще останете ли по-долу от другите?

— Не! Не приемаме! — отговаря машината с овча доброта и с рабско наслаждение.

— Хорошо, хорошо — казва диктаторът.

— От мене има петнадесят **пехливана** заедно с въжетата — отговаря една чалма, зад гърба на която се снишава един от **верните** хора.

Тая чалма не е друг никой освен Мустафа ага, арабаджибашията на сичките кола в Русчук, които хвърлят боклук, носят стока за железницата и пр. Под думата пехливани Мустафа ага разбира тие арабаджии, които ще снабди с въжета и ще ги изпрати да изпрегнат княжеските коние на 11 юни.

* * *

На 11 юни целият град беше в движение, улиците препълнени с народ, граждани, селени, селенки, офицерите парадно дрънкаха своите сабли, войници така също парадно излязват към махалата Сарай, ученици и ученички с бели дрехи и с букети в ръце, облизани чиновници в черни дрехи, музики две-три надуват „Шуми Марица". Опълченци със знамена играят хоро по улиците, шпиони кръстосват надолу-нагоре измежду публиката, продажни ура се чуват тук-там, пехливаните с въжетата под абите се строят около определеното място, с една реч, сичко беше така наострено, щото секи можеше да познае каква е целта и какви ще бъдат следствията от 27 април.

Опълченците, от които мнозина изпълняваха в същото време и шпионска длъжност, дойдоха до апогея на душители на свободата в навечерието на княжевото пристигание. Облечени с опълченски или по-добре с хъшовски дрехи, с царвули, с бели навуща и с козенови върви, като че да се намериха в Балкана (оскверниха хубавата хъшовска униформа!), с разни ордени на гърдите, с подсукани нагоре мустаки, с обесени на бедро ятагани, с отворени гърди — знак, че са готови на сякакви жертви, плашаха гражданите по улиците. Вечерта срещу 11 юни няколко от тях нахълтаха в градината на „Швайцеря", гдето бе пълно с публика и от двата пола. Тие преминаха като вихрушка измежду масите с турена на ножовете им ръка, разгледаха надолу-нагоре из градината и като видяха, че няма там лицето, което бяха дошле да търсят, излязоха си пак със същата тържествена грубост, без да кажат нещо и без да поздравят някого. Публиката бе смутена и мнозина станаха да си отидат отрано. А шипченските херои биле излезли да търсят Тома Кърджиева, либерал, за когото биле подушили, че ходил да подписва някакъв си адрес до княза, в който се споменавала и думата „конституция“. Търсили тие Томата и адреса да скъсат, и него самого да пребият!

После пладне пъстрата тълпа потегли вече за Сарай махала. Опълченците бяха хероите на деня; около тях се трупаше най-много свят, състоящ се от ония рабски ничтожества, които само за зло и за позор са родени на тоя свят. Тие, опълченците, потеглиха от хотел „България“ с румънската музика начело, наредени двама по двама, със знамена напред. Два пъти престъпяха, три пъти извикваха: „Да живей Негово височество!“ А после се залавяха на хоро сред улицата и пак тръгваха. Секи от превратаджиите, който ги срещаше или достигаше, повтаряше същото „Да живей“ и ги насърчаваше в техния патриотизъм и в предаността им на българския престол. Техен водител беше нашият приятел Гецо, който им носеше и знамето, знаме, на което липсуваше надписът: робство и терор!

После опълченците вървяха няколко кола с важни лица, които немалко привличаха вниманието на публиката, особено една от тие кола, теглена от черни хранени атове и от лакей с бели ръкавици. В тая кола стоеше гордост на русчукския нежен пол, тук стоеше Милица Петкович, наречена по онова време **княгиня**, която бе облечена с бяла копринена дреха, с български трикольор през рамото. От двете страни на колата отпред стърчаха две малки байрячета, тоже български трикольори, които най-много привличаха вниманието на проходящите, защото ни една друга кола нямаше, която да ги притежава. А какво означаваха тие знамена, покачени на екипажа на тая госпожица? Наистина ли тя беше **княгиня** и кой ѝ бе дал това право да върви със знамена? Защо само тя да бъде облечена с бели дрехи и с трикольор през рамото като музикантка? Слушайте. Помнете, че нейна милост още след 27 април, подбудена от благородни чувства, заедно с мадам Оджакова и с мадам Надежда Бъчеварова, излязоха да подписват един адрес измежду своите русчукски сестри, с който адрес се насърчаваше младият господар да се не церемони, но да земе юздите на управлението. Сега бе дошло времето да се тури тоя адрес пред стъпките на владетеля при влизанието му в града. За тоя акт именно, за тоя адрес бяха окачени двете малки байрячета на колата, да покажат на мало и на голямо неговата важност, преимуществото на лицето, което го носеше, и неговото значение — на лицето — в новата ни история. Белите дрехи на младата патриотка, нейният трикольор, който красеше амазонските ѝ гърди, сѐ същото значение имаше.

А как разкошно се носеше адресът? Той бе кацнал като петленце върху един разкошен букет, от който висяха множество копринени панделки и който госпожицата държеше в ръчицата си, стисната в бели чанти. Насякъде дишаше невинност, смесена от различни леванти. В същото това време, когато госпожица Петкович женеше палмата на первенството, друга една амазонка, мадам Оджакова, нейна съподвижница по подписванието на адреса и съмисленица по убеждения и принципи, пасеше зелен бозалък, без да подозира ни най-малко, че хората излезли от нея по-хитри и ѝ прикачили газово тенеке по следующия начин. Преди да пристигне още князът, станало съвещание между двете гражданки при участието и на мадам Надежда Бъчеварова, в което съвещание се размислило с подобающата за подобни случаи тънкост где именно и по кой начин тряба да се подаде адресът на княза. Решавали и размишлявали и най-после се дошло до заключение, че сичките и заедно тряба да подадат акта не при влизанието на княза край града, а при Митрополията, где-то щеше да слезе Н. в. на гости у дяда святи Доростолочервенски. Решило се, че мадам Оджакова ще го подаде, а мадмазел Милица ще каже едно словце, сгодно с обстоятелствата, така щото славата ще да бъде разделена наполовина. Мадам Оджакова си излязла задоволна и правела вече репетиция как ще да се поклони на Н. височество, когато в това същото време в мозъка на мадмазел Милица Петкович се родила страшната мисъл да тури под крака на мадам Оджакова динена кора. За да блесне по-величествено, тя се облича след заминуванието на м. Оджакова, взема адреса и отива да го подаде при Сарайските порти, както видяха читателите, скритом от първата... После това неприятно произшествие двете доблестни гражданки станаха непримирими врагове помежду си. Целият град се бе заинтересувал в това дело и няколко граждани с блага душа, после победата на 1 юли, бяха решили да станат посредници. Как се свърши работата обаче, аз не можа да кажа определено.

Грамадното множество отдавна чакаше вече, събрано на Сарайските порти между двете исторически реки: Черния и Белия Лом. Солдати бяха наредени и от двете страни на пътя, като почнеш от Митрополията, чак до Сарая. Под триумфалните порти, от дясна страна, първото място завземаше святи Григорий, облечен с архиерейска одежда и със златокован пастирски жезъл в десница. Той тържествуваше йезуитски, час по час мяташе поглед на множеството, най-повече към оная страна, гдето беше се спряло неговото безмустакато стадо. Отзадя му се групираха една сюрия попове, отгоените лица на които блещяха на вечерните слънчеви лучи като сварено шкембе. Сиромасите, аз вярвам, че не един от тях, като изключим хитрия поп Иванча, не знаеха истинското значение на своето тук присъствие. Стоил Попов, който така също тържествуваше със своя нихилизъм, често дохождаше да шепне нещо на святото ухо на дяда Григория, а после пак се мушкаше из множеството.

— Най-много ще викате „Да живей князът и достойният представител на Русия Хитрово“ — подказваше той на тълпата.

От лява страна, срещу дядо Григория, беше се спряла госпожица Петкович, на най-видното място, с букета в ръка. А потомците на Крума и на Симеона, храбрите опълченци, въртяха хорото около портите.

— Дерзайте, чада, дерзайте! Днес [е] велик ден за целия български народ — казваше им дядо Григория, покрай когото заминуваше народното хоро.

А зад множеството отзад, до самата река, около кладенеца бяха насядали по голата земя 10—15 души чалмалии, погледите на които бяха втренчени върху една половиница с бистра ракия. Тяхна милост бяха пехливаните, определени да заместят кониете. При тях от време на време дохождаше Стоил Попов, на които напомняше обязаностите.

Часът по 5 [...][148] облак прах се дигна откъм Търновското шосе. „Иде!“ — извикаха около хиляда гърла и секи се завтече да завземе своето място по-близо до пътя. Но това „иде“ нямаше край, защото господарят бил още към Трьстеник. Най-после дигна се по шосето такъв гъст облак от прах, след който никакво съмнение не оставаше, че в основата на тоя прах са скъпите гости. Тие не пътуваха, но хвърчаха. Топовните гърмежи, които зареваха от Кале табия, приведоха още в по-голям ентусиазъм посрещачите; гръмогласно ура се издигна от средата на тълпата при появяванието на колата, която ура нямаше край. Най-много то се проточи от солдатите, по дисциплина, които, като отвориха уста, не искаха вече да млъкнат. Музиката засвири „Шуми Марица“, но като и ней се искаше да го обърне на ура. Господарят и представителят на Русия бяха вече до моста под триумфалната порта. Прахът, който изобилства по шосето Русчук-Търново и на който месец юни благоприятствуваше, беше наложил по лицата на двете особи такъв дебел слой белопръсница, щото тие се познаваха само по своите вънкашни знакове.

— Горкият княз, боже! На какво е заприличал — извикаха някои госпожи, мустакатите стопани на които бяха превратаджии.

— И всички тие дяволски мъки тегли той от проклетите либерали — възразиха други.

В това време святи Доростолочервенски се изпречи пред гостите да ги поздрави от страна на своето християнско стадо. „Ваше Височество, любезний княже!“ — каза той десят пъти в разстояние на три минути. После Доростолочервенски излезе гражданката М. Петкович. Тя дотолкова беше развълнувана, щото сичките й външни движения и признаци представляваха я, че отива като на смърт. Та и как да не бъде развълнувана? Изозад ѝ вървяха няколко души ментори и менторки, които я смущаваха и плетяха.

— Милички, пропаднахме! Милички, не му е тука мястото, почакай до втората порта — говореше нейната сестра.

— Милички, бързай по-скоро, тук е най-сгодното място! — говореха втори.

Най-после Миличка завзе своето място до господарските кола, с букет и адреса в ръка, който тя прочете най-напред, а тогава го подаде. В това време отзаде ѝ стоеше сестра ѝ, с кръстосани на гърдите ръце и с поглед прямо на княза. Дордето първата четеше адреса, втората клюмаше с глава одобрително на сяко слово, т. е. тя искаше да покаже, че макар друга да чете адреса, но и тя има пръст в тоя адрес, и тя го одобрява отначало до конец.

Негово Височество отговори изцяло на сички тие любезности... „Благодаря за патриотическите чувства на града Русчук, който завинаги е бил първият в народните работи“ — каза той. Опълченците, които бяха забили байряк около колата на гостите, близо до владиката, изреваха дотолкова отчаяно ура, щото Хитрово беше готов да си затули ушите с двете ръце.

Сичко дотука криво-ляво добре излезе. Но чувствата, „патриотическите чувства“ на русчукските граждани, не бяха бликнали още. **Пехливаните** на арабаджибашията Мустафа ага, които той обеща на подполковник Логвенова, тие пехливани, които ние видяхме да седят турски около кладенеца, щом владиката Григорий свърши своята реч, тие си подадоха чалмите измежду отбраната публика, водени от жандарми, и завзеха място на първа линия, от двете страни на княжовите коние. Тие държаха своята дясна страна под късите си абички, с пръсти пипаха възела на сиджимовите въжета, които бяха опасани на кръстовете им. Стоил Попов минуваше покрай тях и им смигаше с око да си махват ръцете, но тяхна милост, които не бяха вникнали още в смисълта на акта от 27 април, малко внимание обръщаха. Ако и изцяло да се намираха тие под командата на Ст. Попов (изобретателят на нихилизма), то свободно може да се каже, че дядо Григорий беше главнокомандующият. Неговите пастирски погледи, които се въртяха на четири страни, не забравяха и редовете на пехливаните.

Щом свърши благодарителната си реч Н. височество, святият старец махна с ръка на Стоила Попова, а тоя последният извика на пехливаните: „Хайде!“ От един път 10—15 въжета се източиха като смоци изпод гайтанлиите аби, намятаха ги на вратовете си и се впуснаха да зимват хляба на четвероножните животни, да ги изместят из хамутите и да турят себе си на тяхно място. Бързат бедните турци един през други, кой по-напред да завземе мястото на кон, а рошавите им чалми, които не търпят твърде бързи движения, изпоразвиха се. В късо време ред чалми и бръснати глави стояха наредени в конските хамути като стъпала, понеже мястото, гдето спря колата, е малко стръмно. Тая картина, състояща се от гъжви и бръснати глави, не се хареса на патриотите от 27 април. Това най-добре трябаше да забележи святи владика, най-главният виновник на тържеството. Най-много се докачи негово калугерско честолюбие, когато Хитрово си тури очилата и погледна на бедните турци арабаджии, които се мъчеха като грешни дяволи в конските хамути; па и на Негово височество не стана добре; т. е. аз искам да кажа, че въпросът: „Няма ли поне един българин да влезе между турците в конския хамут“ сам по себе си възникна в главата на сички.

Стоил Попов, който тичаше като бесен ту до владиката, ту до опълченците и турците, пак взе работата отгоре си. Вирна той глава нависоко и изгледа сичките присъствующи, да ги оцени с поглед: кого именно да покани да завземе мястото на кон. Естествено бе, че погледът му не може да падне на никого други, освен пак на хероите от Шипка — опълченците, които бяха се наредили близо до князовите кола, начело с Геца, който държеше разкошно трицветно знаме в ръка.

— Гецо, остави байряка настрана и поведи момчета[та] да направят една чест на Н. височество! — каза той и почна да тегли знамето от Гецовите ръце.

Но Гецо се опря и не пуща знамето.

— Гецо, брат да ми си, недей ни засрамя пред Негово височество! Гецо, моля ти се, докажи, че си опълченец — повтаря Стоил ефенди и удря Геца с двете си ръце по рамото.

Гецо се вълнува и смущава още повече, тъй като от минута на минута публиката захвана да обръща внимание на преговорите между него и между ефендето. Метне поглед Гецо към княжеската кола, гдето се напрягат да теглят само турци, вижда му се нещо грозно, чувства той, че макар и да стоят в колата скъпи гости и високи особи, макар той и да е станал жертва да служи за оръдие на няколко души мракобесни хора — но сѐ терсене му се вижда, сѐ съзира той, че независимо от скъпи гости не е почтено и достойно нещо да става човек от двуног на четвероножен, да взема образа на добитък.

— Гецо, не се май, братко, недей остава само турците да препоръчват себе си, че са верни поданици. Гецо, пропадна Русчукът! Ти само ще умиеш пятното! — вика Стоил още по-разпалено.

Сиромах Гецо изгуби себе си окончателно. Кога през живота си е бивал той поставен в такова положение, щото да го гледат хиляди очи, в това число две княжески и две освободителски. Едър пот покри неговото високо чело, а дългата му брада играеше като кречталото на воденицата. Един път погледне той на бъдещите свои другари по хамута, които бяха изплезили язик да се напъват, втори път се повърне и направи сравнение със своите ордени, покачени на гърдите му, с дългата си брада, със знамето опълченско, под което се е борил против тиранията, срещу робството, за право и за човешки правдини и за равенство!... Насякъде, по сичките линии противоречие, скандал и мерзост. Най-после той дига глава да погледне и на публиката. Там наблизо стоят с човешко достойнство, мирно и спокойно неговите съграждани, неговите бивши другари по хъшлакълъка, по комитаджилъка и по други разни борби с турци и гърци. Тяхното там присъствие, техните погледи още повече смущават Геца, още по-силно карат да се поти неговото чело. Но Стоил Попов, който е далеч да познае Гецовото сърце, който отдавна е изгубил образа и подобието на човек, решава въпроса най-после, бутва Геца да потъне до шията в калта.

— Гецо, скоро бе, братко, остави байряка! Какво ще каже руският консул, като гледа, че само турците са се впрегнали в колата, а българин ни един. Изгубени сме, Гецо, моля ти се като на брат!...

И Гецо пречупи врат най-после. Подаде той знамето другиму, позакопча си палтото, тръгна към хамута с такава охота, като кога отива човек на бесило. Един турчин метна на врата му едно въже, а друг му подава примката да си пъхне вътре главата. Два пъти я пъха той и вади, защото дългата му брада се заплиташе на въжетата. Подиря му дойдоха още няколко опълченци, които така също се впрегнаха в хамутите, и колата на скъпите гости се поклати към града. Пронизително **ура** се изтръгна от гърдите на присъствующите, което се продължи няколко минути. Тук аз погледнах в лицето на Негово височество, което беше самодоволно, тържествующе и весело; тук аз го видях втори път след дохождането му в България. Тряба ли да ви казвам като каква беше разликата между първото и второто впечатление, т. е. между първото виждание на Негово височество при станцията в Русчук, когато дойде, и сегашното му срещание на махалата Сарай. Не са нужни дълги и широки обяснения...

Двукраките коние изкараха своята мисия чак до Митрополията — нещо около половин час разстояние от Сарая. А пуста местност, за зла чест, не е равна. От старата скеля до мястото Байряклъ джамия е стръмнина, която, дордето изкарат питомните добичета, трябаше да почиват на няколко места. По-нататък тие бягаха вече като тайчета. Публиката викаше гръмогласно **ура** и букетите падаха както в краката на гостите, така и по главите на човекообразните коние. Чуваха се тук-там и няколко гласове, които викаха да живеят опълченците.

Тук съм длъжен да ви кажа, че Гецо не се отърва така лесно. Той прие заслужено от своите съотечественици едно име, което ще да живей и после смъртта му. Ако вие попитате в Русчук за Геца, то не можете да го намерите, дордето не кажете **Гецо Княжеския**

кон. В едно заседание в Градския съвет, после преврата, и Гецо поиска да си даде мнението по един въпрос. Но Филю Цанев, известен русчукски гражданин, който никога не си поплюва на ръката, накара Геца да отстъпи.

— Мълчи, холам! Ние тука нямаме време да слушаме **княжески коние** — каза Филю.

Забравих да кажа, че после конвоя на княза вървеше най-подир Н. Попов[149], каран от двама жандарми. И тоя последният беше опълченец, и на неговите гърди висеше Георгевски кръст, но или не викал ура, или не станал кон, или си позволил да критикува и разсъждава — навлякъл отгоре си гнева на „Историческата задача". Вината му се състоеше в това, че отишъл в гр. Бяла при селската тълпа и попитал селените сами ли са дошле да играят хоро при посрещанието на княза, или някой ги е докарал.

— Ох, господарю! Да знаеш колко пъти се крихме из бодилите и колко пъти ни гониха с камчици жандармите, дордето ни докарат тука — казали селените.

Тие отговори и въпроси биле подслушани от младото князово адютантче М. Маринов, което така също беше наелектризирано от „Историческата", за която като говореше, покритите му с мъх странички ставаха на петна. Като характеристика на това невинно поборниче доволно е да ви кажа, че то се е учило в Роберт колеж. Последствие на това отведнъж било дадено заповед да се арестува бунтовникът Н. Попов и доведе в Русчук за надлежно разпоряжение. Въобще конвоят на Негово височество в своята забикалка по провинцията в името на „Задачата" не си е поплювал на ръка, щом е станело нужда да се задушават и тъпчат човешки права. Ради Иванов[150], тогавашен инспектор по пощите и телеграфите, който, не зная защо, придружаваше свитата на Н. височество по забикалката, разказва възмутителни неща, които нищо общо не можат да имат на практика нито с политическото писмо на мистер Панаретова, нито пък с библио-евангелическите тенденции на Роберт колеж. В Габрово например, това славно Габрово, с неговите свободолюбиви граждани, които умиха донейде си лицето на българския народ от калта и помията, хвърлена от Свищов — при посрещането на княза събудената младеж издигнала знаме с надпис: „Да живей Конституцията!“ Вечерта знамето е било побито в дома на Ванката[151], писаря на Хаджи-Димитровата чета. Тоя благороден протест на нашите съотечественици е накарал високите гости да скръцнат със зъби. Хитрово, тоя безбожен дипломат, който лъже и когато сънува, и който си въобразявал, че сяко разсъждение и недоброволно впрягание в ярема е нихилизъм, на часа извикал: „Това е възмутително, гражданите се бунтуват против властта.“

Най-после благонамерената свита на княза излязла из негодувание. Няколко души от тая последната се подпряли на своите сабли и скъсали народното знаме. Скъсали го тие, но и обядът, който им се бил дал в Габрово, приседнал им. Где си допили кафето — где не високите гости и свитата им, попитали за търновския път. Пътували тие, защото замирисало на балкански въздух, на планинско отмъщение, защото най-после габровските младежи стиснали юмрук и се посговорили да снемат венеца на бъдещия си монарх.

Следующият адрес е бил подаден от габровските опълченци на господаря:

„Ваше височество!

Подписаните поборници от Габрово, като се считаме за честити да посрещнем днес Ваше Височество, в лицето на когото виждаме защитника на нашите народни правдини, подарени нам от Царя Освободителя и от братский ни руски народ, и изпълнителя на нашите заветни желания — свободата и щастието на нашето отечество, идем да изразиме нашите чувства на преданост на Ваше Височество.

Ваше Височество!

Ние сме се жертвували за свободата на отечеството си; клели сме се, че завинаги ще се пазим и ще останем **верни на клетвата си** (ама тая последня фраза не мирише на добро!), че както по-напред сме биле против общия наш враг, тъй и сега сме готови да умреме за В. Височество и за **Конституцията**, в която са осигурени народни наши правдини.

Сме на В. Височество и пр.
Следват подписите на 140 габровски опълченци.
Габрово, 7 юни, 1881 г.“

Както виждате, тоя адрес е твърде хрисим и верноподанен, от съдържанието на който секи турски паша би казал **тешекюр**. Но? Пустото но! То бърка работата. Какво е трябало на габровските опълченци да споменават думата **конституция**? Защо тие не са поискали мъдрите съвети на бая си Манафова? Така или инак, но габровските опълченци умиха своето име от калта, която техните събратия им метнаха в София, Русе и пр. След прочитанието на тоя адрес с попотено чело и с оскърбено достойнство излезли нашите гости над Габрово и хванали пътя за Царюва ливада. Тук, на последното това място, биле събрани селени, пак от жандармите, да викат ура и да стават коние. Но о, злощастие! Между сичката тая тълпа намерило се едно лице с човешки образ. Ако властта, т. е. отеческото правителство, да знаеше, че това човеческо същество няма само да блее, не ще да потрепери от дипломатическия бастон на Хитрово и от светлите офицерски пагони, то тя, отеческата власт, щеше да заключи опасния човек под девят ключа. Случило се противното. Докато Хитрово се изкашли да проповядва на селените, че той има писмо от цар Александра, че Русия обича княза и пр., горепоменатият селенин се приближил до княжевата каляска по начин твърде фамилиарен, нещо свойствено на българите.

— Честитий княже, да ти е честито царството — казал селенинът. — Живей за многая лета, управлявай, но недей забравя да запазиш конституцията, под която си се клел!

— Махвайте се отпредя ми! — извикал сърдито Негово височество, който бил поражен от тая дързост.

После това произшествие колата с високите пътници скръцнала закъм Търново, а вироглавият селенин дигал ръце за помощ между двама-трима офицери и адютанти, които извивали камчиците и го шибали по голите плещи. Жал ме е, че не зная името на тоя българин; а колкото за истинността на факта, може да го потвърдят стотина души.

И село Дебелец, близо до Търново, не поискало да преклони от един път врат пред новата еничерска ордия. Тук тяхна милост, под ръководството на своя учител с шаеченото палто (ах, пусти даскали, тие бъркат света!), направили сред скромното си селце една арка, която, макар и да била украсена с лай-лайкучка, наместо с букурещки цветя, както това беше в Русчук и Свищов — но сѐ пак си имало приликата безискуствената простота. Но лошото лежало не в бяложълтякавата лай-лайкучица, а на друго място. На арката държало място и словото „Конституция", наред с „Добре дошел, княже!" Хайде това остави, колко пари чини кюляхът на с. Дебелец, но пусти даскал направил и други кепазилик. Щом се спрял конвоят, негова милост, т. е. даскалът, бръкнал в своята шаечена дреха и извадил бяла книга, челото на която се красяло с началото: АДРЕС. Съдържанието на тоя адрес от половината по-надолу вървяло се по водата. В края обаче кирливият даскал вирнал глава нагоре, право към Негово височество и със свойственото българско дебелоочие казал:

— Ваше Височество, живейте и управлявайте по Конституцията!...

— Това е вече прямо оскърбление — казал Хитрово по френски.

Пътниците биле вече вън от селото, а селените се трупали около своя даскал, едни го питали какво лошаво е написал в книгата; а други обирали по земята малки бели парченца, които раздухвал вятърът около арката. Тие бели парченца биле даскаловият адрес, който бил грабнат от ръката му и разкъсан от княжовите хора.

Скандалът в Габрово, случката със стареца селенин на Царюва ливада, даскаловият адрес в Дебелец и пр., от една страна, от друга — шифрованите депеши от Търново, чрез които гостите биле известени, че и старата българска столица не е намерена да вика само свищовско ура, т. е. че и тук няма да се впрягат в хамут хора, при сичките старания на Мазака да се **отличи** и

Търново—сичко това станало причина да си изменят плана високите гости: да подминат свърталището на Асеновци*.

Там, по-долу от Търново, лежи градец Елена, градец, който е прочут по следните си няколко преимущества: първо, че в неговата ограда стои тарторбашията на чорбаджиите; второ, че е верноподанен град на сяка власт и сила, произтичала тя от кръст или от чалма; трето, че там се раждат шпиони, които са диреци на секи узурпатор, и пр. Но Търново било стара столица; че то се наричало **Велико**, че там лежи прахът на старите български царьове, че в него са погребени ред нови мъченици за нова България, които служат като стъпало на българския престол, че Търново видя първото Учредително събрание, че там, после 500 години, се закълна първият български княз, че ще да бъде верен на народните права, и пр., и пр. — сичко това е нищо. „Историческата задача“ нямаше нужда от тие дреболии, ней трябаха градове като Елена, загдето се и отправиха гостите. А може би и чисто нравствени причини да са бъркали на Н. височество да влезе в оня град, да преминува покрай онова здание, в което той се роди, така да кажа, в което пръв път се произнесе неговото име от стотина гърла, в което той даде клетва, че ще да бъде роб на оная хартия, за която се биеха сега хора по пътя с камчици!...

Така или инак, но Негово височество със злобно презрение наказа Търново и неговите граждани, които най-напред чуха виковете: „Да живей княз Батенберг!“, които с махание на кърпи поздравиха това име от прозорците на своите къщи. Когато гражданите се научили, че високите гости ще да преминат покрай самия град, на един час разстояние, и оттам ще да им покажат гърбовете си, събрали се на брой около 2000 души и начело с преосвященний Климента[153] отиват на кръстопътя до селото Присово да поздравят гостите и да ги поканят в града си, който е готов да ги приеме.

---

*„Благодарение на някои подземни агитации търновци ще посрамят името си, старославното Търново. Тие решили да не срещат княза“...[152]

— Аз не вярвам във вашите чувства — казал господарят. — Дали вие ме обичате или не, това остава да покажете в Свищов, т. е. ако изберете депутати, които да поддържат прокламацията ми от 27 април, ще докажете предаността си; а ако направите противното, то вие сте против мене — искал да каже князът.

Горните думи казал господарят и без да подаде даже ръка на пр. Климента, който стоял насреща му, потеглил за Елена. Разбира се, че от тая постъпка на държавната глава целият град Търново възнегодувал. Не забравяйте при това, че господин Климент не беше току-така прост калугер. Той е прочут наш литератор, бивши президент-министър преди няколко месеца и регент на Н. височество. Но [нали] беше против „Задачата“ — така му се трябаше.

Ето адреса, който търновчени биле приготвили да подадат на държавната глава:

„До Н. височество българския княз Александър I
Ваше Височество!

Гражданите на старата българска столица колкото с неописуема радост си спомнят тържествените дни, в които се създаде **основният закон** на държавата ни, и още по-тържественият ден, в който В. Височество единодушно се избрахте от народа за **първи български княз** на освободеното от велика Русия Българско княжество, толкова пò с дълбоко прискърбие се научиха, че искате да напуснете българския престол. Не е отдавна, В. Височество, когато, погружени в робството, оплаквахме съдбините на синовете и мъжиете си; загрижени и сега за бъдещето на милите си рожби, възпитани в духа на свободата и във верността към свещенното лице на В. Височество и святата ни Конституция, ние коленопреклонно молиме В. Височество **да запазите основния закон** (какъв нихилизъм!) от сяко нарушение и да останете дълго време на българския престол, за да предвождате синовете на България за милото ни отечество, свободата на което е скъпо изкупена с братската кръв на великия руски народ.

Сме верни поданици“... и пр.

Следват подписите на 400 търновски граждани.

И адресът на търновчени диша коленопреклонна преданост. В него е оставено твърде малко кьоше за гражданска доблест; но що им е трябало на тях да споменават основния закон? Не са ли знаяли тие, че „клетва“, „свобода“, „отечество“ и пр. съществуват само за сиромасите?

В това време, когато великотърновските граждани роптаяли, еленският чорбаджилък играел по бели гащи и прекарвал най-щастливи минути от своя земен живот. Мнозина сиромаси, които биле поотдъхнали от чорбаджилъка в разстояние на две-три години, като чули, че Елена взема връх на Търново само затова, защото ѝ силен чорбаджилъкът, а раята ѝ слаба, мислели с наведени глави пред своите къщи и се връщали няколко години назад, да си напомнят времето на Юрданчоефендевци[154] и Христочорбаджиевци.

А чорбаджилъкът тържествувал, както казах. Юрдан Тодоров бил ни на небето, ни на земята. Той уверявал своите така също възхитени съмисленици да се не боят вече, че царството на младите е свършено, че цар Александър бил казал уж, че от българските чорбаджии нямало по-добри и по-послушни хора. Доказателство за тая истина било тоя факт, че високите гости отказали да отидат в Търново по причина, че нямало брадати чорбаджии, а предпочели Елената, която се гордеяла с тие последните.

В Плевен, Ловеч и други градове така също са показали вироглавие и неразбирание на „Историческата“. От Плевен или от Ловеч гостите биле принудени да оставят кафетата си недопити. В Ловеч дошел на помощ блаженний Йосиф I, който благославял на четири страни; но и молитвите не помогнали, защото най-после гостите потърсили гостолюбието на военните казарми.

* * *

Но да се върнем пак в Русчук, гдето оставихме трогнатото население с отворени уста, приготвени на сяка секунда да издадат ура. Колата на гостите, теглена от двукраки коние, както видяха вече читателите, спря в дома на Доростолочервенски. Негово преосвещенство със свойственото нему гостоприемство прибърза да влезе в скромното си жилище от друга врата и се поддаде насрещу гостите, които посрещна и благослови по православен обряд. Ако почивката беше скъпа за някого, то тоя някой не можеше да бъде друг никой, освен наш Гецо. Той си изтегли главата из хамута и като се изправи нагоре да си намести кръста, из гърдите му се изтръгна такава вулканическа въздишка, щото знамето, което свещеник Иванчо беше обесил пред портите си, дойде в движение.

Где бяха се нахранили гостите, где не, и ето нови ури, пресни „Да живей!" зацепиха по улиците и по дунавския бряг. Разбира се, че начело на ураджиите стояха опълченците и шпионското отделение. Тие обикаляха да играят хоро около двореца през цялата нощ; повечето от тях бяха пресипнали вече, усещаха нужда от почивка; но това не беше в интереса на превратаджиите. Тие последните имаха за цел да покажат пред света, че народът е във възторг от прокламацията на 27 април, че той, народът, одобрява сичките постъпки на господаря, та затова се именно весели. Няма нужда да ви казвам, че водителите на тълпата и на нощната ура не търпяха никакви мнения и различни вкусове. Ако например вие с още няколко приятели вървяхте по улицата и някой опълченец дойде да извика на ухото ви „Ура!", то вие, без никакви по-нататъшни забележки, трябаше да повторите същата ура. В противен случай вие щяхте да дойдете до неприятни стълкновения.

В тая същата нощ, дордето дунавските вълни не бяха изпуснали още ехото на патриотическата ура, малко по-навътре към града, в помещението на хотел „България", няколко души с кривнати калпаци и с подсукани мустаци стояха прави около една маса, показваха един-другиму своите стиснати юмруци и си говореха думи неприлични, в които се месеха и майки и сестри.

— Аз утре, щом се съмне, ще се изправя пред Негово височество и ще да му разкажа работата от игла до конец, да видим как смеете вие да усвоявате народните пари — говореше с пяна на устата едно грубо същество, което приличаше в лицето повечето на копой, отколкото на човек.

— Тие пари ги е дал сам Негово височество само на нас, да се повеселим на негови дни и больше ничего — възразяваше друг събеседник.

— Ние сме хора на Негово височество, който нас оскърби и излъже, той оскърбява и лъже Н. височество — заключаваше трети и допиваше една чаша вино.

— Иваница Симеонов ми каза, че по четири рубли ще да се падне секиму, а не само по две — извика копоюобразното същество.

— Да сте се впрегнали в колата на Негово височество, да ви дадеме не по четири, но по десят; а вие оставихте турците — възрази господинът, против когото викаха сичките ѝ [от] когото зависеше да даде 4 или 5 рубли.

Кои бяха тяхна милост и за какви пари се караха тие, читателят ги е познал и без моето обяснение. Аз се считам за щастлив да отбележа тука, че развълнуваното море утихна до другия ден и спорещите пак бяха поканени да земат участие в предстоящето тържество. А това тържество беше предназначено да се извърши на другия ден, 10 юни, вън на полето, срещу Старчовата градина, т. е. лятното жилище на негово високопреосвещенство Григорий, в което той дохождаше да прекарва по няколко уединени минути, посветени в святи божествени таинства. От вечерта още сичкото пространство на полето беше почерняло от селски калпаци и от бели женски ръкави. Посред се въздига малка беседка, нарочно приготвена за високите гости. Рано сутринта, като мерило за предстоящето тържество, служеше пайтонът на госпожица М. Петкович, който я чакаше пред къщата ѝ, запрегнат в черни коние, готови да затупуркат на сяка минута. Двете байрячета, които се развяваха на пайтона, ясно свидетелствуваха, че денят ще да бъде един от най-тържествените. Музики нямаше да се слушат още, но тук-там издалеч се слушаха някои пресипнали ура, които приличаха на пробити звънци. Жандармите кръстосваха по улиците и грубо заповядаха на някои честити еснафлии, които бяха отворили една кепенк на своето дюгенче, да го затворят.

Пред обяд се залепиха известия по улиците, в които се говореше, че господарят милостиво благоизволил да посети най-напред военните казарми, складове и пр. Едновременно, когато караулът на княза извика ура, пайтонът с двете байрячета скръцна в същата секунда, като че в ушите на конието да имаше телефон, който донесе тая ура. После няколко минути тая байряклия кола, заедно със своята притежателка, следваше подир княжеския конвой, заобиколена от разни полковници, майори, командири и офицери. Искам да кажа, че и тя правеше ревизия по казармите сама-самичка. Кой казва, че в България жените нямали право?

Подир пладне, когато гостите бяха си похапнали, когато слухът им на минута беше освободен от раздразжителната ура, когато конието на байряклията пайтон бяха зобнали по малко ячимичец — секи гражданин, пролапал надве-натри, бързаше да завземе място около Старчовата градина, секи си изкривяваше врата към немската скеля да надніча няма ли да се подадат виновниците на тържеството. Улицата, която води за станцията, беше покрита със знамена и с любопитен народ, чадърите на дамите се клатеха еднообразно като облаци. Часът към три после пладне благородното шествие беше принудено да се спре и да се услуша на минута, като да диреше нещо изгубено, като да удряше някой звук на неговото най-много възбудено чувство. Това беше музиката, която засвири към княжевия конак и от която западният вятър донасяше последните куплети от марша „Шуми Марица“. Тълпата вирна глава като орел, който е подушил някакъв келепир. Едни се спряха да чакат на улицата, а други, понетърпеливи, хукнаха да отидат на мястото, да дирят музиката.

— Дали са минали байрячета? — питаха някои любопитни гласове из множеството.

Тие гласове бяха вярно мерило. Тие знаеха, че гдето са байрачета[та], там е голямото „Доброутро“, там има за зяпане предмети, там е тържеството.

Хайде да се върнем и ние заедно с нетърпеливите и да видим на какво свири тая музика, кого тя весели и насърчава. Помнят читателите, че аз загатнах по-отвъд за някакви си бъчови, или возилници по русчукски, за които Окръжният съвет беше разпоредил, а Петър Винаров напълнил с вино. Не зная защо, но тие бъчови бяха се озовали пред хотел „България“, близо до княжеските конаци. Тие бяха натоварени на селски биволски кола, впрегнати и натъкмени, готови да вървят. По четири малки байрячета, също на големина като на госпожица Петкович, бяха забодени отгоре на бъчовите, на четирте страни. В роговете на биволите бяха навързани трикольорни кордели, а сами арабаджиите държаха в ръцете си бъклици, които дигаха час по час и викаха „Да ни е живо князчето!“ Отгоре на бъчовите бяха се изтегнали селени, с пръстени окалъци в ръцете, с които пиеха час по час вино, а една част изливаха по гърбовете на биволите, като говореха в същото време и тие „Да ни живее князчето!“ Други двама-трима души **граждани** следваха да точат от бъчовите вино, с което пояха любопитните пак за княжово здраве.

Около тие именно бъчови музиката надуваше „Шуми Марица“; а опълченският байряк се развяваше понастрана гордо-гордо.

По едно време колата с тие **млади булки** се поклатиха с направление към полето. Тях ги последва множеството в следующия ред: най-напред се тури начело музиката, после нея се пососа опълченския байряк. Хорàта бяха току-речи непрекъснати. На секи десят крачки опълченската дружина се спираше да играе хоро, което се въртеше около бъчовите. Играеха опълченците, играеха събраните около им слепи зрители; играеха най-после и самите арабаджии, които водеха колата. Прах по улицата, викове пиянски, продадени и изнасилени, заглушаваха града. А виното се лееше по-евтино, отколкото дунавската вода. Бъклици и пръстени окалъци обикаляха от ръка на ръка, като че да беше понуда. Пайтонът с двете байрячета не закъсня да се яви със своята трикольорна госпожица. Тя се порадва няколко минути на храбрите български синовѐ, каза им „Да живейте, момци“ и отиде, та се не видя на други страни, гдето чакаше по-важна и по-голяма работа. И познатият ни вече приятел Гецо не липсуваше от това народно веселие. Той подскачаше и подклякваше из праха по улицата, като да не бе ставало нищо, като да не бе теглил сиромахът хамут преди един ден.

Пъстрото това шествие, състоящо [се] от бъчови, опълченци, музика и роболепна тълпа, отскачаше малко по малко към полето, гдето подир малко щеше да се представи на господаря. А полето действително беше още по-пъстро, отколкото бъчовският конвой. Селени, селенки, войска, жандарми, граждани, гражданки, **верни** и неверни хора пъплеха и се групираха смесено около беседката, на която щеше да излезе князът със своите адютанти и с още няколко **избрани** и **видни** граждани и гражданки. Бъчовите с музиката начело се посрещнаха, както се и очакваше, с френетически ура и хорàта — опълченското и селското — се смесиха посред ръкопляскания. Негово височество, който отдавна стоеше на нарочно приготвената си беседка и който не можеше да надсмрeвари да отговаря на любезностите и приветствията от страна на верните си поданици, принуден бе най-после да слезе долу сред хората. Тая проста и домашна постъпка на държавната глава се прие с подобающите почести. Господарят бе грабнат от опълченците на ръце, които [го] държаха на въздуха няколко минути; а за урата не питайте. Тя беше дотолкова потресающа, щото и влашкият караул на оттатъшния дунавски бряг се е встревожил. А бъчовите, които ние пълно право имаме да наречем **народни**, бяха блокирани в това време. Не стигна от едно място, но ги пробиха и от другата страна, така щото да се точи виното за по-бързо от два грездея. Трогнатият народ като пчели се наваляше около свещената жидкост и секи си пълнеше гърненцето, което заменяваше чашата. В тие гърненца нямаше по-малко от половин ока; имаше и такива истински человеколюбци, които ходеха из тълпата с по едно гърненце в ръка и канеха секиго, без разлика на партизанство, да си попийне за княжово здраве.

А пък пусто вино, да му се не напиеш, като че да беше тригодишно. Кой как обърнеше по една или по половин половиничка, не му се стоеше вече мирно, краката му се движат като че по земята да беше посипана жарава, която го пареше, безсъзнателно му се иска да си потропне. Там, настрана от хорото, при нас се беше спрял един стар селенин, който се оплакваше, че нивите му горят на полето непожънати и че той не искал да дойде, но **старчето** (старшият) го ударило два пъти по гърба с пушката си.

— Без нас не можеше ли сега тука? Селото ни е далеч три часа — говореше той.

По едно време нашият селски събеседник се изгуби; но преди да стане това, покрай нас минуваха няколко пъти ония човеколюбци, които ходеха да черпят из тълпата и които подадоха няколко пъти пръстената ока на милостта му. Той надникна вътре един-два пъти, от умислен за изгорелите си ниви, захвана да става се по-весел и весел, развърза му се езикът, захвана да не му се стои на едно място и най-после изчезна. Где мислите вие, че отиде той? Да води хорото. Водеше го, но не така просто; пръстената ока беше закрепил на главата си, после я земаше в ръката си, подскачаше според боя си, като че нивите му не само че бяха пожънати вече, а и увърхани на хармана. Неговият пример, да туря оката на главата си, се последва и от мнозина други. Разбира се, че на някои оката падаше от главата и виното се изливаше по лицето им. Но наместо натякване от страна на притежателя на счупената съдина, наместо карание, сяко счупване се придружаваше с френетическо ура.

След като свърши господарят своята забикалка из хорото, гдето той бе предмет на силни овации, най-много от страна на опълченците, Стоил Попов тръгна да кръстосва из множеството, като се спираше тук-там и разказваше нещо на тълпата с пяна на уста. Доближи се той и до нас.

— Вярвайте ми или не, но аз днес плаках като дете, нещо което не помня да съм направил друг път през живота си — каза негова милост, бащата на българския нихилизъм.

— Какво е станало, г. Попов? Кажете и на нас — попитаха другарите с предварителна ирония, защото секи познаваше бай Стоила, че той завинаги е безсолен.

— Не видяхте ли бе, брате, когато Негово височество влезе в хорото и почна да говори с опълченците? — продължи бай Стоил. — Можете ли да си представите, че около десятина души от тях той позна лично, знаеше имената и им каза, че биле другари в боя при Стара Загора и пр.! Е, господа, доволно вече да показвате недоверие към такъв един княз, че не му биле добри намеренията! Подобен нему ние и на небето не можем намери. Това е щастие и чест за българите и който не се радва от тоя случай, той не е българин — допълни бай Стоил.

На нас бай Стоил говори в тая форма, а на селените разказваше по-популярно, по-ясно и определено.

— Видяхте ли сега княз? Разбрахте ли сега, че той ни е проводен от Бога? Ще слушате ли каквото някои мискини ви говорят и лъжат, че князът ще прави лошаво? Отваряйте си очите. Ако изпуснете тоя ангел да си отиде, то аз ще да бъда първият да се хвърля подиря му в Дунава.

Подир това хоро господарят бе поканен заедно със свитата си да посети лятната килия на стареца Григория, която е твърде наблизо до мястото, гдето игра хорото, както казах. В тая скромна килийка на божия човек, т. е. в сградата ѝ, може да се събере сичката българска войска, заедно с конието и топовете. В нея се намират около двадесят вида разни овошки и около сто сорта цветя. При входа ѝ, на едно особено място, с найхубавите цветя има написано: „Александър I“, т. е. цветята са така разсадени, щото дават да се чете горньото име. Скромното това жилище се намира на самия дунавски бряг, над железницата, срещу Гюргево; а килийката е построена между куп зелени дървета. Тя има вънкашна форма също като калимявката на стареца, т. е. черковно-християнски стил. Но като влезеш вътре, като се облегнеш на меките сукнени канапета, работа виенска, които се слагат и повдигат съобразно с движението на човека, вънкашната скромност противоречи на вътрешните блаженства, лицемерието на двете противоположности се отбелязва в лицето на стареца. В късо казано, ако замръкнеше и осъмнеше в тоя скромен покой, и сам Йов многострадалний, ако негова мъченическа милост чуеше поне един път как пеят крайдунавските славеи, то и неговите изгнили кости биха пощръклели.

Да, подир народното хорце, което описахме по-горе, господарят влезе в Старчовата градина. Негово високопреосвещенство, който от три деня насам приготовляваше да срещне любимия си гост, излезе насреща му с дяконите си, облечен с пастирска одежда. В сяко негово движение, в сяка стъпка се съзираше и отбележваше скромност и монашеско изнурение за греховете на развратното человечество. Отдалеч той си дигна святата десница да благославя, господарят прие набожен вид и двете власти — светска и духовна — направиха нужните етикеции в подобни случаи.

— Ах, дядо, аз ти завиждам с тая градинка — каза Негово височество полусериозно и полуиронически.

— Във възпоменанията си за Ваше Височество ще ми бъде най-приятна минута тая, в която аз, скромний, си спомня, че съм имал една градинка, но съм я подарил с благословие на любимия княз на българите — отговори старецът на такъв висок глас, щото и ние скромните, които надничахме от няколко крачки, можахме да чуеме. — Но това ще направя аз, смирений, тогава, когато Ваше Височество, за чест и за слава на България, ни доведете една княгиня, достойна наследница на българския престол.

И на двамата събеседници устните се полуотвориха от задоволна усмивка, стиснаха си ръцете и влязоха в килийката, гдето ги чакаше богата закуска и разхладителни питиета, а ние останахме навън до второ разпоряжение. Стълбите на килийката бяха постлани с червено сукно, както прилича на божите пастири и христови служители.

На другия ден по пладне се даде угощение на високите гости в залата на девическото училище от страна на Градския съвет. На това угощение бяха поканени сичките превратаджии и ураджии начело със Стоил Попова; ни един порядъчен гражданин не беше повикан, на пук и за инат. Когато шампанските чаши дрънкаха по масите, то наш Гецо пак се кълчеше да играе хоро в училищния двор. Тая княжова агитация костува немалка сума както на хазната, така и на градските съвети.

Разказват, че посрещанието в Русчук е сторило около 10 000 лева.

Малкото граденце Провадия, което така също беше се увлякло от „Историческата“, е похарчило крупната сума 5000 лева. И от това граденце превратаджиите ходиха, мисля, до Букурещ за закуски и питиета, и тие роби на XIX век се впрягаха в княжовите кола.

* * *

Изборите за Великото свищовско събрание бяха назначени за 14 юни. Нямаше никакво съмнение, че тие бяха осигурени вече, хората ги четяха на пръсти. Тие щяха да бъдат ония, които е посочил княжеският комисар, които бяха изпитани и калени вече за сподвижници в бъдещето престъпление в Свищов. В секи случай, но избори трябаше да станат, нужно бе да се събере тълпата само за очи, само да извика по един път ура, па да си отиде спокойна, да си мисли, че е изпълнила своя граждански дълг. Престъпниците, макар и да бяха силни, макар че сичко да им беше в ръката, но сѐ трябаше да умият своето пятно чрез едно пиянско поне ура, което тие щяха да нарекат „народна воля“. И така, изборите щяха да станат на 14 и 21 юни. Каква агитация и борба е имало от страна на либералите, то секи е в състояние да си въобрази от казаното дотука в тая ми книга. Либерал по онова време значеше нещо много престъпно; то беше равносилно с какво да кажа? С думата **комита** в турско време. Оня, който знаеше, че е познат за либерал, едва ли беше спокоен, когато минуваше през многолюдните улици. Той се озърташе на четири страни, да не го напсува някоя шпионствующа пияница, да не би да извика някой култуклия жандарин: „Той агитира!“ Престъпниците от 1 юли така бяха уверили невежествената тълпа, щото тя се чудеше и маеше глупаво, „Как са се търпели досега тие опасни хора либерали?“ Единствената сериозна агитация беше възванието на водителите от либералната партия: Славейков, Цанков, Каравелов и Сукнаров[155], което тие издадоха към българските избиратели. Ето това възвание:

„Сънародници и съотечественици българи!

Правилното и несъществующите законни условия, основаното течение на държавните работи в нашето отечество се прекрати внезапно от прокламацията, която нашият господар Александър I издаде на 27 април.

Тежкото и напрегнато положение на работите у нас оттогава насам е добре познато и известно. Прогласената за разстроена наша страна сега се намира в съвършено разстройство.

Съществующите договори между княза и народа бидоха разкъсани. Законното правителство биде свалено и заместено за друго незаконно и иноземно. Редовното народно събрание биде презряно и оттикнато. Конституцията — нарушена, народната воля — насилвана, свободата на словото — задушена, правосъдието — притиснато, злокобно извратено и зловещо насочено.

Страх и ужас насякъде се е възцарил.

Ожесточеното в произволите си, безотговорно правителство пръска народния пот по вятъра; то посегна на сичко и сяка минута все повече се задълбочава в престъпленията си. То губи нашето отечество; това го вие разбирате. Вие виждате какво става, вие усещате що ни чака.

След прогласението страната за дискредитирана извън и дезорганизирана извътре, Н. височество иска да му се даде за седем години власт, лична и безконтролна, пълномощия извънредни, да може по своя собствена воля безотговорно да издава укази и да въвежда държавни учреждения по вкуса си.

Той свиква Велико народно събрание да му предложи тези условия, с приемането на които само може да остане занапред да управлява земята по-успешно уж.

Искрено да си кажем: ние не виждаме ясно важността на обстоятелствата, които са накарали Н. височество да дойде до такива неутешителни заключения; не можем да разбереме добре в какво [се] състоят благите негови намерения и двоим се дали тряба да пожертвуваме настоящата конституция за някакви си нетърпеливи желания и необяснени обещания.

Нас ни смущава настоящето, а бъдещето ни ужасява.

Но докогато нашият господар признава още В. Н.

събрание за върховен орган на народната воля, та представя нему да се произнесе върху предложението му, то нека пристъпим всинца към това, ако и неволно.

14 и 21 юни са дните на тежкото изпитание на нашия народ.

Нека се не лъжем. Опасността е очевидна. Всичко е поразено, сичко е повалено. Над нас само стои изправен държавният преврат.

На вас, избиратели, лежи обязаност тежка и велика. Вие ще избирате представители, които ще бъдат въплъщението на народа, облечен в правото на върховна власт, които ще решат съдбата ни. Само решителността и предаността на вашите избранници ще са, които ще да спасят отечеството от лоши последствия, на които никой не може да предвиди сетнините.

Пригответе се за това и пристъпете към предстоящите избори със сърце невъзвълнувано от никаква страст и ум чист от сяко предубеждение. Не се вдавайте на ничии внушения; недейте се смущава от никакви заплашвания. Основани на правдините си, които не са още отнети, дайте гласовете си обмислено и безбоязнено за избиране представители, каквито познавате, че трябат.

Търсете человеци искрено преданни на интересите на отечеството, верни на народните желания и стремления... Далече от хора непознати, чужденци и пришелци, които и да са тие, каквито и да са.

В тези критически минути трябва най-много да се пазим от необмислени постъпки, които могат да бъдат гибелни за отечеството. Сяко недоразумение между нас ще бъде пропаст зарад нас...

Припомняме ви величината на отговорността, която като избиратели имате пред Бога и пред потомството.

Призоваваме ви към отечеството.

Тая ви длъжност ще ви покаже в тежките минути какво направление да държите. Ако секи изпълни длъжността си към народа, тогава само можем да бъдем уверени в благополучен изход от настоящето мъчно положение.

/Подп./ П. Каравелов, Д. Цанков,
П. Славейков, Н. Сукнаров“[156]

На 10 юни четиримата водители бидоха внезапно арестувани за тая прокламация в домовете си, гдето се постави секиму караул от по двама жандарми.

Но престъпниците пак не бяха сигурни, пак тяхната кална съвест гледаше с недоверие, слаби считаше военните съдилища на Ернрота и сичката ни млада **войскица, народната подпорка**, която беше възбудена и готова да затрие до крак своите братия за в полза на свищовската гробница. Изборите на 14 юни не бяха свободни урни, но затвор, бесилница или позиция, които тряба да се вардят от щикове и войска. При тие урни се допущаха само ония, които бяха продали своята съвест или пък не знаяха защо отиват и какво носят в ръцете си. Освен главните княжески комисари назначиха се още за сяка избирателна колегия и подкомисари, които бяха българи, граждани и военни, принадлежащи повечето на шпионското отделение, на които се и плащаше според едни по 400 франка, а според други — по 600. Техните длъжности, на подкомисарите, щяха да бъдат такива, щото тие да изнасилват и последната капка гражданска доблест, останала у нашите хора. Ето какво гласи княжеският указ за правдините на тие избори:

Статия I. Да се назначи за сяка избирателна околия по един подкомисар по ближайшите разпоряжения на черезвичайните княжески комисари. Той ще наглежда, щото гласовете на неграмотните селски избиратели и гласовете на избирателите от турското население, което не знае официалния език, да се вземат във внимание по надлежния начин, като се бди строго да не става никаква измама при даванието гласовете от избирателите.

Статия II. Подкомисарят се упълномощава да прекрати в присъствието на избирателите със своята власт сяка маневра за харизма и да вземе виновника, ако намери за нужно, под стража и да състави за това акт.

Статия III. Едногласното или почти едногласното заявление на сичките избиратели [от] една община или махала, че тие са за предложенията на княза, да се внесе в избирателния протокол със следующите думи: **всички освен (5 например) за княза**.

Статия IV. Подкомисарят има право да си тури печата на кутията, в която се събират гласовете, и да настои да бъде редът на преброяванието им, а такожде и редът на съставянието протоколът такъв, щото да позволява действителен контрол...

Ето подкомисарските имена: Иван Христофор[ов] — Русчук; иконом Арнаудов — Бяла; поручик Кръстев[157] — Тутракан.

Секи от тие комисари, когато тръгваше за своята избирателна околия, носеше по няколко торби литографирани билети, направени по разпоряжението на Ернрота. Аз не вярвам обаче, че тие билети са се употребили някъде, защото новата система на Ернрот доказа, че избори могат да бъдат и без бюлетини, че една ура е достатъчно да изрази желанието на народа. В деня на изборите избирателите бяха забиколени с жандари, войска и шпиони, които прецеждаха избирателите през ключова дупка, а после ги пущаха вече да се приближат до урните. Ако в някого намереха бюлетин, който да не е за превратаджийския кандидат, то тие го скъсваха на часа и подаваха му от литографираните, като стоваряха по гърба и няколко покровително-освободителски камчика. В София, в столицата, пред очите на министри, държавници, консули и пр., на избирателите удариха такъв даяк, който тие няма забравят никога. Там разполагаше шпионската тълпа. Когато ще да се отваря бюрото, тие извикали, че избират за членове: Даскалова[158], известния Минча Цачева[159] и др. Гражданите се опитали да покажат незадоволствие, но юмруците заиграли. Но това се правеше в столицата и в по-големите градове като Русчук, Търново, Варна, Шумен и пр. В останалите малки паланки — да живей урата. В Тутракан например подкомисарят се качил на масата, гдето стои урната, и извикал към избирателите: „Който обича Негово височество нека минува на една страна; а който е против — да си дигне ръката!“ Вие, читателю, бихте ли си дигнали ръката, т. е. бихте ли посмеели да се обявите против Негово височество? Знаехте ли вие, че тая ръка, щом се подигнеше, щеше да клюмне като отрязана от някой бастон или жандармска шашка? И защо именно да се туря тука името на господаря, против когото никой нищо нямаше? Защо, питам аз, но няма да отговоря, защото секи се сеща де бие брадвата с изключение на ония блокирани мозъци, които г. С. Панаретов е запрял в своя череп.

И така, никой от тълпата не се обявява, че е против Негово височество. Тогава подкомисарят удря по оная струна, която издава **му-му** или **бя-бя**, но от новата государственая наука е преобърнато на ура. „Обичате ли Негово височество и Русия?“ — вика подкомисарят. „Ура-ра-ра!“ — повтаря тълпата. „Приемате ли трите предложения на Н. височество?“ — повтаря подкомисарят. „Ура-ра!“ — отговаря народът. „Искате ли да имате за депутат Оджакова“ (или друг, който е кандидат)? — вика трети път подкомисарят. „Ура! Да живей Русия!“ — казва тълпата и хвърля по въздуха своите калпаци. „Господа! Понеже народът с акламация се произнася за Негово височество и за предложения депутат, понеже за Великото народно събрание не се трябат депутати за много работи, а само да кажат **да** или **не**, то аз обявявам за избран тогава и тогова, за който ще да се състави надлежният протокол и ще се изпрати на надлежното място“ — свършва подкомисарят с реч към тълпата. Тая последната изтърсва още едно пехливанско ура и изборът се провъзгласява без бюро, без гласоподаване, без никакъв дявол. Подир няколко деня *Български глас* и *Българин* пишат: „Народната воля победи, долу шарлатаните либерали!...“

В някои окръзи обаче, Плевенски, Никополски, Ряховски, Габровски, Кюстендилски и пр., на престъпниците не се отдаде така лесно да свършат изборите с френетически ура. Габровските смели граждани дадоха още около девят души ранени във време на изборите. И [в] Никополско станаха сблъсквания твърде сериозни, между народа от една страна, и от друга войската и вагабонтското отделение, начело на което беше Юркевич, ако помня добре, и друг един шпионствующи чиновник Железаров. От Никопол, като нападна населението, сичката продажна чиновническа сган едвам сполучи да избяга с каици през Дунава за Румъния. Аз ме е жал, че нямам подробности и за тая борба на народа с тогавашното тиранско правителство. Зная само това, че после няколко деня 15—20 души граждани от горепоменатите градове, повечето учители, се доведоха под конвой в Русчук, едва ли не в синджири, а окръгът под название „Среднодунавски“ се обяви във военно положение под командата на Масалова, което положение трая до след 1 юли. Докараните хвърлиха в Русчукския главен затвор без никаква присъда, без знанието даже на окръжния прокурор, който е глава на затвора и който за един неправилно арестуван човек има право да протестира и затвореният да освободи. Да, на сичко той имаше право; но тряба да не се забравя и това обстоятелство, че сега нямаше закони, сега нямаше прокурори, сега имаше „Историческа задача“, бесарабско правосъдие, свищовско надмощие и славянска конституция.

Ето имената на докараните под конвой граждани:[160]...

Но криво-ляво, беззаконно и хайдушки, душманите на българската свобода сполучиха да уйдурдисат една шайка, наречена депутати, за свищовския вертеп. Поголямата част от тие последните, в числото на които влязваха и немалко делиормански читаци с големи чалми, бяха хора без сякакво достолепие, без капка човешко достойнство, хора полуграмотни, честити еснафлии; хора от мъглявото царство, които ослепява секи блясък, които се поражават от високите титли, които са родени янглъш на тоя свят, с една реч, хора, които представляват нещо като гайда, която както и да надуваш, се ура ще издава. Тие щяха да бъдат положително нищо в Свищов. Тях ги земаха само да увеличат числото и да придружат на урата, за да бъде по-гръмогласна. После тях идеха няколко невинни същества, добри по душа, чистоплътни християни, към никакво зло не наклонни; но прости, сиромасите, ненаучени да се съмняват, непривикнали да разсъждават, обаяни от титлите величество и височество. Тях експлоатираха безбожно различни начевци, стоиловци и др. Но виновниците на престъплението на 1 юли, гробокопателите, лъжците и безсъвестните бъдещи хазнокрадци бяха: Начевич, Стоилов, Греков, Балабанов, Горбанов и пр. Тие въртяха тоя безчестен долап, на тях тряба да тежи най-много позорният акт. Техните най-верни и най-привързани оръдия бяха няколко от турско време останали батакчии.

Ето имената на сичките депутати:[161]

София: Иван Хаджиенов, Н. Даскалов, Д. Коцов, И. Бобевски.

Златица: С. Сърденов, Т. Кацаров

Радомир: П. Косачки, С. Егълнички, Стаменов, Т. Ненковски, Хр. Лабушки, Д. Врабченски

Самоков: Н. Даскалов, Хр. Зографски, П. Кокошков, С. Х. Георгиев, З. Х. Гюров, Сребърников

Силистра: Яни Бояджиев, Мюхиб ефенди, Идризолу, Осман бей, Т. Сидери, П. Сандов, Е. Георгиев, Г. Шопов, И. Р. Стоянов, Лятиф ефенди, Абдуларахман ефенди, А. Куруоглу, двама неизвестни (турци), Д. Иванов, Т. Аврамов

Русчук: К. Стоилов, П. Оджаков, Д. Селвели, Ив. Хаджиенов, Ив. Симеонов, Ст. Трифонов, Ик(оном) Арнаудов, Ев. Георгиев, Г. Геров, М. Балабанов, Ив. Попов, П. Станчев и единадесят турци

Разград: К. Кипровски, Г. Попов, Г. Вацов, Гр. Тончев, П. Хумбаджи, Ив. Кабакчиев, Ил. Банчев, П. Сребров, Джеку, Въргов, Н. Попов, Ц. Гергюв и осем турци

Видин: К. Стоилов, Т. Зайков, Др. Железков, П. Янакев, М. Капре, А. Флоре, М. Иванов, М. Гергев

Белоградчик: П. Велчев, В. Джонов, И. Жеков, И. Илиев

Кула: Г. Симеонов, П. Цоков, Док. Черен, П. Димитров, М. Петков, Ф. Попов

Лом: М. Балабанов, Н. Върбанчев, Югов, Биков, Попов, Манчев, Първанов, И. Жуков

Бялослатина: С. Тодоров, И. Попов, П. Цигарета, П. Ангелов, С. Илиев, Д. Вълчев

Враца: П. Горбанов, И. Николаев, Н. Занкин, И. Цанов, Т. Ванов, И. Тодоров, П. Георгиев

Кременска околия: И. Стойнов, П. Гергюв, П. Йончов, Б. Минив, И. Йончов, П. Нинов, С. Николов

Берковско: П. Кръстев, Р. Кузманов, М. Атанасов, М. Първанов, М. Сълев, Л. Желязков, Дж. Младенов, К. Спасов, П. Лазаров, Р. Колчов

Варненско: Хавезов, Я. Славчев, четирима турци, Н. Даскалов, Жеков, В. Холевич, Н. Ючурмански, М. Балабанов, Д. Попов, Г. Чаушов, трима турци

Шумен: Д. Икономов, Н. Стойчев, Д. Добрев, Чакъроолу Мите, В. Димов, Док(тор) Парушув, Т. Радев, Д. Белов, десят турци

Провадия: К. Стоилов, Докт(ор) Минчович, Петрович, Н. Тъпчилещов, док(тор) Василев, доктор Парушов, Ив. Стоянов, Ив. Николов, двама турци

Свищов: М. Балабанов, Д. Аннев, Ф. Маринчев, Я. Станчоолу, Г. Денков, Гр. Начев, П. Райков, Ив. Иванов

Ески Джумая: Н. Мумджиев, Н. Даскалов, Хр. Стоянов, Дж. Кушев, двама турци

Сивлиево: Хр. Генов, П. Чорбаджийкин, Хр. Кюркчиев, Мехмед ефенди, Хр. Чернокожов, Р. Йосифов, Н. Маринов, К. Рачев, П. П. Начев, Хр. Славчев, Ст. Тотев

Габрово: Т. Бурмов, К. Симеонов, Н. Якимов, Манафов, Рашеев, Червенков

Ловеч: Док(тор) Каракановски, П. Теодоров, Хр. Иванов, Д. Попов, Ц. Спасов, Цв. Златов, Ил. Данов, К. Панов, Ив. Начев, М. Цанов, Г. Вълчанов, М. Дачов, Молла Исуф, М. Абдулрахман

Търново: Славейков, Каравелов, Сарафов, Цанков*

Еленско: Ю. Бакалов, Ю. Тодоров, Ив. Тодоров, С. Бобчев, Юр. Бакалов, Ст. Станчев

Дряново: Док(тор) Цачев, Ст. Лифчиев, Г. Теодоров, Г. Стойчев, Ц. Ненков, Н. Колев

Г. Оряховица: Буров, поп Христо, Жеков, Славков, Бошнаков, Чертазанов

Лесичери: С. Генов, А. Попов, Г. Трифонов, К. Кънев, М. Сребров, Ст. Иванов

Сухиндол: П. Байчев, Х. Али, М. Мустафа, Ст. Кямил, А. Минков

Плакиво: К. Марков, Р. Николов, К. Марков (?), П. Иванов

---

*Понеже в Търново не бяха избрани превратаджии, то *Дър[жавен] вестник* за инат не е поместил.

Кесарево: П. Атанасов, Ил. Буров, Ст. Момчилов, М. Ефенди

Дубница: Хр. Лекарски, К. Балановски, Н. Кръстев, Г. Слатински, Ив. Бозовайски, З. Богданов, Сп. Тумпаров

Кюстендил: Зл. Стоянов, Г. Гребинар, Ив. Марин, А. Нистов, К. Стоянов, Д. Илчев, Д. Пенчев, Хр. Казанджи

Търнско: М. Здравков, М. Спасов, К. Трандафилов, Р. Златев

Брезник: Д. Греков, Ив. Маринов, Ст. Пейчов, А. Андреев, П. Дионисий, В. Моински, Д. Игов, М. Цветков

Орхание: Р. Найден, Т. Дацов, Ив. Рунов, П. Цанев, В. Шишков, П. Велков

Етрополе: В. Иотов, Г. Вълков

Тетевен: Х. Стоянов, В. Попов

Както виждат читателите, тие депутати са повечето селени и една част бивши батакчии, които ценят и разбират от свобода само тогава, когато им тежи в джебовете. Такива и желаеше правителството. А съзнателните престъпници са: К. Стоилов, М. Балабанов, Греков, Н. Даскалов и пр. Това се доказва най-добре от туй обстоятелство, че тяхна милост са избрани от няколко места.

* * *

И така тълпата, която щеше да извърши престъплението в Свищов на 1 юли, беше вече известна, готова да тръгне за мястото на престъплението. Но преди тая тълпа, наречена депутати, да потегли за града, гдето щеше да се закопава българската свобода, тайни циркулярни се разпратиха до сичките бивши шпиони, подкупените известни опълченци и сякакъв род други нехранимайковци, находящи се по цялото Княжество. На тие последните се известяваше в поменатите циркулярни да заминуват за в Свищов. На секиго от тях се даваха по няколко франка за пътни разноски, за бира и за други непредвидени разходи. Познатият на читателите Александър Македонски беше така също поканен и назначен като нещо глава да бъде на тая пияна тайфа. Той ми показа един билет (картбланш), печатан и подписан от самия княжески комисар, в който се казваше, че приносящият на тоя билет е от **верните и благонадежни** хора. Главните водители на тие верни хора бяха: Караискаки, Панайот Хитов и Юркевич. Но над тях имаше други по-главни. Тие бяха Ернрот и нашият уважаемий историограф д-р Константин Иречек, които още на 18 юни излезнаха от София и пристигнаха в Свищов[162] да приготовляват носилото и опелото на българската свобода!...

Но престъпниците не се ограничиха само с тая помощ — чомагашите. Тие треперяха пред своите дела, тие си въображаваха, че Свищов ще бъде нападнат от въстаници, които ще да проводят на дявола и гробница, и благонадежни граждани, и черноокú клеопатри. Ето защо се издаде приказ от военния министър, щото в Свищов да се изпрати войска от няколко дружини. На 23 юни градът Русчук беше изпълнен от военни дружини, надошле с железницата от Шумен и другаде. Тие имаха изглед, бяха приготвени като за бойното поле. На върха на щиковете им си стояха още засъхналите китки цветя, дадени по сяка вероятност от техните уплашени родители, защото секи вярваше и мислеше, че **в Свищов ще стане битка между нихилистите и княжовата войска**. Самите войници пееха оная изхабена, уж патриотическа песен, в която на секи куплет се повтаря:

Бой, бой искаме, бой!

От източна страна на града влязваха войските, бързо преминуваха през улиците и право на скелята, на Дунава слезваха. Тук, на скелята, отдавна бучаха вече няколко параходи от честитата българска флотица, готови да зацепят дунавските вълни към мястото на бъдещето престъпление — Свищов. Още през нощта тие се напълниха с войска и потеглиха за назначеното си място. Жени, деца и мъжие, родители и роднини със сълзи на очите цалуваха своите синове солдати. Тие бяха дошле да ги изпровождат, като че не отиваха на Свищов, но като че бързаха да срещнат султанските войски със санджак шерифа. Военни команди, дрънкание на сабли, биение на барабани, патриотически песни, „Здраствуйте!“ и „Здраве жилаем, ваше високородие“ царуваха по сичките улици.

Аз вярвам, че както солдатите, така също и техните родители да ходеха съвършено из мъгливото царство, т. е. нито едните, нито другите знаяха, че тие отиват да си копаят гроб, в който щяха да заринат своите деца, тие отиваха да убиват свобода! На кого? На своите братия, за кефа на пет-шестима души харсъзи! Престъпниците трябаше да имат още и някакъв си мотив, нещо като причина, от която да се заключи и помисли, че действително в Свищов се готви нещо сериозно от страна на либералите, че там навярно ще да падне кръвнина, т. е. тие трябаше за черни очи поне да оправдаят позорния акт. А причини и мотиви мъчно ли бе да се създадат и съчинят? Защо имаше толкова верни хора, защо се плащаше на толкова човекообразни същества, когато тие не ще бъдат достойни да измислят и излъжат? Събрали се престъпниците, разсъждавали, планирали и решили най-после: „Да се дигне врявата, че хора неблагонадежни, хора врагове на Негово височество (по това време нямаше България) носят от Виена един параход оръжие, 40 000 пушки!“ А знаете ли кой беше главният съзаклятник, купувачът на тие 40 000 пушки? — Никола Живков[163]! Бедният бай Колю! Аз утвърдявам положително, че в своята четиридесятгодишна възраст той си е въобразявал много неща, начертавал си е различни небесни планове, предполагал е хиляди работи из областта на практическия живот, но да купува 40 000 пушки, да взема с пристъп свищовската гробница, да се бори с българска войска — това е вече скандал, пред който тряба да зачервят лице и Логвенов, и капитан Каменски, ако само в тях съществуваха човешки инстинкти.

Когато ние, т. е. другарят ми А. Филипов, доведе бае Коля на изследване, то той поиска най-напред да си направи цигара, от която беше петимен. По-напред го потърсихме на дома му; няма го, отишъл да посреща пушките!... Притежателката не ни пуща да влеземе вътре, защо ни подозряваше, че сме негови другари и че сме биле проводени от него да му земеме едно-друго. А това едно-друго практическата хазайка не искаше да го даде, защото бай Колю, от много работа, да пише до Виена писма за 40 000 пушки, забравил да плати кирията за няколко месеца. В късо казано, човекът, против когото беше въстанала и администрация, и прокурорство, и военни власти, като секи човек вестникар, нямаше хляб да яде. Но така мислеха само ония, които не носеха на сърцето си със златни слова написано „Историческата задача", които мислеха, че е разбойничество да убиваш свобода само за високи къщи и за чифлици.

При изпитването на страшния тоя съзаклятник присъствуваха: прокурорът от апелацията, от окръжния съд, пълномощникът на княжеския комисар, префектът, полицейските представители и безбройно число шпиони. Депешите между министерството и разните власти в Русчук и Свищов валяха като град. Свидетелите, които уверяваха и потвърдяваха, че действително Н. Живков ще нападне Свищов, бяха от **непорочните граждани**, от верните хора на Логвенова, от ураджиите.

После три деня Н. Живков си пиеше кафето на Гюргевския булевар и само с поглед измерваше русчукския бряг. Правителството и това желаеше, защото, ако имаше на ръце виновника, криво-ляво трябаше да го съди. Сега беше по-лесно. Обяви се в сичките вестници, че Никола Живков, възраст такава и такава, който се обвинява в държавно престъпление, е избягал от ръцете на правосъдието, та затова се умоляваше секи верноподанен гражданин да съдействува за хващането му.

Между това градът Свищов и неговите патриоти граждани и гражданки се приготовляваха да посрещнат бъдещите гробокопатели на българската свобода. Два деня преди да стане представлението, малкият тоя градец цъфна от трикольорни знамена, руски и български. Къща нямаше, с малки изключения, в която да се не приготовляват букети и различни декорации, които щяха да украсят главите и гърдите на гробокопателите. Върху алените устни на сяка свищовска гражданка се проявяваше тържествена конкуренция за настъпающия празник. Сички го считаха за гордост и за своя патриотическа длъжност да се отсрамят, доколкото е възможно, на разните гости. На сяка улица, пред секи чикмас сокак, стояха по няколко високогърди патриотки.

— Депутат ли сте, господине? — питаха тие сяко странно лице, което се изпречваше напредя им и което биваше придружено отдалеч или отблизо от по няколко от **верните** хора.

— Защо питате? — отговаряха тие последните, като че лицето, комуто се отправяше въпросът, да беше несъстоятелно, под опека.

Тряба да ви кажа, че в Свищов подир секи депутатин от по-долня ръка имаше поставени по няколко шпиони, които ги следяваха стъпка в стъпка, да не би да се срещнат с някой либерал, който да им подшушне нещо. И в квартирите, на леглото си, тие депутати овце не бяха свободни от ястребовото око на шпионина. По улиците тие вървяха като арестанти, заобиколени от шпиони и жандарми; а когато на 1 юли тръгнаха за гробницата, тях ги подкараха като добитък за касапницата.

А целта на свищовските гражданки, които бяха излязли по улиците да търсят и питат: „Депутат ли сте?", нямаше нищо шпионско. Тяхна милост бяха приготвили малки звездообразни трикольорчета, с които награждаваха секи арестантин, който беше проводен в градеца им да вика ура. Щом той се кажеше, че е депутат, дамата пристъпаше до него със съблюдена грация и прилепяше на гърдите му със своите тънки пръстенца по една трикольорна звездичка. Забележително бе и това, че патриотките не правеха разлика между турци и българи; а това им прави чест. Сичките свищовчени мислеха и считаха Великото народно събрание като нещо свое, като тяхна гордост и слава на градеца им, та затова приемаха живо участие, като че да вършеха частната си работа. Никой от депутатите, от шпионите, от чомагашите (между тие три фракции нямаше разлика) нямаше да се грижат ни за квартира, ни за едене, ни за други пък житейски потребности. Градът Свищов се разпоредил още отрано, така щото сичко беше безплатно. Любезностите и гостолюбията нямаха граници, доволно бе да се спечели урата.

И избраните четири-пет единици от либералната партия: Каравелов, Цанков, Славейков и Сарафов, макар и да бяха уверени още от 27-и, че техният глас ще бъде агоническа въздишка между щиковете и пиянско-заплатените ура, пак имаха мъжеството да отидат на мястото на престъплението. Когато параходът, в който се намираше Цанков, наближил свищовската скеля, една тълпа пиени вагабонти, начело с Юркевича и Грекова, излязла на дунавския бряг и почнала да вика: „Долу подлите либерали! Да пукне Драган Цанков!“ Но Драган Цанков, който е преминал през триста бажданици, който е плювал в лицето и стотина красти, много по-зъбести отколкото Юркевич, стиснал със зъби своята черна луличка и презрително преминал покрай вагабонтската тълпа.

— Не ви е срам, боклук на света! — казал той и тръгнал още по-гордо.

Подкупената тълпа, колкото и да била тя изнасилила и окалпазанила своите човешки стремления, пак се забравила на минута, така щото била поразена от смелия поглед на стареца, и отстъпила позорно. После тя се сетила вече, че има зад гърба си ками, щикове, войска, свищовски граждани и гражданки, но било късно.

А домът, гдето слезли Каравелов, Славейков и техните госпожи, отдавна бил блокиран от няколко сортове херои по „Историческата задача“. На първа, най-близка линия стоели храбрите опълченци, които си дерели гърлата да викат: „Долу“ и „Да пукнат!“ Зад тях се групирали различни грековци, горбановци и юркевци, които подсвирвали и подучвали тълпата да отправя на бившите министри различни докачителни думи. На няколко пъти двама-трима опълченци поемали по стените на къщата и искали да влязат през прозорците. Полицията гледала на сичко това хладнокръвно, ако не и одобрително; тя била уведомена да гледа през пръсти, така щото вагабонтите да нападнат на бившите министри и настоящи народни депутати, за да има материал за *Български глас* да пише, че „народният гняв малко остана да се излее над омразните либерали.“ През цялата нощ сън е нямало както за гостите, така и за хазаите на дома — Дюлгерови. Тие са очаквали от минута на минута да бъдат затиснати под развалините на зданието. По тая причина притежателят на къщата, макар и либерал, косвено бил принуден, за спокойствието на домашните си, да откаже своето гостолюбие на опасните хора. Па и тие последните разбрали вече, че за тях няма защита в Свищов, че тие са изложени да паднат жертва не в честна и благородна борба, но да бъдат стъпкани от няколко подкупени вагабонти.

Нощя, ни в туй, ни в онуй време, когато засвирил австрийският параход, единственото неопятнено място около Свищов, тие излезли скрито от блокираната къща (Славейков и Каравелов) и успели да влязат в парахода. На заранта, когато триста и толкова гърла бяха готови да извикат „Ура! Ние сме говеда!“, двамата емигранти даваха обяснения пред гюргевския полицмейстер, че тие нямат никакви планове, че са стъпили на румънска земя като гонени и преследвани, че мислят и вярват най-после, че благородните румъни, които са запазили от всесилна Турция Л. Каравелова, Хр. Ботева и ред други опасни хора, ще бъдат така добри да противопоставят своята цивилизация срещу **Малкото Наполеонче**[164], и против Ернротовата златокована нагайка.

Лошите хора ги нямаше вече в Свищов, но тълпата следваше още да забикаля къщата и да псува, при сичките уверения на жените, че хората, които тие търсят, ги няма вече. По пладне Ив. Славейков[165] излязъл да види какво става по улиците; но дордето пристъпи няколко крачки, виковете „Долу“ и ред други псувни го накарали да му се дигне палтото хоризонтално и да влезе в портите напреки! Колкото повече наближаваше минутата да се извърши престъплението, толкова повече мястото на това престъпление ставаше свято и неприкосновено. Синджир войска, пояс жандарми, шпиони като мравуняк, чомагаши като бесни свини, щикове като маргарец пазеха това място. Тряба ли да ви кажа, че и за него, т. е. за гробницата, която наричаха В. Н. събрание и за която се похарчиха около 80 000 франка[166], превратаджиите бяха пуснали слух, че либералите ще да я хвърлят с динамит. На... юни[167] князът се завърна от своята неприкосновена агитация, за да свари за отварянието на събранието. Как се той посрещна в Свищов от страната на хиляди войници, от 300 души гробокопатели, наречени народни депутати, от няколкостотини шпиони и чомагаши, от свищовските бухали, аз няма да разправям, защото се възмущава човешкото ми достойнство, па и читателите, които знаят вече за срещата в Русчук и другаде — можат да си въобразят като какъв позор е бил в Свищов. Урите и да живей са биле дотолкова нископоклонни и продажни, тъй отвратителни и погонни за сяко същество, което ходи на два крака, щото и жабите от великия Дунав са издигнали глас на справедлива протестация.

Но хората от черния кабинет, людете от 27-и, престъпниците, които щяха да кървавят ръце на другия ден с убиванието на българската свобода, не се занимавали дълго време с ура и да живей. Тие робски възклицания те оставили на уличната подкупена тълпа, да ги упражнява под прозорците на високите гости; а тяхна милост виновниците се завзели с по-сериозни работи. Щом настъпила мрачната нощ срещу още по-мрачния 1 юли, гробокопателите издъхнали по-свободно и почнали един по един да се събират в едно здание, да заседават и решават под високото председателство на своето галено дете. Ако нощното царство е ден за усойния бухал, ако тая отвратителна птица граби и обира, когато сичкото животно царство върши противното, то и на нашите мракобесни херои съмнало пред очите, щом настъпила нощта. Техните продадени душици биле хиляди пъти спокойни, когато са на само, на уединение, когато не ги смущава светлината, пред която са длъжни да лицемерят, когато изпитват погледите на честните люде, ако имаше тогава такива в Свищов, които можеха да излязат по улиците. С една реч, техните реакционни настроения пъплели като черни котки заедно с гармонията на тъмната нощ. Събрало се тежко и важно събрание, в което участвували: Ернрот, княжески комисари, коменданти, главатарите на престъплението, водителите на чомагашката тълпа, началниците на шпионските отделения, множество доброволни шпиони от гражданите и голямо число депутати. Сичката тая сган, която имала на помощ няколко хиляди щикове, която разпореждала с милиони народни пари, до която от минута на минута дохождали хрипливите гласове на подкупените побойници и ураджии из дълбочините на някоя кръчма, тая сган, казвам, пак била изгубила кураж и воля, пак треперела пред зората на утрешния ден — 1 юли.

Решавали и предлагали, планирали и нареждали, но сичко се въртяло и крояло върху следующите два пункта: първо, как да се предвари и задуши, щото при откриването на събранието да не проникне в неговата ограда някоя независима личност, било депутат или гражданин, който може да направи някое предложение, да поиска думата да говори, да възрази на престъпниците или пък просто да издигне глас на протест. Това обстоятелство смущавало мрачните съзаклетници, на които грабителските лица се покривали с бръчки да мислят и планират по кой начин да тероризират сичко, щото не е продадено и обанкрутено. За тая цел се взели сичките мерки, които може да допусне и да роди главата на секи отчаян грабител. Решило се и постановило да бъдат допуснати в събранието само ония личности, които са получавали пари от черезвичайния комисар за шпионство, които са ходили при Начевича няколко пъти за инструкции, които са охрипнали от ура, на които най-после е било написано на челото: „позор“. Съставеният списък за тая мрачна публика, за тие зрители на акта от 1 юли трябало да бъде поверен и потвърден както от полицейските власти, така и от княжеските комисари; за секиго е ставало нещо като гласоподавание, питало се е и разисквало да[ли] лицето наистина [е] с продажна съвест. Тая избрана публика измежду боклука на българския народ била разместена около столовете на съмнителните депутати, които да увещава да мълчат и да не мръдват от мястото си, освен като дойде минутата за грозното ура. Било им казано още на тях, че ако познаят по лицето някого от депутатите, че иска да протестира или да говори, на часа да го смушват изотзад с юмрук и да го заплашат, че ще да пострада. На сичките представители: селени, турци и българи, било казано, че тие тряба да гледат Грекова какво прави. Ако той например зяпнел и приготвил устни да произнесе ура, то и неговите събратия по гробокопателството трябало да направят това същото. Ако той дигне ръка и каже „прието", то и тие да повторели същото. На сички тие външни посетители се даваше особен входен билет от местния комисар, както казах вече.

Престъпниците не се посвениха да облекат и в официална форма позорното раболепие на това Народно събрание, т. е. да кажат явно, че събраните депутати не са друго нищо, освен плашила, събрани да изблеят по един пъτ и да си отидат. Сѐ по това съображение, да не би някой от депутатите да поиска думата, Ернрот издаде следното обявление в навечерието на 1 юли, което обявление беше залепено по улицата и по зданието на Народното събрание:

ОБЯВЛЕНИЕ

Запрещава се на господа представителите да искат думата, когато Негово височество е в събранието. Който не се съобрази с това, ще бъде изваден от залата на събранието полицейским образом.

/подп./ Ернрот

На вратата на зданието беше поставен силен караул, едва ли не от цяла дружина. Тук се навърташе още чомагашката дружина с къси чомаги (сопи), скрити под дрехите им, готови да заиграят по гърба на секи неблагоразумен гражданин, който им се покаже от престъпниците. Не говоря за другите военни караули около зданието на гробницата, щиковете на които образуваха нещо като островче сред Дунава. Друго едно отделение шпионско, повечето от опълченци, беше определено да изпълнява по-благородна рол, по-цивилизаторска, така да се каже. Сичките членове на това отделение бяха облечени с черни дрехи, с бели ръкавици, с цилиндри и други принадлежности на благородни хора. Тие ходеха по трима и четирима из публичните места, градини и кафенета. Щом се срещнеха или доближеха до някоя маса, около която да стоят хора, тие отлагаха шапки и викаха: „Да живей Негово височество!“ „Чест и слава ему, че избави народа!“ Разбира се, че целта на тая дружина беше да прави скандали и да изнасилва хорските чувства. Когато тие кажеха да живее Негово височество, искаха щото и другите хора, пред които тие се изправяха, да повтарят това същото. В противен случай тие повдигаха въпрос: „Защо мълчите, господа! Да не сте против постъпката на Негово височество? — питаха тие. — Тогава заповядайте в полицията да дадете обяснения“...

Второ, съзаклятниците против българската свобода се бояха да не би населението (не свищовските истински овце), най-повече търновското, да нападне на блаженния Свищов, па да проводи на дявола и „Историческата“, и гробницата, па и самия Свищов, при сичко, че който познаваше истинския дух на българския народ, през рамо се би изсмял на това страхувание. За тая цел именно беше докарана толкова войска в Свищов, да защити урата. Говорят, че през нощта срещу 1 юли военните коменданти биле върху конието си, готови на сяка минута да тръгнат в поход(!?). Най-много войска е имало натрупана на търновското шосе. Пустото Търново! То е плашело престъпниците и физически, и нравствено. Не е шега! В Търново лежаха костите на българските царьове, там се е давало клетва пред лицето на цял български народ, там се е правило благодеяние на един нещастен субект, там се избраха най-после за представители сѐ защитници на народните правдини. Твърде е възможно, че престъпниците през тая нощ са сънували и бълнували, че от старата Трапезица се дига буря, че Дунавът трепери и иска да бяга от леглото си, а Ернрот паднал в тинята с главата надолу, че по търновското шосе вървят някакви си сенки, които искат да унищожат Свищов от лицето на земята, че посред Баждарлък са подигнати няколко бесилници, над които се вее знаме с надпис: „Наказание на клетвопрестъпниците!“... и пр., и пр.

* * *

Но да оставим съницата и бълнуванията и да дойдеме до грубата действителност. Съмна се на черния 1 юли. Рано още от сутринта се почна движението из града, което показваше, т. е. даваше да се познае, че в тоя ден ще да се закопава свободата на един народ. Жестока радост красеше лицата на сичките в движение роби, граждани, депутати, военни и пр. Ония, които трябаше да скърбят, които със сълзи оплакваха тоя злочест ден за народа си, тие се не виждаха по улиците, защото законът ги поставяше в изключително положение. Па и колко ли бяха? Старият Цанков, Сарафов, Иван Славейков и няколко единици свищовски граждани, които бяха обсадени в домовете си. Около къщата на Цанкова обикаляше пияна тълпа, която от време на време го позореше с разни докачителни думи. Прозорците, дюгените, правителствените здания, в това число и новата гробница, бяха потънали във венци, знамена и надписи с твърде робско съдържание. Въоръжени солдати и жандарми, военни команди, барабанен бой, дявол да го знае защо, песни руски и български с щико-нагайско съдържание царуваха из градеца. Тържествующите гражданки, облечени със своята великденска премяна, се усмихваха от прозорците и балконите на секи началник, който водеше и командуваше щиковата дружина. Ученици и ученички, невинни като пилета същества, облечени в още по-невинни бели дрехи, с весели китки в ръцете, редяха се чинно по улиците под командата на своите невежи учители. И тие невинни същества отиваха да целунат златокованата дръжка на Ернротова камчик, и тие присъствуваха не да умилостивят тиранина, който нямаше върху си нищо рицарско и смело, но да го поздравят, когато той закопава тяхното бъдеще в гробницата, изкопана и приготвена от техните идиоти бащи! По-нататък се клатеше лениво една тълпа, дотолкова безучастна и студена към сичко, щото се вършеше наоколо ѝ, като че из жилите на нейните членове да течеше гипсова жидкост и като че тя да отиваше да отдаде последното цалувание на някой осемдесятгодишен покойник, който е оставил земната планета, след като е изженил и наредил сичката си челяд. Тяхна милост бяха духовенството, което отиваше да благославя и молебства в името на Христа. То не разсъждаше, то не виждаше по-далеч от своя требник; достатъчно бе, че ония, които щеше да благославя, носяха кръстове на шапките си.

Малко по-настрана се зъбеха блажените еснафлии, които се очароваха и радваха на блясъка на лъскавите пагони, на офицерските сабли, на княжовите коние, на музиката, на песента: „Бой, бой искаме, бой!“ и на секи други дреболии освен на здравия разум. Радваха се тие и се хилеха със същата невинност и мъглявост, която се проявява в годиначетата деца, когато им подадат в ръцете някое дрънкалце, огледалца и различни други игралца. Тие мислеха и разсъждаваха с овче понятие, че така би трябало да стане, че сичко върви по своя ред, че тие са овце, които не можат без пастир, че на годината поне би трябало да изядат по един камчик по своите измъчени плещи, защото инак се не може, как ще познаят, че има по-големи хора.

— Много ще да се помни тоя празник в града ни, има да го приказваме и на деца, и на унуки — говореше една божа кравица, която беше се изразила неотдавна, че в турско време имало повече алъш-вериш, че тогава повече усещали правителството, защото каймакаминът дохождал на дюгеня му, разпитвал го за туй и онуй, а той му ставал на крака и правел теманета до земята.

— Дали ще има да гърмят и топове? — попитал неговият съсед и дигнал врат да погледне на коя страна стоят тие топове, за да се затече и отиде там, когато се почне гърмежът.

— Уверен съм, че после тоя празник нашият Свищов ще да се прочуе; има се надежда, че ще да се пообади оттук-оттам алъш-вериш, който досега беше съвсем заспал — казал трети.

Но часовете минуват вече, градът ще да потъне от знамена и от цветя, секи съучастник на „Историческата задача“ завзе вече своето място, определено от нощното събрание, урите млъкнаха за минута, за да се приготвят и излязат по-френетически, когато се зарине гробът и се каже „вечная памят“; ред солдати, стик щикове, купчинки шпиони стърчаха по улиците, които водеха към гробницата, зададоха се и тристата и толкова души, наречени народни депутати, двама по двама, които минуват като през стръга измежду щиковете, мълчаливо и спокойно. Блеснаха пагони, сабли, ордени, червени калпаци, подсукани мустаци. Откъм дунавската скеля сред тая светла среда вървеше господарят на страната, от дясна страна с Ернрота, обиколен от съветници, високи офицери, телохранители и пр. Засвириха музики, гръмна нескончаемо ура, заваляха букети и цветя, изкривиха уста солдатите и не млъкнаха вече. Позор ли беше това или слава — никой не искаше да знае. Секи спря поглед на гробницата, гдето потъна конвоираната върволица депутати, гдето ги последва бляскавата свита заедно с господаря.

Две или три минути не бяха се изминали, откак угасна урата, откак влязоха в зданието депутатите и държавният глава, две минути, казвам, не трая да се решават съдбините на България, свободна страна ли тряба да бъде тя или позорна робиня, когато гръмна потресающи ура от вътрешността на зданието, такава ура и такъв шум от ръкопляскания, щото и прозорците на зданието се отвориха, и знамената, които висяха по тях, се развяха като от силна буря!... Урата вървеше като по ноти, на секи прозорец се показаха по няколко души, които с уста зяпаха, с ръце махаха към вънкашната публика; други извадиха бели кърпи, с които така също махаха, трети подадоха знамена навън, които спущаха и слагаха срещу множеството; това последното се наелектризира и вирна глава, та изпусна последня ура, солдатите не закъсняха да извикат под команда, музиките изсвириха, топовете забухтяха, песни се запяха, сичко захуча и забуча така, щото гласът на отделни хора и групи онемя...

И така, в две минути се свърши сичко. Ни бюро, ни проверка, ни тронна реч, ни предложение, ни разискване, ни възражение, ни искание думата, ни питание: „Приема ли се“ или не, ни гласоподаване, ни дигание ръка. Ура и пак ура. Разказват, че когато господарят влязъл в Народното събрание, когато той видял, че триста души стоят прави, че шестстотин очи го гледат, макар и да знаял вече сърцето на секиго, пак бил смутен минутно. Но дордето той премине и се качи на определеното място, Греков изревал ура — това било знак — и сичките го последвали*. Две минути ура, две минути овчо блеение, две минути арест; но я погледайте какво е родила тая ура, какво е излязло от събраните из цяла България позорни и невежествени личности, как през техните овчи уста говори народът, „възлюбленият народ“, гласът божи, неговата воля. Думата ни е за прокламацията, която беше вече приготвена и ко-

---

**Държавний вестник* печати едно княжеско слово, казано уж при откриванието на камарата на 1 юли, но това слово, колкото и късо, пак не можа да се прочете от робската ура на безсъвестните депутати[168]. По заповед на Грекова и на другите превратаджийски водители депутатите се внуснаха да подписват протокола за удушванието българската свобода за седем години. Его словото на княза, казано уж в Свищовското народно събрание.

Господа представители!

С пълна увереност и с искрено самоотвержение аз се обърнах към драгия си народ. Адресите, които приех почти от сяко място, пътешествието ми и изборите за това събрание явно и несъмнено ми показаха волята и желанието на народа. Честит се считам, като виждам, че мислите ми се оцениха напълно. Известно ви е, господа представители, целта, за която сте повикани. Нямам съмнение, че вие, проникнати от важността на вашата задача, с утвърдението на предложенията ми ще облечете в законна форма изказаната вече народна воля.

При закриванието на заседанието:

Господа представители! Благодаря ви от все сърце за вашето тъй патриотическо, доказано доверие към мене. Във вашето име благодаря целий си народ за неговите чувства към мене. В тая любов и в това единение между мене и народа ми аз виждам най-голямото и най-здравото доказателство за благоденствието, напредъка и величието на българский народ.

Обявявам събранието за закрито.

Словото е било прекъсвано на няколко места от френетическите ура. Най-много са викали: Георги Бошнака, Хайдут Топчовий син Георги. В това време от една из вътрешните стаи се подали Д. Бръчков, Юркевич, Георги Хаджидянков Герзата и други превратаджии недепутати, заобиколили една маса и съставили от себе си бюро, като почнали да подписват протокола.

ято се разпръсна измежду народа на 1-и още юли. Ето тая прокламация:

„Възлюбений ми народе!

След тържественото решение на въпроса, който счетох за своя длъжност да предложа на народа, изказвам на своите драги съотечественици и верноподаници Моята сърдечна благодарност за тяхното доверие към Мене. Искрените чувства на населението към Мене, които отново срещнах при последньото Си пътешествие и които се отражават тъй ясно и в днешното решение на Народното събрание, Ме насърчават в твърдата Ми воля да вървя непоколебимо напред начело на Моя народ към осъществението на неговите заветни цели.

Днес, когато вече с Божия помощ настават нови времена и когато най-добре ще бъде да забравим миналото с неприятните му възпоминания, Аз желая още веднъж да разясня за всеобщо знание мислите и началата, от които ще се ръководи отсега нататък управлението на страната.

Намериха се лица, които се стараха със всевъзможни средства да посеят недоверие у населението, като разпространяваха слух, че Аз съм имал намерение да потъпча свободата и правдините на народа. Обявявам на всеуслишение, че Моята цел не е друга, освен да обезпеча тая свобода и тия народни правдини. Исках пълномощията, които днес народът Ми поверява, само и само за да отстраня всички произволни препятствия, които пречеха на доброто и здравото устройство на страната, и да дам възможността да се тури край на безпорядъка, произвола и притеснението. Справедливост и безпристрастие, уважение и законна защита на личността, на нейната свобода и на нейните правни отношения ще бъдат главните цели на Моето правителство. Правата на народа, припознати от Конституцията, остават и занапред като основа на нашето обществено право. Всяка година и в извънредни случаи ще Ми бъде една приятна длъжност да свиквам представителите на народа, за да обсъждат ония въпроси, които се отнасят до жизнените интереси на Княжеството. Особено във въпросите за бюджета, за даноците, за приходите и разходите на държавата и за предметите, които имат един международен характер, решителний глас ще принадлежи на народното представителство. Опитът ни е показвал и ще ни покаже още какви непредвидени подобрения и преобразования трябва да се въведат в нашето държавно устройство.

Решителност, постоянство и последователност ще са отличителните черти на правителството Ми. Положителна и систематическа работа за държавното устройство, съгласно с горепоменатите начала, ще бъде неговата главна задача. Особено и най-напред ще се обърне внимание към ония рани, от които народът отдавна страдае и които за съжаление са биле пренебрегнати досега. Заради това първата грижа на Моето правителство ще бъде да предприеме по тия клонове ония преобразования, които нуждите на народа указват за най-полезни. Правителствената служба, основана на един строг и съвестен избор на лицата, ще се постави на една здрава и законна почва и тъй ще може да се прекрати вредителното за работите често променяване на държавните служители. Въобще в назначението на личностите, особено за върховното управление, Моето старание ще бъде да покровителствувам патриотизма, характера и способностите, без да обръщам внимание на произволното разделение, което от две години насам е било нещастие за страната.

Затова се обръщам към всички ония, които имат присърце отечеството и неговата бъднина, и ги приканвам да се съберат около Мене и тъй, със съединени сили, да почнем великото дело, което времето е възложило на нас. Въпросът е за напредъка и благоденствието, за славата и величието на България. От съдействието на всичките български родолюбци зависи да се достигне в най-късо време целта на нашите стремления и с това да се покажем достойни за голямата любов, която руский цар и руский народ не престават да показват към своите освободени братия, изкупени с такива огромни жъртви, и за симпатиите, които постоянно храни към нас образована Европа.

Напълно съзнавам мъчнотиите и чувствувам голямата отговорност на задачата, която със съгласието на народа вземам върху Себе си, но Аз имам твърда вяра, че с благословението на Всевишния и с любовта и родолюбието на народа Моето начинание ще се увенчае с траен успех.*

Свищов, 1 юли 1881
Александър

Вие виждате тука грамадната разлика между съдържанието и тона на двете княжески прокламации от 27 април и 1 юли. Вие забележвате надутостта и нахалността на оная от 27-и и последнята от 1-и. Сравнете им само заглавието — първата вика „Българе!“, като че някой турски кадия ще да чете фетва; а втората — „Възлюбленний ми народе!“, като че някой стар хаджия, който бере душа, прави завещание. Така е то. Народите биват възлюблени и мили само тогава, когато грачат, когато остават да се качат техните слуги на гърбовете им.

Ехото на урата не беше стихнало още в гробницата, пушекът от топовните гърмежи не беше плавнал над дунавската повърхност, когато в Свищов се почнаха увеселенията. Забравих да забележа, че тоя ден един австрийски параход[169]... се смъкна по Дунава откъм шоплука. Той беше биткан набит с белодрешковци шопи от Ломско, Видинско и пр., които излязоха на Свищов и где стъпили, где не на позорното землище на тоя град — френетическо ура подплаши дунавските жаби. „Искаме си го княжлето!“, „Искаме!“, „Ще се нахвърляме подиря му в Дунавът, ако си отиде!“ — викаха по улиците тие възхитени граждани и си удряха от земята калпаците. Дълго време тие роби пречеха по улиците и правеха овация пред сяка къща, която им се покажеше от жандармите.

---

*Тая прокламация, след като й се извика вече ура, после 3—4 деня, когато се върна Негово височество в София, тя се прочете в черкова, после литургия, от полицейския митрополит Мелетий в присъствието на господаря и на сичките високи чиновници. След прочитанието няколко души извикали ура, но тая им постъпка се не одобрила. Тряба да ви кажа, че в София се извърши молебствие за княжевата победа в Свищов.

Кой беше докарал тие работни хора с нарочен параход в Свищов и кой е заплатил грамадното навло на немската компания? — ще да попитате вие. „Сами народът, който не можал да се стърпи и отишъл лично да присъствува в Свищов, да насърчи господаря и да заплаши депутатите, че ако тие не приемат предложенията, ще бъдат убити с камъци“... — отговаряше на тоя въпрос в. *Български глас**. Хазната, народната пара подкупи тоя параход и насилствено запре вътре бедните шопици, които закара като говеда на Свищов — отговаряме ние. Тая вагабонтска идея — да се наберат един параход шопи и докарат в Свищов, е била дадена най-напред от ломския окръжен управител Д. Анева. Тоя безсъвестен господин събрал и натикал в парахода ония същи сиромаси, които беше проводил да налягат на пътя пред княжовите кола, когато господарят се връщаше от Петербург. Според М. Маринова наемът на тоя параход е заплатен от ломското ковчежничество. Сумата 50 000 франка е минала през ръцете на ковчежника Лико Велев. Заедно с шопите биле въркулнати в парахода и няколко бъчови с вино, за да не оставят да изстине гражданската доблест на шопите.

Престъпниците не забравиха да наградят още на минутата своя началник по убиването на българската свобода — генерал Ернрота. Понеже той наскоро трябаше да остави мястото на престъплението по разни съображения, то му се издаде следующето благодарително писмо, наречено рескрипт:

---

*Една телеграма от свищовския окръжен управител Джебарова до министра на вътрешните дела говори: „Един параход донесе около 500 души от Видин и Лом; градът е пълен с жители от околните села, предполага се да е числото им около 5000 души. Сичко е весело в града; някои си подозрителни личности оставиха града и заминаха за Русе и Румъния (Каравелов и Славейков)... Протоколът се подписа от 304 депутати; Н. височество стоя в камарата, дордето се подпише посред френетически ура...“

Височайши рескрипт
даден в името на генерал Ернрота

Ваше превъзходителство Казимир Густавович!

Като се съгласих с голямо съжаление да Ви уволня по Вашето желание от службата и от длъжностите, които занимавахте, Аз не мога да не спомня с благодарност всичкото онова време, когато Вие бяхте най-добрият изпълнител на Моите предначертания и просвещен съветник във всичките сериозни въпроси било от военен, било от общедържавен характер. Като зехте управлението на Военното министерство във време на безредиците, произвеждани от разбойниците в Източната област на Княжеството, и като получихте чрезвичайни пълномощия, Вие с цял ред бързи, благоразумни и енергични мерки в най-късо време успяхте да умирите областта и да осигурите живота и имота на мирните жители.

Времето на Вашето управление Министерството беше времето на конечната организация на Нашата войска. Най-главните военни закони са изработени и турени в действие; нови части на войската са сформировани, всичките отрасли на военното управление са доведени до надлежната степен на съвършенство; почната е и отчасти довършена направата на казарми и воински здания, наконец и самите войски както в строево, така и в домакинско отношение са доведени до блестяще състояние, което дава право на великата армия, която ни създаде, да се гордее с нашата войска.

В последните месеци извънредните обстоятелства Ме накараха да възложа на Вас управлението на Министерствата на вътрешните и вънкашните дела, така също и да Ви връча председателството на Министерския съвет; благодарение на Вашите неуморими трудове и на Вашата енергия редът и спокойствието в Княжеството са сега осигурени.

Като Ви изразявам, Казимир Густавович, Моята сърдечна благодарност, Аз съм твърдо уверен, че мога да бъда тълковател на същото чувство както от страна на Моята войска, тъй и от страна на цяла България, която никога няма да забрави онова, което Вий направихте заради нея.

София, 5 юли 1881 г.
/подп./ Александър[170]

Тоя рескрипт е бил предложен от свищовските депутати най-напред. В същото време се е помолил княза да даде под съд или изпъди за граница Каравелова и Цанкова.

Същия ден още се състави ново министерство, както следва[171]: генерал Крилов за военен министър, П. Желязкович за финанциите, Иречек — просвещението, Георги Теохаров[172] — правосъдието и К. Стоилов — външните дела. О Бурмов и М. Балабанов, както виждате, не влизат в тоя списък, при сичките им услуги по нихилизма и по ред други беззакония. Това незачитание именно поколеба техните принципи и убеждения. Министерските постове ги охладиха твърде наскоро и ето защо се роди подир няколко месеца писмото на г. Бурмова, което носеше заглавие: „До чистосърдечните консерватори“. Не закъсня и М. Балабанов да обърне колата, да стане от заклет превратаджия на върл либерал.

После победата на престъпниците радостта на тие последните нямаше граници; тържествата, изготвени на гърба на самото население, попските молитви и благословения нямаха брой. Параходът, който докара в Русчук гостите от Свищов, после победата беше украсен с венци. Стоил Попов, който най-много трябаше да се радва, че неговите нихилисти изиграха главната рол, ръководеше френетическата ура от парахода. Той беше вече пресипнал, като да бяха го давили вълци, така щото, когато отвори уста на русчукската скеля да каже последно ура, само зяпаше, а глас никакъв. Гостенка бе така също в Свищов и Милица х. Петкович, която така също бе завързала поне един възел от робското въже, оплетено в Свищов; разправяше на четири страни на своите съгражданки за онова, което е видяла в Свищов и което било извършено за доброто на България.

— Видяха ли, увериха ли се клеветниците на Негово височество, че волята му е блага, че той мисли доброто на народа си. Нека му четат прокламацията сега — говореше нейна милост.

* * *

На 4 юли Негово височество се завърна вече в столицата победител и облечен от свищовското събрание с безусловни пълномощия за цели седем години. Градът София от три деня гореше вече в блясък, тържество и триумф, като че владетелят на страната да се връщаше от бойното поле, като да водеше със себе си хиляди роби! Ломското шосе, улицата до Малкия дворец[173] е била окичена с цветя и венци, обвити в скъпа прозрачна материя, направена на трикольор. Имало е един венец, дълъг около двадесят метра, направен твърде изящно. Сичките правителствени учреждения са биле обвити със знамена, венци и разни надписи. Особено се е отличавало руското консулато, върху което птиче нямало да кацне от цветя и знамена. Около на двадесят места е бил изнесен портрет на господаря, накичен така също твърде богато. От Шарения мост[174] само до княжеския палат е имало шест триумфални врата със следующите надписи: I врата: „Води, княже, България напред!“; II врата: „Да живей българский княз Александър I“; III врата: „Да живей България!“; IV врата: „Само в тебе е, княже, народното единство!“; V врата: „Ти си с нас, ние сме с тебе!“ и пр.

Само една от тие врата, не зная коя именно, е чинела 2000 франка.

На другия ден, часа по десят, са загърмели камбаните в столицата; попове, чиновници, офицери и шпиони начело с Мелетия и в присъствието на господаря се е извършило молебствие в катедралната черкова, гдето се чела прокламацията от 1 юли, както казах, и гдето е последвало едно френетическо „ура“. Прокламацията се е раздавала из черкова като нафора. През деня е имало военни церемонии, а вечерта — пълно осветление в града.

* * *

И така, „Историческата задача“ влезе вече в своя нормален път, секи очакваше да потече мед и масло по България, да се въцари ред и правда, да се почне развитието на народните блага, да стане България като огледалце на другите съседни страни. Секи, казвам, очакваше това, но аз разбирам само ония невинни същества под това **секи**, които не са научени да се съмняват, които притежават овча невинност, които вярват думите на големците като евангелска истина, които считат за тирани само турците. А младото, честното и неокаляното, което не беше починало под развалините на 1876—77 година, следваше да въздиша, беше почнало да чете на пръсти седемте черни години.

Пълномощният господар прибърза най-напред да удовлетвори и награди ония, които бяха виновниците на Свищовското народно събрание. Д. Анев например имаше дело в Русчукското прокурорство, заведено още от окупационните власти, за крупно злоупотребление, нещо около 300 000 гроша народна пара. Това дело се унищожи по висша заповед с депеша от министра на правосъдието (№ ...)[175]. Други Аневи събратия се назначиха за чиновници на високи служби, на трети се намери работа около хазната и пр. Ако Начевич, Стоилов и Греков се готвеха за министри, то и за техния другар по преврата Хаджиенов се намери подходяща работа. Като човек безграмотен, недостоен за по-голяма служба, него натрапиха за кмет на София, без избор и без съгласие на гражданите. Целта на това кметуване [бе] грабителска; чрез устата на Хиджиенова щяха да крадат множина от разни постройки и предприятия в града.

Шпионско отделение с началник някого си Де Колини, авантюрист поляк, се учреди в София, което се плащаше и поддържаше от народното съкровище. Неговата цел беше да следи и съобщава какво се говори за държавния глава и какво мислят либералите. Според докладите на анкетната комисия най-напред е било отпуснато за това отделение 40 000 франка. Освен специалните агенти плащано е било още и на различни келнери, хотелджии и слуги да подслушват и съобщават какво мислят и говорят посетителите. В това число не влизаха доброволните или по ревност шпиони. Тяхното число бе и най-голямо, и най-акуратно.

Познало се е може би и доказало, че „Историческата“ не може да бъде поддържана и осъществявана само с шпиони и с ревностни ратници; че [за] нейното дългоденствие се изисква нещо по-силно и по-грубо отколкото кротките шпиони. За тая цел се учреди **Драгунският корпус**, който се състоеше от преждебившите жандарми. Сега тие последните минуваха под прямата отговорност на министра на вътрешните дела[176]. Създаде им се особен персонал от командири, офицери и канцеларии, на които се плащаше грамадна заплата. Тие бяха неприкосновени, не можеха да ги съдят обикновените съдилища за каквито и да било престъпления, но военните, съставени пак от техните началници. А тие последните имаха право да подават под съд секи едного гражданин, който би докачил или презрял достойнството на тоя княжески корпус. Главната цел и длъжност на драгуните беше не да служат с нещо на обществото, не за ползата на народа се устрояваха, а за охранение особата на държавния глава, за подкрепление пълномощията за седем години. В закона за тяхното устройство ясно беше определено, че тие ще да припознават само своята военна команда, при сичко че служеха при полицията, употребляваха се за публична сила, за безопасността на гражданите.

В късо време тие драгуни напомниха на българските граждани минали времена, времена султанмахмудовски[177], епоха на еничерските орди. Тие се преобразиха на бич за населението, заплашиха с терор правата на гражданите. Тие биеха и свирепствуваха и в градове, и в села, и по улици, и по пътища где кого завърнат. Дордето битият и униженият гражданин се наканеше да отиде да се оплаче, няколко души другари на виновния драгун дохождаха и хващаха бития да го предадат под съд. Защо? Твърде просто. Виновният скъсваше едно копче от своя неприкосновен мундир и актът се съставяше на часа, че тоя или оня **мужик** (гражданин се заменяваше с мужик, съгласно инструкциите на руските унтерофицери) е нападнал на драгунския караул. Забележително бе и това, че самите началници на драгуните, сичките руси, избрани по своята недобросъвестност, насърчаваха своите подчинени към различен род безобразия. В Русчукския окръг (Делиорманско) драгуните на своя глава бяха разхвърляли данък на населението, на сяко село по 50 гроша за газ, рогозки и за други дребни работи. Малко по малко тие бяха се отказали вече от сякакви действия, които имаха обществена полза. За селски караул свикваха селените, които им и слуговаха, а тие се излягаха като субаши и мажеха с масло своите камчици.

Някой си старший Сава в с. Оряхово, Русенско, кехнало му на Коледни заговезни да свика поповете посред нощ в черкова, да му отслужат един молебен. Той отворил черковата, влязъл вътре и проводил едного от драгуните да удари камбаната. Цялото село жители изскочили по улицата по бели гащи, като мислели, че има някаква си опасност. Не дошъл само свещеникът, върху когото се съставило обвинителен акт, подписан от сичките находящи се там драгуни. Казано беше в тоя акт, който аз видях, че тъй като селският поп показал неуважение към властта на Негово височество, то ще да се разпореди началството, за да го предаде на съд на святия руски синод (!?).

Цани Димитров от махалата Гирдап в Русчук, след като прочел в. *Братство* (либерален), казал пред няколко души: „Младите имат право!“ За тие невинни думи драгунският старши от същата махала удари на Цаня Димитров 50 тояги. Дордето тоя последният се накани да се оплаче, драгунският командир подаде заявление, че Ц. Димитров е изказал докачителни думи за авторитета на драгуните, за която му дързост иска примерно наказание да се наложи. Друг един драгунин, на име Балабанов, като се намирал в с. Гагаля, кметът му се оплакал от един свой съселенин, че не бил си платил даването още от миналата година.

— Бъди спокоен — казал Балабанов и се завзел за работа.

Най-напред той поискал от селския бакалин да му налее в една паница, разбира се безплатно, оцет и дървено масло, а после проводил кехаята да му донесе една кърпа сажди, събрани от комините. Трите вещества, оцетът, маслото и саждите, биле смесени в паничката, от които се образувало нещо като вакса. С тая материя Балабанов намацал лицето на данъкоплащача, ударил му два-три юмрука, когато той захванал да мърда по причина, че оцетът влязъл в очите му; а найпосле го завежда до селската чюшма и там го поставя под стража, за да го гледа секи. Да не помислите, че Балабанов се наказа? Не, прекият му началник се изпокъсваше от смях да разказва тоя случай, като повтаряше при сяко слово „остроумний шелема". Ползата от тие драгуни беше обратна, във вреда на оногова, който ги създаде. Тие и никои други не доказаха така нагледно и така скоро какво нещо е „Историческата" и какво има да се чака от нея, защото мнозина, които викаха най-много ура от 27-и до 1-и, опитаха по гърбовете си драгунския камчик. В късо казано, драгуните станаха причина най-много да се скрати срокът на седемгодишните пълномощия.

От друга страна, и на войската се даде такъв дух и направление, щото тя от народна трябаше [да] се преобърне на противонародна, в данния случай да се застъпва изключително за поддържанието престола на държавния глава. А за тая цел — да са живи руските офицери. Тие подпретнаха скути с готовност да порусят нашата войска, да преобърнат България на Задунайска губерния. Най-голяма грижа и свобода се даде на войската после 1 юли. В секи град се устроиха военни клубове, с устави и програми най-монархически, като се и отпуснаха със съдържанието на тие клубове грамадни суми от народната пара — по 15 000 — 25 000 франка. Главните цели на тие клубове бяха: игранието на комар, подсукванието на тънки мустачки, разврат и пр. Но целта на учредителите беше да заякчи сѐ повече и повече военщината, да се отдели от гражданите, да образува особено съсловие от благородни. Солдатите не наричаха другояче гражданите освен мужици. Заловени двама по двама, тие ходеха и се блъскаха пиени по улиците. Който не им стореше път, тие го нападаха и псуваха най-безобразно. Достатъчно е да ви кажа, че в Русчук тие биха председателя на Апелацията. А нощно време тяхното занятие беше кражбата. Имаше в Русчук и народна флотица, за която говорех по-горе и която беше просто разбойническо гнездо на няколко братушки. Председателят на окръжното съдилище в Шумен, Иванов, биде нападнат и бит с плесници от някого си майор Попова. Иванов бил повикан от Попова да отиде на къщата му, за да се обяснят по изпълнението на някакво си решение, с което се искало стотина франка от един руски офицер. Иванов отишъл, но щом отворил вратата, плесниците заплющяли по лицето му. Но как мислите вие — кой се наказа?

Руските офицери в България като че предвиждаха, че тяхното царство е до време, та затова бързаха да се надпреварват в злоупотребление и насилие над гражданите. Тие бяха готови да направят въпрос от най-малката случайност, само и само да произведат мътно време, да приготвят почва за ловение на риба в мътната вода. На 6 август 1882 г. се уби един турчин близо при селото Сливополе, на когото убийците бяха зели и торбата с краставиците, нещо, което показваше, че това бе дело на околните жители. Жандармерийският началник Каменски обаче се възползува от тоя случай и телеграфира в София, че са се появили разбойници и че тряба да се обяви страната в обсадно положение. Той сполучи своето и после няколко деня замина за Делиорман, придружен от познатия на читателите Александър Македонски, който щеше да му показва кои са богатите турци в страната, за да ги изнасилва за пари.

България рискуваше да се преобърне на военен лагер, да се чува само гласът на щикове, сабли и конски цвиления, да се задуши сяка самостоятелност и свободно направление. Доколко аз изражавам същинския дух на тогавашните мрачни времена, може да послужи за факт това обстоятелство, че второто лице после княза в България, К. Стоилов, който решаваше съдбините на България в политическия кабинет, слезе от своята височина и отиде, та се затвори в една от шуменските казарми. Тук той престоя цели три месеца, най-напред солдатин, после подофицер, мина през сичките военни пътища, чеса коние, прави военно упражнение, носи шинел и най-после осъмна една заран в София с офицерски пагони и с пискюллия сабля[178]. Той предпочиташе да си дига ръката по двадесят пъти на ден, да изпълнява сичките тежки обязаности на солдатин, стига да дрънка сабля и да носи пагони.

Наравно с военните власти вървяха ръка под ръка в деспотизма и гражданските учреждения: съдилища, градски и окръжни съвети, администрация и пр. И на едните, и на другите целта беше да задушат сичко честно и самостоятелно, което туряше съдбините на България по-горе от своя джеб. Не говоря за печатното слово; то отиде, та се не видя под грубата команда на Ремлингена и на неговите необуздани драгуни. Чистопльтен вестник, народен орган можа да се задържи само в. *Славянин* в Русе, и то благодарение на хитростите и на умението на неговия редактор бай Т. Станчев. Той ставаше сам на себе си цензор, оставаше да се чете писаното между редовете. От Видин няколко младежи поискаха да издават не политически, но книжевен вестник, на които пак се не позволи. Ремлинген попитал окръжния управител да го уведоми като какви хора са тие младежи, които ще издават вестник, т. е. на кой бог слуговат. Управителят отговорил на своя деспот началник, че макар лицето, под редакцията на което ще излязва вестникът [да] е полулиберал и полублагонадежден, но като се земе предвид, че това лице твърде начесто се събира с познатите вече неблагонадеждни, то той, господин управителят, в интереса на държавата, намира за неполитическо, ако се допусне издаванието на тоя вестник. Върху това писмо, което се намира в архивата на министерството на вътрешните дела, стои следната лаконическа резолюция от Ремлингена: **Съгласен**. В София либералната партия издействува да се издава друг един вестник под заглавие *София*[179], но на втория брой той биде спрян и редакторът му даден под съд просто за една формалност.

По-късно на Георги Кърджиев се позволи да поднови издаванието на своя вестник *Братство*. За да се опише сичкото безобразие и насилие, извършено над тоя вестник, то би потрябвало много място и време. В началото на тая си книга аз казах, че *Братство* бе дадено около четиринадесят пъти под съд сè от министра на вътрешните дела. Същевременно, когато тоя последният заповядаше на окръжния управител да подигне преследвание за тая или оная статия, П. Горбанов, главен секретар в министерството на правосъдието, заповядаше с две еднообразни депеши до прокурора и председателя на съдилището да приспособят най-строгия член от Закона за печата. Който псуваше в. *Братство*, той беше честен и доблестен гражданин, а който го приемаше и защищаваше — петдесят сопи по петите, както казах вече.

Но най-безсъвестен гонител на неподкупното слово, най-сляп поклонник на пълномощното правителство беше познатият вече на читателите Юркевич, когото, както казах, бяха назначили за свищовски прокурор за награда на неговите услуги по шпионството. Тоя представител на деспотизма поиска по едно време да диктува от Свищов на цялото Княжество, да управлява сичките клонове на правителствената машина, да стане неприкосновенен, заедно със Свищов окръг. Което правителство го засърбяло гърба да прави вълнения в страната, да дига бунтове, да създава истински нихилисти, то аз го съветвам да земе на служба Юркевич, да назначи мнозина като него, па да се оттегли настрана само да струва сеир. *Братство* се издаваше в Русчук, а Юркевич раздаваше правосъдие в съседния Свищов. Прочее да се преследва тоя вестник и спира, зависеше от русчукския прокурор, а не от свищовския. Юркевич, незадоволен, че *Братство* е дадено под съд четиринадесят пъти, иска от своя страна да се запрети съвсем тоя вестник, за което заповяда на русчукския прокурор с депеши и постановления, а от друга страна, прави донос на Министерството, че русчукското прокурорство не чини. В същото това време, да предвари злото, да заварди поне свищовският окръг да не се зарази от *Братство*, той го конфискува на пощата, спря влизанието му в Свищов града и обяви, че който го донесе частно, ще бъде наказван.

Но нека оставим да говорят самите документи по тая работа.

„До г. следователя на I участък при Свищовския окръжен съд за № 24, 7 февруари 1882 г.

На основание член 3-и от окръжното на г-н министра на правосъдието под № 2030 имам чест, господине, да ви предложа незабавно да съставите постановление за немедлената конфискация на брой 24 от в. *Братство* и по-нататъшното разпространение на речения вестник в пределите на Свищовския съдебен окръг по обвинение за напечатване в брой 24 статии, съдържанието на които са престъпления, предвидени в член 17 от Закона за печата.

/подп./ Юркевич“

Съдебният следовател, до когото се отнася горното писмо, някой си Мартинов от послушните бесарабци, съвестта на които е разделена на долапчета, на часа съставил постановление и осъдил в. *Братство*, вследствие на което Околийското управление в Свищов издава следното обявление, което налепи по улиците:

ОБЯВЛЕНИЕ

№ 307

Свищовското околийско управление, на основание на постановлението на г-на съд. следовател при местния Окръжен съд и съгласно чл. 15 и 16 от Закона за печата, с настоящето си обявя на почитаемата публика, че вестникът под заглавие *Братство*, издаваем в гр. Русе, за вместените в него статии в бр. 24, [у] водний член, съдържанието на които са престъпления, предвидени от висшепоменатите членове от Закона за печата, **се конфискува и забранява** разпространението му както в града, тъй [и] в кръга на поверената ми околия.

За несъобразяване с настоящето виновните ще се дават под съд.

/подп./ Окол. началник Лучев

Чудното е, че както прокурорът и изследователят, така и окол. началник работят сѐ на основание на закони. Сичките капитани, никой няма солдатин, секи тълкува и приспособява, никой не казва, че върши безобразие. Най-после Юркевич съставлява и обвинителен акт по делото на *Братство;* но тъй като това дело не е подсъдно в Свищов, както казах, той дава на тоя акт сила и форма на решение и го изпраща в Русчук на изпълнение. Ето тоя акт:

ОБВИНИТЕЛЕН АКТ

В брой 24 от 3 март т. г. на вестник *Братство*, който се печати в печатницата на Н. К. Жейнов[180] в гр. Русе и се издава в същия град от някого си Г. А. Кърджиев, е напечатано в уводния член под заглавие „Русе, 2 март 1882 г.“ между друго[то] няколко докачителни думи, престъпността на които е предвидена от чл. 17 от Закона за печата, а именно:

а) Алинеи 5, 6 и 13 от поменатия уводен член, като сравняват ВИСОЧАЙШИЯ МАНИФЕСТ от 1 юли със султанските хатишерифи, иронизират ВИСОЧАЙШИТЕ деяния и с това докачат СВЯЩЕННАТА ОСОБА НА НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО.

б) В статията „Наши работи“ правителството се нарича не на НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО, но на „пълномощията“. Тъй като съществува днес основен закон в Княжеството, т. е. пълномощията дадени на НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО от Великото народно събрание на 1 юли, изключва сякакво друго правителство в държавата ни освен УПРАВЛЕНИЕТО НА НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО КНЯЗА, то изражението: „управление на пълномощия“ е изражение, което докача Особата на НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО, като заместява священний титул на Господаря ни НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО* с дума „пълномощия“.

На основание на гореизложеното намерих:

I. Съдържанието на алинеи 5, 6 и 13 в уводния член и алинея втора в статия[та] „Наши работи“ на в. *Брат-*

---

*В оригинала думите „Негово височество“, „особа“, „священна“ и пр. са писани с едри и главни букви.

ство е престъпление, предвидено в чл. 8 на Конституцията и чл. 17 от Закона за печата.

II. Съгласно чл. 7 от Закона за печата и чл. чл. 7 и 8 от Окръжното на Министерството под № 2030 и чл. 14 от Конституцията ответствени лица за престъплението, извършено в 24 брой на в. *Братство*, са: отговорникът Г. Кърджиев и печатарят Н. К. Жейнов; то на основание на сичкото гореизложено заключавам:

Георги Кърджиев и Н. Жейнов подлежат на наказание с по **сто турски лири**.

Издаден в Свищов на 31 март 82 г.
/подп./ Юркевич

Русчукските прокурорства — апелативно и окръжно — отговарят на самозваника, че той няма право да осъжда един вестник, който се издава в друг окръг. Редакцията на *Братство* се оплаква до Министерството на правосъдието, министър Иречек иска обяснение, но Юркевич прави донос конфиденциално и получава следната насърчителна депеша от Горбанова:

Свищов, прокурору суда

На телеграмата Ви № 183 съобщавам: изпълнявайте закона със сичката му строгост. № 1953
/подп./ Главен секретар Горбанов

Тая телеграма насърчава свищовския господар и той почва да тероризира сичките управления, заповяда наляво и надясно да гонят и осъждат *Братство*, поставил на скелята хора да претърсват пътниците да не би да носят от Русчук *Братство*, с една реч, иска да го припознаят за втори пълномощник. Свищовският окръжен управител Джебаров, неизвестно по какви побуждения, постъпя в тоя случай благородно, като оставя без следствие обвинителния акт на Юркевича и постановлението на следователя Мартинова, т. е. пропуща вестника в Свищов. Юркевич ходи като бесен из Свищов, иска обяснение от окръжния управител, плаче се от прокурорството в Русчук, заплашва пощенския началник, че не спира пакетите с вестника, и най-после прави донос против сичките в София със следните депеши:

София, Главному секретарю Горбанову
№ 52

На № 1330 (с тоя се иска обяснение по спирането на в. *Братство*, от министър Иречека) отговарям, че дело против *Братство* [е] заведено от мене на основание чл. чл. 3, 7 и 8 от министерско предписание 2030 и 8 чл. от Конституция по обвинение Жейнова и Кърджиева в престъпление, предвидено в чл. 17 от Закона за печата, и препратено прокурору в Русчук при отношение № 52. (Почва се доносът.) При това считам за дълг мой да явя, **съгласно смисъл на чл. 8 от Допълнението***, че лица от прокурорския надзор в Русчук, които не са възбудили преследвание против в. *Братство*, извършиха престъпление, предвидено от чл. 102 наказ. кодекс.
/подп./ Юркевич

Чудното е, че тоя болен за шпионство човек извращава смисълта на сяка буква от закона. Прави донос и пак членове цитира. Макар и да не се зело във внимание неговото постановление да спре *Братство* в Свищов, макар да са останали без последствие сичките негови доноси, той пак се не отчайвал, **не можел** да се примири с това обстоятелство, че едно пълномощно правителство не го послушва да запрети един вестник. По сяка вероятност той е имал наставления от София, защото два месеца после първата му постъпка с *Братство*, той провожда до министра следния донос:

София, министру правосъдие
№ 183

Констатираме престъпност на уводний член и известието от Philippopolis в 42 брой на в. *Братство* със законите, управляющи днес държавата, принуждава ме да възбудя вторично углавно преследвание срещу речения вестник. Същевременно (почва доносът) имам чест да явя въз основание чл. 8 от Допълнението, че лицата от русчукския прокурорски надзор са виновни в неизпълнение **Височайшия указ** № 410, предписанието Ви № 2030 и в неизпълнение статии 627—640 на Временните правила, тъй като престъплението на осъдения престъпник Г. Кърджиев се предявява в по-голям размер. Очаквам заповедта Ви.

---

*В член 8-и няма такова нещо.

/подп./ Юркевич

Доколко шпионството е било добродетел по ония времена, може да се види от следното писмо на същия господин, с което той иска някаква си депеша:

До началника на телеграфо-пощенската станция в Свищов

Уведомен съм по слух, че във вашата станция се е получила телеграма, адресувана до местния жител док[тор] Чернева със съдържание против чл. чл. 2 и 121 от Устава на телеграфите; заради това, ако подобна телеграма съществува, то на основание чл. 6 от истият Устав и чл. 1-и от Допълнението моля да ми доставите в **оригинал** речената телеграма.

/подп./ Юркевич
Секретар: В. Попов

Тряба ли да ви казвам, че тая телеграма беше съвсем с невинно съдържание, че тя се отнасяше нещо по митингите. Но така ли казва шпионинът прокурор? Той заведе дело против д-р Чернева, когото обвиняваше в „преврат" против държавата.

Но най-характерно обстоятелство за пълномощно-превратаджийските съдилища може да послужи „Програмата на либералната партия". Секиму е известно, че водителите на последната тая партия през 1882 г., месец януарий, издадоха и напечатаха в София една програма, в която нищо нямаше против държавата и която се разнасяше свободно из сяко село и град на Княжеството. Но Свищов, любимият Свищов на превратаджиите, градът, в който стърчеше още гробницата и [в] който властуваше Юркевич. трябаше да направи изключение. Тоя господин подушил, че у някого си Васил Кръстев, търговец в Свищов, се намират няколко екземпляри от тая програма. Направило се обиск, при който се хванали 134 екземпляра. Делото се предава в съдилището и как мислите, че осъдиха Кръстева? Да заплати за секи екземпляр по 10 турски лири — сичко 1340 лири!

Подобно нещо стана и в Разград. И в тоя град познатото на читателите кречетало Кипровски осъди едного гражданина за тая прокламация. По времето на преврата съдилищата из България не се ръководеха от своята съвест; тие гледаха да угодят със своите дела на силните, да направят онова, което желаеше правителството. Тогава нямаше съдилища; техният закон, тяхната съвест беше Горбанов. Г. Кърджиев издава и печата в Русчук книжка, превод под заглавие „От какво се раждат бунтовете?“[181] Книжката преминала благополучно насякъде; но във Велико Търново един прокурор, именуем М. Добринов,[182] който е търсел може би протекция за повишение, щом прочита тая книжка, прехапал си устната, грабнал перото и седнал да пише вернополданешейши донос: „Такава и такава книга се е появила, тъй и тъй пише, дайте ми наставление.“ Тряба да ви кажа, че тоя момък, Моско Добринов, е стар учител, известен педагог.

В Ески Джума младежите си заклали няколко ягнета, които отишле да изедат под дебелите сенки, с които толкова е изобилна Джумата. Като хора тие позакъснели малко, а като младежи — на връщане в града влезнали с песни и гайди, неща невинни и обикновени, пред които благоговееше и турският заптия. Така, ама тие биле турци, не знаели де зимуват раците. В тая моабетска демонстрация тогавашният окръжен управител, познатият на читателите Хр. Иванов, съгледал бунт против държавата, наказуем от 55 чл. на турския закон*. Той заведе дело против сичките участвующи в моабета младежи, които и отчисли от служба министерството (чиновниците); но смекчи престъплението, като ги предаде на съд не за бунт, но за нарушение тишината. Около 10—14 души ходиха да се съдят в Осман пазар. Съдникът, който беше човек от старите хора, незаразен от „Историческата“, оправда сичките подсъдими. Когато той станал от съдийския стол и престъпал няколко крачки с чиста съвест, ето че го среща у вратата разсилният от телеграфната станция с депеша от чумата на правосъдието Горбанова, който пита: „Защо си приел да гледаш подобно дело? Защо оправда набедените?“

---

*Гледай архивата на управлението в Джума, отчислението № 1689 от 27 април 1882 г.

Който не съчувствуваше на „Историческата“, който противоречеше на бесарабците и не струваше път на драгуните, макар и да беше божа мушица, пак му се намираше една леснина да се накара да млъкне. Доволно е да излязат двама души от шпионите, които да се закълнат, че ненавистното тям лице е казало нещо противно за особата на Н. височество.

В едно угощение от чиновници в Разград, сичките превратаджии, влязъл и началникът на телеграфната станция Досев, съчувствующ на либералната партия. От дума на дума, събеседниците се скарали и нападнали на беззащитния Досев, когото били немилостиво, с участието на мировий съдия Кипровски и управителя Вълчанов. Досев се оплакал и работата дошла до съд; но докато той чакал да му се даде удовлетворение, делото зело **историко-задачески** характер.

— Какво си мислите — казал управителят Вълчанов на виновните. — Дайте ми прошение, че Досев се е произнесъл неприлично за особата на Н. височество.

После няколко часа върху зелената маса на Вълчанова лежало прошение, в което се изливали следните верноподани чувства: „че на един плет, като се пресекат подпорките, то и самият плет пада вече; т. е. той искаше да каже, че като се избият консерваторите, то и Негово височество ще да падне.“ В два деня решението с кривия подпис на мировия съдия Кипровски излезе, с което Досев се осъждаше на нам колко месеца затвор. Това решение е твърде любопитно и за съдии, и за юристи. Кипровски беше нацедил вътре около 20—30 члена, така щото, ако 5-те са неподходящи, то други пет ще да се намерят, които да съответствуват горе-долу.

А колко други процеси имаше из съдилищата против особата на Н. височество? Едного обвиняваха, че извъртял очите на една тютюнева кутия, върху която бил изписан образът на господаря; другиго — че хвърлил на земята една цигара и я стъпкал с крака си; а тая цигара така също била неприкосновена, защото на крайчеца ѝ пак бил изписан Н. височество. Трети се обвиняваше (от Габрово), че бил казал в един моабет, че ще да затворят княза в една габровска ракла и ще го изпратят като стока отгдето е дошъл; четвърти, че му скъсал портрета; пети, че нам какво си и пр. Хаджи Лазара от Оряховица осъдиха в Търново на три години, че казал на шега, че има намерение да дига бунт с девят владици и с четиридесят попа.

Повечето такивата дела се гледаха в русчукската Апелация, в която заседаваха между другите членове — Стоил Д. Попов и друг един реакционер Неделчов. А печелеше [ли] с тия процеси както държавната глава, така и превратаджийската партия? Напротив. Тие губеха в лицето на секиго; тие не можаха да разберат тая гола истина, че 2 април и 1 юли бяха направили да премине черна котка между държавния глава и народа, че тие процеси бяха най-ясно огледало на потъпканата свобода, че тие показваха ненормалното положение на работите, че тие бяха доказателство, че българският народ не иска да има и християнски яничери, че свободата чини нещо повече и от „Историческа задача“, и от бляскава княжеска свита. Мъглявите умове, които искат да управляват народите по заповед на св. Петра и с влиянието на богопомазана десница, тръбят на четири страни, че причината да се пораждат подобни процеси, т. е. да се раждат неблагонадежни хора, които да бунтуват, да правят заговори против държавните глави, да създават революции и пр., и пр., тие причини биле другаде. Тие ги търсят: в лошото възпитание, в неуважение черковата и духовенството, в новото учение и новите идеи, в някакво си неправилно развитие на умовете, а най-после в своите идиотски глави. Нека им служи за пример българският преврат, нека тие го изучат и кажат не е ли тука сама властта и нейните агенти, които насилствено принуждават народа да прави революция и да гледа в лицето на своите господари не свои повелители и избраници, но прости капасъзи. Ако превратаджиите бяха дошле до по-големи безобразия, ако тие бяха бесили и заточавали; ако най-после някои братия на тие обесени и заточени поискаха да отмъстят на тиранина, нещо, което секи признава за свято и право, то в кого щеше да бъде вината?

Защо до 27 април беше сичко мирно, защо нямаше никакви процеси против особата на княза, защо секи му казваше „любезний“, „любимий“ и пр.? Затуй, че нямаше Черна джамия[183], Свищовско народно събрание, Драгунски корпус, Ремлингена и пр. Нищо на тоя свят не съществува без причини и без поводи. В кои държави царьовете, монарсите и кральовете спят на тръни и сънуват, че ги душат техните поданици? В ония, гдето тие монарси са станали земни богове, гдето са си въобразили, че не на народа служат, а народът на тях, гдето сичко са тие, а останалите милиони същества — нищо, гдето има насилия и тиранства и грабнати правдини. За противен пример нека ни служи Швейцария, Белгия, па и Швеция и Норвегия. В тие държавици се събират от четирте кьошета на света гонените и преследваните за революционерство хора от другите царства. Но тие живеят мирно, никой не се бои от техните превратни идеи, при сичко че говорят и пишат, где седнат и паднат. Никой ги не слуша, никого не увличат, защото, който е свободен и върху главата на когото не тежи венценосната десница, той се не бунтува. Държавниците в горепоменатите държавици ходят по бели гащи из царството си, един косъм от главите им не пада, защото никому не са длъжни, никого не са разплакали, никого не са притиснали и навредили. Аз държа бас, че ако „Историческата задача“ беше преживяла своя срок от седем години, то нашата мирна, без лордове и чокои страна щеше да роди истински нихилисти и комунисти, както тя роди турски комити. Кой щеше да бъде крив? Нейните невежи господари.

В късо казано, месец-два подир 1 юли мракобесните люде в Княжеството запретнаха скути и поискаха да убият сичко, щото имаше колко-годе в България честно и самостоятелно, независимо и свободомислящо. Акцизният надзирател в Тутракан, че поискал да отвори нещо като читалище, гдето да се приемат вестници и да се виждат младежите един с други, прогониха го от служба. Министерството издаде нещо като закон, с който забраняваше на чиновниците под страх на наказание, ако говорят и разсъждават за политика, било за, било против правителството. Още повече: Градският съвет в Русчук издаде и залепи по улиците обявление, в което се говореше и обаждаше на секи гражданин, че който говори и критикува правителствените работи, ще да бъде даван под съд. А на съдържателите на публичните заведения се заповядваше, че тие тряба да подслушват кои лица именно се занимават с политика, за да донасят на надлежното място. За подобна критика и разсъждение министърът Ремлинген дигна от класовете на училището в Орхание с жандарми учителят Ив. Златаров, когото проводи за граница.

А пощите и телеграфите? Тие се бяха преобърнали на публичен дом. Секи известен по своите политически убеждения гражданин чувстваше, че влиза не в поща, но в някой полицейски участък. Тайната на писмата и на депешите приличаше на стока в митниците. Особено внимание се обръщаше на пощата, която идеше от Пловдив. Тоя град беше станал за превратаджиите страшилище, както бе Букурещ за турците. Причината на това бе, че в Пловдив живееха, както е известно, П. Славейков и П. Каравелов, които издаваха в. Независимост[184]. За абонатите в Княжество България тоя вестник се печаташе на цигарена книга, който [вестник] се изпращаше с пликове. Пощенският чиновник, комуто беше поръчано да внимава, щом познаеше, чрез напипване с пръсти, че пликът съдържаше поменатия вестник, на часа се обаждаше на околийския началник. Повикваше се притежателят на писмото, отваряше се писмото, подпалваше се една кибритена клечица и вестникът се изгаряше. Но да не би да стане нещо произволно, съставяше се акт, който се изпращаше в министерството. Вълкович бей[185], тоя закоренял консерватор, който нарочно бе повикан от Източна Румелия за министър, искаше да устрои наполеоновска държава*.

В късо казано, превратаджиите зеха мерки от всевъзможен характер, за да се държат на своето положение, да поцаруват седем годинки, па да става щото ще. За да няма народът капка участие в каквато и да било публична сила, тие уничтожиха и опълчението[186], което турнха под ведомството на военното министерство. В политическо и нравствено отношение тие бяха турили на знамето си московските святци Катков и Аксаков и техния първобитен славянизъм заедно със сичките свои татаровизантийски начала. В. *Български глас* беше станал второ издание на техните вестници: *Русь*[187] и Московския ведомости[188]. „Ето що говори по нашите работи маститий вожд на славяните; ето какво е мнението на славния руски публицист Каткова" — пишеше тоя вестник постоянно. Князът, като бил един път в Москва, посетил и черковата и се поклонил на някаква си стара икона, *Тверская Божа матер*. Това било достатъчно за московските славяни да предскажат славно бъдеще за Княжество България. „Князът не е вече немец — пишеше Аксаков. — Той се поклони на нашето величие, той е вече нашо любимо дете, чист славянин..."

За да заприлича България на истински първобитна славянска държавица, докараха се от Русия и двама орли — генералите Соболев[189] и Каулбарс[190], първия — министър на вътрешните дела и президент, а втория — министър на войната. Но най-смешното бе това, че подир един месец време Соболев изтърси такъв един доклад в *Държавния вестник*, който ще да се помни дълго време и който ясно доказваше солдатските възгледове на лицата, викани да управляват и нареждат една съвършенно демократическа страна. Думата ми е за някого си Кондратовича, когото Соболев викаше в София със специална мисия, да се труди за примирението на съществуващите партии в страната! Това помирение щеше да стане пак по солдатски, защото Кондратович беше назначен на полицейска длъжност в столицата. После малко обаче бедният Кондратович си дигна парцалите от София и тръгна откъдето беше дошъл, като остави партиите в по-голяма вражда. И досега той може да се чуди защо ли не можа да си изпълни мисията, какъв ли народ ще да бъдат тие българи? Бедний Кондратович! Той получаваше на година по 24 000 франка, ако помня добре.

---

*И я устрои. Във време на блаженния преврат той беше упълномощен от княза да отиде по Европа, за да поднесе някакви ордени на владеющите държавници. Той получавал на ден по 200 франка разноски, сичко 30 000 гроша в месец.

За същата почти мисия — да помирява партии — беше докаран и Георги Теохаров от Русия, забравен пещерски българин, чиновник в един от затънтените малки градовце на пространна Русия. И той се ценеше именно по тая черта, че не бил партизанин, ами само верен и покорен чиновник на своето началство. Нему се даде висок пост — министър на правосъдието. Когато идеше от Русия за София, и пишущият тие редовце беше честит да му се представи в парахода с много още чиновници от съдебното ведомство. В тие последните, на брой около двадесят души, имаше и такива, които знаяха на пръсти *Судебните устави* от 1864 г.

— Добре мислете, тук не е шега. Ние имаме напреди си човек строг, който се е виждал с мнозина сенатори, ревизори и пр., който ще да направи забележка и на вървежа ни даже — говореше един от поклонниците на Съдебните устави, преди да стигне парахода. — Затова тряба да се наредим по чин и по длъжност, па тогава да му се представим.

— Мисля, че за тие неща има и особена статия в Уставите — забележи Неделчо с кривите крака, който макар и да не беше ходил в Русия, но прочел бе няколко пъти тие устави.

Влязохме в парахода, препоръчаха ни по ред и по чин, насядахме по същият начин, председателят и прокурорът от Апелацията разпитаха за начина на пътешествието на негово превъзходителство министра, за здравието му. Тоя последният отговори в къси фрази и нищо повече. Мълчание минута, мълчание две, никой не смее да се покашли от чиновниците, на секиму в устата се търкаля отговорът: „Толкова и толкова дела имаме, свършени и постъпили", „Нямаме добра процедура" и пр. Най-после високият гост наруши тишината:

— Заказал съм ви, господа, един вид съдейска униформа — каза той. — Тя ще да се състои: от златна кокарда на шапката, мундир с кадифяно огърли[е] и на мундира сребърни терзийки, които ще да изобразяват правосъдието. Много евтино ще да ви се падне, по стотина рубли на човек. Степените на служащите лица ще да бъдат обозначени с голяма точност. Министрът и прокурорът от Касацията например ще да бъдат пълни генерали, председателите на Апелацията — полковници, членовете подполковници и т. н.

— Това е една от необходимите мерки, господине министре, секи с нетърпение чакаше да стане подобно нещо, да познае и народът кои му раздават правосъдието и да добие известно уважение към тях — казаха чиновниците.

— Да, затова аз говорих надподробно с някои личности от Азиатския департамент — каза г. министрът.

— Ами скоро ли ще да дойдат тие униформи — попита мировият съдия.

— Ако ми е позволено да попитам, господине министре, ще има ли и за нас, съдебните пристави, униформа — попита един от съдебните пристави, който така също беше дошъл на представление.

По времето на министър Теохарова две ревизии станаха по съдебната част, за които не можа да се стърпя от да не спомена нещо твърде накратичко. Първата бе от Антонча Теохаров, брат на министра. Когато пристигна той най-напред в Русчук, в качеството си на познайници, викна ме при себе си неофициално.

— Кажи, за бога, луд ли е Т. Х. Станчева, редакторът на в. *Славянин,* или има намерение да полудява? — попита той разсърдено.

Когато аз му отговорих, че не е истина нито едното, нито другото, той продължи:

— В такъв случай как си е позволил тоя нетактичен вестникарин да напада на Иван Сергеевича (Аксаков)? Боже мой, че той не знае ли, че Иван Сергеевич е бог в Русия, че той е на голям почит и при двора, че една негова дума е в състояние да ни направи най-голямото зло? Да, ведь тоя старец тряба да стои по-горе от сяка критика. Знае ли тоя господин (Станчев), че аз мога да го опропастя?

А тая статийка, която се отнасяше за Ивана Сергеевича, беше написана от наша скромност, от пишущия тие редовце. В нея се казваше горе-долу това, че Иван Сергеевич проповядва на българите татарска цивилизация, че той е станал карикатурен в очите на секи руски интелигентин, че брадата му и дрехите му са немски, а той е славянин само за инат.

Дордето на Станчева се решаваше съдбата помежду ни, ето че влезе при нас и Филип Петрович Гиацинтов, прокурор при Апелацията. Ах тоя Филип Петрович! Защо не ми позволява мястото да драсна нещо попространничко за негова милост? Той можеше да познае своите подчинени писари от какъв образ мисли са, т. е. дали са либерали или консерватори, западници или славянофили, само по почерка и по начина на държанието изходящите и входящи журнали. Ако например някой от тях не пише с главни букви думите: „прокурор", „председател", „паркет", „апелация", „касация", „началство", „ведомство" и пр., и пр. или пък не изпълня с акуратност сичките графи на някоя ведомост или журнал, то г. Гиацинтов знае вече с какъв човек има работа.

— Ну, ну, брат, либералничиш! Ето нехорошо для вас и для вашего отечество — говори той и захваща да описва руските славянофили и „западниците", които отивали на крамола начело със своя журнал Отечественние записки[191].

Где седне, где падне, Филип Петрович прави, струва, той ще да отвори дума по юриспруденцията и съдебните устави, било това в каквото и да било общество, женско или мъжко. Чебишев-Димитриев[192] е за него първият и последният автор. За каквото вие го попитате, той ще да ви отговори: „Кажеться ест или нет подобную вещ у Ч. Димитриева", а после пита: „Вы читали его?" С една сръбска госпожа, жена съвсем безкнижна, той тълкуваше с часове за последното слово на Митермайера и за превъзходството на Ч. Димитриева.

— У нас в России таких теперь авторитетов по юриспруденции, что и немцы даже стали заглядиваться.

— Тако е и Србиу — отговаря събеседницата.

Тъкмо когато Антон Теохаров решаваше съдбата на Станчева, ето че влезе и Гиацинтов, с бели ръкавици и с фрак. Той се вмеси в разговора и просто не можеше да се начуди какъв народ са българите; вчера се освободили, и почнали да критикуват хора като Аксакова. Но преди да се вмеси той в разговора, най-напред поиска позволение от г. ревизора, може ли да говори с него по батюшка. Оплака се той още, че в България не съществува никакво уважение към чиновниците, приведе за пример неговото идване, т. е. на ревизора, че той трябало да бъде посрещнат от сичките чиновници и пр.

От Варна отиде А. Теохаров да почне своята ревизия. Мина се месец, минаха се два, секи се готви и пита за ревизора, где остана и какво стана, а него няма никакъв. Заинтересували се и в София и ето ви един ден последва окръжно до сичките съдилища в България от министерството, в което се питаше: не е ли виждал някой Антонча. А знаете ли где бил Антончо? Във Варна се намирва той с Н. Пулева. Седели ден, седели два, а Варна, както знаете, град турски, нито чай му чай, нито закуски можеш да намериш като хората, нито пък обществото му е общество. И решили един ден двамата приятели да направят разнообразие, приготвили се и се мръднали в Одеса, оттам да се почне ревизията.

Втора ревизия после няколко месеца се почна от самия министър и от двама помощници: Петър Петров Каравелов и превратаджията някой си Ненович. Дявол да го земе! То не бяха ревизори, но бог знае какво. Един приятел в частен разговор се обърна да попита нещо Петър Петрова Каравелова, като му каза само „господин Каравелов".

— Аз не съм сега „господин Каравелов" — отговори милостта му, т. е. той искаше да му се казва „господин ревизор".

Но П. П. Каравелов пак беше демократ в някои отношения. А Ненович? Той не си и подаваше ръката на ония, които имаше записани в портфелчето си, че не са съчувствували на Свищовското народно събрание. Неговата мисия беше да отчисли сичките тие чиновници, което и направи.

* * *

Понеже моята книга не е история на преврата, но лични възпоминания и някои отбрани, според мене, характерни събития, които повече можат да обяснят „Историческата задача“ и които са почти неизвестни за читателите, аз оставям множества други събития. Няма да говоря за действията на двамата генерали, за тяхното изгонвание, за възстановлението на конституцията и пр. Не споменавам за позорното изпращание на Д. Цанкова във Враца, за подлостите на превратаджиите, които обявиха тоя старец за луд само и само да се отърват от него, и пр., и пр.

Ние ще да свършим нашия разказ с едно заключение, като разгледаме каква бе ползата от тоя преврат за неговите автори: русите, княза и консерваторите. Тряба ли да доказвам надълго и нашироко, че и на едните, и на другите брадвата удари в камък? Секи от тие автори искаше да има на своя страна народа, секи искаше да бъде първи и последни. Но средствата, които се употребиха за тая цел, не бяха съвременни. Русия, която победи една империя, която можа да премине през широкия Дунав и гордия Балкан, пазени от хиляди топове и грамадна войска, тая велика Русия, или подобре нейните няколко души дипломати, не можаха да завоюват на своя страна стотина души български интелигенти. Горчиво се излъга тя или я излъгаха, че е доволно за тая победа ботушът на Ернрота, безхарактерността на Хитрово, грубост[та] на няколко офицери и подлостта на пет-шест души безчестни наши братия, наречени консерватори. Минали се бяха вече ония времена, когато любовта на народите се печелеше със средновековни средства, средства груби и осъдени от духа на времето. Руските дипломати трябаше да се възползват от страниците на историята, трябаше да изучат тие как ги тях обичат в другите освободени с тяхна кръв земи: Румъния, Сърбия, Гърция, па и царство

Полско и Малорусия най-после. Ония именно елементи, които са най-омразни в самата Русия, тях проводи руската дипломация в България да поддържат руското име и да пазят връзките между двата народа.

А имаше ли нужда руското име в България да се поддържа от различни ремлингеновци, логвеновци и хитровци? То беше така свято, тъй неприкосновено, щото идеше на първо място после Исуса Христа.; а Ремлинген и Хитрово като нарочно да бяха изпратени от черната съдба да свалят и унижат това име до положителна ничтожност. А нам е жал за това име, което ние уважаваме не само като средство да станем министър и спечелим богатство, но идеално и искрено. Ние ламтиме, ние сме петимни да видим Русия помежду си в истинското нейно величие, в нейната светла страна. Но где я? Това ни се забранява. Ни един представител на руския народ и на неговата интелигенция не смее да дойде помежду ни. Накъдето и да се обърнеш, ще да видиш някакви си съмнителни руси, полунемци и полуевреи, представители на полицията и на грубата военщина, истински образци на онова зло, против което са викнали аман и в самата Русия.

Ние мислиме, че ако наместо Ернрот и Хитрово имаше в София и Пловдив по една скромна руска книжарница, не да продава обаче различни заслепителни книжки и картини за второ пришествие, както се практикува сега; но да популяризира онова, което е велико и което движи цялата стомилионна империя — ние мислиме в такъв случай, че Русия щеше да бъде наша, а България — руска. Но за това са достойни само немците; тие умеят да турят ръка тая година на три милиона славяни, а после един къс‌ период да ги турят в своята статистика само няколко хиляди. Нека вика дядо Аксаков: „гнилий запад“, „подли немци“ и пр. Само с клетви и със старовремски риторики не се удовлетворява днешното человечество.

БЕЛЕЖКИ

Ръкописът на Захарий Стоянов се съхранява в Българския исторически архив при Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ в четири архивни единици: фонд 100, II А, 8858, 8858 б, 8858 в, и 8858 г. Писан с мастило на различна по размер хартия, обикновено на едната страна на листа, с нееднаква ширина на полетата. Авторските бележки са под линия, отделени с черта и обозначени с * Зачертавани са цели пасажи и отделни думи, а преработките и добавките са дадени в полето, на гърба на страницата или на отделен лист с указателни знаци за вмъкване между редовете. При тези преработки на две-три места смисълът се губи, поради което сме се опитали да го възстановим с помощта на зачертаното (за всеки случай е дадена конкретна бележка). Въпреки трудния за разчитане ръкопис останаха неразгадани само две думи, но те са от такъв характер, че не водят до обезсмисляне или неправилно възприемане на изречението.

Ръкописът е до голяма степен подготвен за печат, но липсват върволица „дреболии“, за изкусуряване на които на автора са били потребни още дни: липсват част от депешите до Алекси Христов; не е довършен цитатът на дописка от Търново до в. *Марица;* търсят се имена на арестуваните в Русенския затвор; не е допълнен поименният списък на депутатите в Свищовското ВНС; започнало е оформянето на книгата по глави, с насочващи подзаглавия, но работата е свършена наполовина (до глава V. След нея обособените части на ръкописа са обозначени с * * *); има сбъркани имена на хора, както и различно изписване: Алекси — Алексий, Юркевич — Юркеевич и др.; на някои места се мъдрят думи не Захариеви, изтървани в бързината и недогледани от строгото редакторско око.

Всичко това наложи многото бележки, които предлагаме на читателя с надеждата, че те допринасят за вярното и точно възприемане на ръкописа и обрисуване личността на автора.

Стремежът ни е бил да се придържаме към пълна автентичност.

Запазени са лексикалните особености — диалектни, русизми, повлияни от руски, остарели думи и изрази. Пунктоацията и правописът са осъвременени.

Цитираните писма, възвания, укази и други документи са сравнени със съществуващите оригинали, но с запазено предаването им с езика на Захарий, като разликите отбелязваме в бележки.

Някои от неподходящите съкращения в думи и обръщения сме доразвили за прегледност и плавност на речта.

Курсивът на автора е изцяло запазен.

Освен казаното в бележките, на някои места в текста предлагаме отделни думички в квадратни скоби в стремеж за отстраняване на смислови неясноти.

Към справочния апарат е даден Речник на чужди и малко познати думи, както и Речник на променените географски имена.

В „Няколко думи за ръкописа“ и бележките на съставителя сме се постарали да дадем картина на епохата, мястото и отношението на автора към описваните събития; да подчертаем остро съвременния характер на книгата и нуждата от нея за нашето поколение.

1. Оджаков, Петър Василев (1834, Лясковец — 1906, Русе) — юрист, член на Българското книжовно дружество (БКД). Завършил право в Одеса (1870), учителствувал в Бесарабия и България, съдийствувал в Кишинев (1873 — 1874). През 1879 — 1880 г. е председател на Окръжния съд — Русе, по-късно адвокат и прокурор в различни населени места. Записва и обнародва български народни песни.

2. Популярно название по това време на жандармерията, командвана от руски офицери, преминала от 26 юли 1881 г. на подчинение от вътрешното към военното министерство.

3. Стоилов, д-р Константин (1853, Пловдив — 1901, София) — виден български общественик и политик, член на БКД, един от водачите на консервативната партия. Завършил Роберт колеж в Цариград (1871), правни науки в Хайделберг и Париж. След Освобождението — председател на Пловдивския областен съд (1878 — 1879), участник в Учредителното събрание, частен секретар и началник на политическия кабинет на княз Ал. Батенберг. Като такъв след преврата на 27 април 1881 г. съсредоточава голяма власт в свои ръце. Избиран многократно за депутат, министър, министър-председател.

4. Начович (в ръкописа на З. С. Начевич), Григор Димитров

(1845, Свищов — 1920, София) — една от най-интересните и оспорвани политически фигури след Освобождението, изтъкнат консерватор, австрофил и англофил. Учил в Цариград, Виена и Париж, където завършва икономически и политически науки, член на БКД, депутат в Учредителното събрание. Участвувал в редактирането на вестниците *Марица, Витоша, Български глас.* Оглавявал многократно различни министерства. Бил дипломатически агент в Букурещ, Виена и Цариград. След 9 август 1886 г. З. Стоянов променя отношението си към Начович и консерваторите. В свое писмо до Ст. Стамболов от юли 1888 г. той се застъпва за Начович и Стоилов: „Аз за себе си казвам, че не се радвам, гдето ще бутнем консерваторите. Че ние сме по-големи консерватори от тях бе!“ Начович обаче запазва докрай двуличното си отношение към З. Стоянов. При излизането на том втори от „Записките“ Начович писмено го поздравява, а зад гърба му, дори и след смъртта му, пише: „Захария пишеше без разбор. Целта му беше да фабрикува книги и да печели пари и средството му беше да пише книгите си по вкуса на тълпата“ (НБКМ, БИА ф. 14, а. е. 4832, л. 1).

5. Греков, Димитър Папайотов (1847, Болград — 1901, София) — завършил право във Франция, член на БКД, депутат в Учредителното събрание, председател на III обикновено народно събрание (1883), министър на правосъдието (1879—1880 и 1882), подпредседател на създадения след преврата Държавен съвет. По-късно преминал към либералите и станал министър на външните дела в кабинета на Стамболов (1890—1894). След смъртта на Стамболов оглавява Народно-либералната партия.

6. Хаджиенов, Иван (1843, Казанлък — 1923, Румъния) — богат предприемач на жилищни строежи, пътища, мостове, жп линии; преди и след Освобождението живял предимно в Румъния. Привърженик на консерваторите, назначен за кмет на София през 1881 г. Направил дарение за техническото училище в Казанлък.

7. Кюстата, Коста — консерватор, управител на Севлиево след 27 април 1881 г.

8. Юркевич, М. В. — украинец, юрист, останал на служба в България след прекратяване на Временното руско управление (1877—1879). По време на описваните събития е свищовски прокурор, привърженик на консерваторите. В края на март 1881 г. публикува в *Български глас* открито писмо до З. Стоянов, в което го обвинява,

че дава невярна информация за положението на народа в Русия. В отговор чрез в. *Славянин* (11 април 1881 г.) З. Стоянов заявява, че е под достойнството му „да тегли автора на съд“, а информациите си за положението на потиснатите в Русия черпи от официалните руски вестници.

9. Анев, Димитър — консерватор, по време на преврата ломски окръжен управител. За заслуги по установяване режима на пълномощията е повишен за русенски окръжен управител. След публикуването на политическия памфлет „Искендер бей“ (август 1882 г.) Анев дава рапорт за уволнението на З. Стоянов от длъжността съдебен следовател при Русенския окръжен съд.

10. Джебаров, Тодор. С указ от 20 май 1881 г. е назначен за окръжен управител на Свищов на мястото на Хр. Самсаров. От неговите телеграми до министъра на вътрешните дела черпим най-достоверните данни за работата на Свищовското ВНС.

11. Златев (Златов), Цвятко Иванов (1852, Троян — 1906). Стипендиант на Троянския манастир в Одеската семинария, учителствувал в Троян. По време на първото правителство на П. Каравелов (1880—1881) е разградски окръжен управител, уволнен по доклад на военния министър генерал Ернрот „като защитник на разбойниците турци“. С указ на княза от 25 май 1881 г. е възстановен на старата си длъжност в Разград, а на 15 юли 1881 г. е преместен за окръжен управител в Плевен. След възстановяване на конституцията е учител в Севлиево.

12. Попов, Стоил Димитров (Стоил ефенди) (1839, Калофер — 1920). Младежките си години прекарва в Цариград, където е във връзка с Раковски, по-късно става турски чиновник, доверено лице на властта и цензор. След Освобождението работи по съдебното ведомство — председател на Варненския окръжен съд, след преврата — член на Русенския апелативен съд. Един от водачите на консерваторите в Русе. Влиза в остра полемика с в. *Работник* и лично със З. Стоянов по повод публикуване на „Варненската дописка“ за убийството на Александър II.

13. Бисмарк, Ото Едуард Леополд Фон Шонхаузен (1815—1898) — известен като „Железния канцлер“ на Германската империя (1871—1890), един от факторите за свикването и решенията на Берлинския конгрес (1878), сложил край на Санстефанския мирен договор и разпокъсал новоосвободена България.

14. Гирс, Николай Карлович (1820—1895) — известен държавник и дипломат, министър на външните работи на Русия (1882—1895). Преди това бил началник на Азиатския департамент, зам. - министър на външните работи. След 1878 г. фактически управлявал министерството поради заболяването на титуляра Горчаков.

15. Герласий Левкийски (светско име Генчо) (1838, Габрово — 1919, Сливен) — игумен на черквата „Света Неделя" в Араповския манастир (1867—1872), където открива училище, дава убежище на Левски и други борци за свобода. От 1873 г. е епископ Левкийски в Пловдив. Участвува активно в Съединението. Умира като сливенски митрополит.

16. Хитрово, Михаил А. (1837 — неизв.) — руски дипломат, потомък на стара московска болярска фамилия. Заемал поста генерален консул на Русия в Солун, откъдето през април 1881 г. бил преназначен за „временно управляющий руското дипломатическо агентство в България" на мястото на Кумани. Говорел свободно български език. От името на Русия подкрепил преврата на Батенберг и с личното си присъствие в предизборната му обиколка спомогнал много за укрепване позициите на княза.

17. Сорокин, Александър Григорович (1844 — неизв.). Работил в Азиатския департамент на руското министерство на външните работи, секретар на консулството в Дубровник (1869), генерален секретар на консулството в Цариград (1872) и консул в Тулча (1878). От септември 1883 г. е генерален консул на Русия в Пловдив, посрещнат с големи надежди от интелигенцията, но провалил се скоро поради опитите си да се налага в управлението на Източна Румелия.

18. Ернрот, Йохан-Казимир Густавович (1833—1913) — финландец, участник в Освободителната война, генерал. Министър на войната в либералните кабинети на Цанков и Каравелов (1880—1881), оглавил правителството след преврата на 27 април 1881 г. Напуснал България веднага след като ВНС в Свищов гласувало пълномощията на княза.

19. Вестник *Работник* — излизал в Русе от 1.I.1881 до 13 май 1881 г. (32 броя), орган на „кръга на народната партия" (така се е наричала либералната партия) в Русе, под редакцията на Г. Кърджиев, З. Стоянов, Д. Маринов и Т. Кърджиев. Списван темпераментно и с остър език против консервативната партия. Тук З. Стоянов отпечатва над 30 свои статии, фейлетони и полемични бележ-

ки, които го правят име в нашата следосвобожденска публицистика. След 27 април, в знак на протест срещу извършения преврат, редакцията на в. *Работник* започва да публикува текстовете на суспендираната конституция. Спират го, преди да е стигнал до края.

20. Пуйка мохарабеса (пуйка за стрижене). С това станали известни градските съветници (либерали) в Свищов, които през февруари 1881 г. въвели нови данъци включително и върху притежаваните пуйки.

21. За посрещането на княз Батенберг в Русе авторът е посочил три различни дати: 9, 10 и 11 юни 1881 г. Касае се безспорно до едно и също събитие и противоречието в датирането му може да се обясни единствено с недоглеждането на автора и липсата на последен преглед и редакция на текстовете, писани по различно време.

Най-вероятната дата за пристигането на княза в Русе е 9 юни 1881 г., установена от няколко източника:

1. Самият З. Стоянов в своята тетрадка-дневник (Наблюдение за memoiri) на стр. 2 пише: *„Посрещание князя 9 юни.* Ах, то е позор, то е ужас! Срам, петно, лакейство, никога няма да го забравя."

2. На 10 юни княз Батенберг подписва няколко указа: № 473, № 478, № 488, публикувани в *Държавен вестник* бр. 41 от 17 юни 1881 г. В самите укази е посочено както мястото, така и датата на подписването им: „Издаден в Русе на 10 юни, подписан от собствената ръка на Н. височество." Това изключва пристигането на 11 юни, а 10 остава под въпрос, тъй като при такава умора от пътуването едва ли още същия ден князът ще се заеме с отговорна писмена работа. Пък и посрещането в Русе е станало следобяд около 15—17 часа.

3. От дневника на д-р К. Иречек, който отразява пътуването на княза; по изпращаните от К. Стоилов телеграми до София и други придружаващи княза лица се вижда, че на 7 юни вечерта кортежът е в Габрово. На следващия ден князът е продължил за Русе без спиране в неприязнено настроеното В. Търново. При това положение много по-вероятно е пристигането му в Русе на 9, отколкото на 10 или 11 юни 1881 г.

22. „Не забравяйте заглавието на книгата, помнете, че не съм историк" — казва З. С. и ни кара да гадаем: загубено ли е оригиналното заглавие на ръкописа, или авторът до такава степен е свикнал да мисли за него, че накрая е забравил да го напише?

В ръкописа начална страница със заглавие няма. Не е сложено то нито над предисловието, нито над глава първа, нито където и да било другаде (включително и при запазените бележки-планове за написването на книгата). В ръкописа обаче, най-често в сатиричен план, се акцентира върху „Историческата задача“, за която княз Батенберг напомня в прокламацията си от 27 април 1881 г.: „да доведа България до изпълнението на определената ѝ от историята задача“ (за обединението и въздигането на българския народ). Авторът е наситил страниците си с тази „Историческа задача“, изписвана обикновено с главна буква и поставяна в кавички, и като че ли тя „изявява претенции“ да бъде изведена в заглавие. Аргументи за противното намираме в брой 1 от 18 януари 1886 г. на издавания от З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов в. *Независимост,* където е отпечатано следното редакционно съобщение: „После няколко броя ние ще започнем печатанието в подлистник написаната от З. Стоянов книга „Преврата през 1881 г.“, която същевременно ще се отпечатва и на отделни екземпляри.“ Възражение срещу така обявеното заглавие не се намери и то остана изписано на днес публикувания З.-Стоянов труд.

23. Черкаски, Владимир Александрович, княз (1824—1878) — руски държавен и обществен деец, либерален помешчик, борец против крепостното право в Русия. През Освободителната война възглавява Временното руско управление в България и поставя основите на българската администрация. Привърженик на голяма, силна и самостоятелна България, верен съюзник на Русия. В действията си се облягал на българските чорбаджии, които правил свои съветници и помощници в администрацията. След смъртта му през 1878 г. е заместен от княз Дондуков.

24. Балабанов, Марко Димитров (1837, Клисура — 1921, София) — книжовник, политик и държавен деец, елинист. Завършил гръцко богословско училище и право в Атина, Париж и Хайделберг. Пръв редактор на в. *Витоша,* по-късно на *Братство, Светлина* и др. Привърженик на консерваторите, от 1882 г. — на умерените либерали. Вицегубернатор на Свищов и Русе, депутат в Учредителното събрание, министър на външните дела в първото правителство на Т. Бурмов, български дипломатически агент в Цариград (1880—1881), Букурещ (1902—1905) и Атина (1905—1906). Автор на исторически и биографични книги, публикувал документи от Българското възраждане.

25. Григорий, митрополит Доростолочервенски (светско име Григорий Немцов) 1828, Сороки, Бесарабия — 1898, Русе). Член на БКД, митрополит на Доростолочервенската епархия от 1872 г. до смъртта си. Депутат в Учредителното събрание. Туркофил, след Освобождението поддръжник на консерваторите, един от двигателите на преврата в Русенско. Автор на послание до миряните да се молят за победа на турското оръжие, публикувано при започване на Руско-турската война. Известен сластолюбец, записан в дневника на д-р Иречек като „езуита от Русчук".

26. Варненско-Преславски митрополит Симеон (Одисей Попниколов) (1840—1937). Ръководител на епархията от 1872 г. до смъртта си, член на Светия синод (1874—1913), председател на Светия синод (1888, 1902—1905), народен представител, председател на II ОНС, член на БКД и почетен член на БАН.

27. Вестник *Марица* (баба Марица) — пръв български вестник, започнал да излиза след Освобождението (25 юли 1878 г.) в Пловдив. Солиден, добре уреждан, с разнообразно съдържание вестник, застъпвал интересите на едрите земевладелци, търговци и промишленици, подкрепял партията на съединистите (лъжесъединистите) в Източна Румелия. Спрян при обявяването на Съединението с излизането на 745-ия му брой.

28. Славейков, Петко Рачов (дядо Славейков) (1827, В. Търново — 1895, София) — известен български поет и фолклорист, участник в църковно-националните борби, депутат в Учредителното събрание, един от водачите на либералната партия. След преврата емигрирал в Източна Румелия. Отношенията му със З. Стоянов претърпяват интересна еволюция. В Пловдив те са особено близки (заедно списват в. *Независимост* и *Кукуригу)*, после (на 10 април 1885 г.) З. Стоянов му отправя едно прочувствено, но остро писмо по повод опита (с участието на Славейков) да бъде ограничена свободата на печата в Княжеството: „Нашите уста са запушени вече, куражът ни е убит, реакционерството тържествува, смеси се брашното с триците. Скърбя!" (Стоянов, З. Неиздадени съчинения, С., 1943, с. 392). Детронирането на княз Батенберг на 9 август 1886 г. и промененото отношение на П. Р. Славейков към Русия издълбава помежду им пропаст. „Ех, Дядо, Дядо, някогашен Дядо, който си ни бил учител и идеал — овайква го З. С. в една от политическите си бележки, — защо ти не умря един ден по-напред, преди да дойде в България но-

сителят на нагайките Каулбарс. Щяхме да се гордеем с тебе, щяхме да ти споменаваме костите. А сега?...“ (в. *Свобода*, бр. 92 от 14 окт. 1887 г.).

29. Каравелов, Петко Стойчев (1843, Копривщица — 1903, София) — виден български политик, строител на следосвобожденска България, един от първите ръководители на либералната партия. Учил в юридическия и историко-филологическия факултет в Москва. Член на БКД, депутат в Учредителното събрание, председател на I ОНС, министър на финансите (1880), министър-председател от края на 1880 до свалянето му с преврата на Батенберг; водач на емигриралите либерали в Пловдив (1881—1883) и отново министър-председател от 29 юни 1884 до 9 август 1886 г. Близките му идейни и приятелски връзки със З. С. (1882—1885) охладняват след Съединението, за да се заменят с остри нападки и взаимна нетърпимост след детронирането на Батенберг (1886).

30. Цанков, Драган Кириаков (1828, Свищов — 1911, София) — просветно-църковен и политически деец, учил в Русия, учителствувал в Цариград и Русе, работил за създаването на българска униатска църква. Депутат в Учредителното събрание, на няколко пъти министър и министър-председател, основна фигура в борбата срещу преврата на Батенберг. По-късно — противник на Съединението, извършено без съгласието на Русия, единствен депутат, гласувал против кредитите за наложената ни война със Сърбия през ноември 1885 г. По време на Стамболовия режим е политически емигрант в чужбина.

31. Фарлей, Луис (Луи) — англичанин на българска служба — „частен съветник в отделението за обществените сгради при министерството на вътрешните дела“. От 1 август 1879 г. изпратен в Англия да отстоява каузата на Батенберг за налагащи се промени в Търновската конституция. През 1880 г. писмено предложил на У. Гладстон да подкрепи суспендирането на българската конституция за 2—3 години. Тези действия на Фарлей предизвикват гнева на българските либерали, които в няколко публикации (в *Независимост*, *Работник* и др.) нападнали „разсипника на българската хазна“ Фарлей и неговите покровители.

32. Вестник *Българин* — излиза от 1877 г. в Букурещ и Гюргево, а от 1879 г. в Русе. Стои на русофилски и консервативни позиции. Остро полемизира с либералните вестници и най-вече с русенските *Работник*, *Славянин* и *Братство*.

33. Попов, Христо Георгиев (1858, Шумен — 1951, София) — военен деец, общественик и адвокат. Служил като майор в Шуменската военна дружина и подкрепил преврата на Батенберг. Като командир на полк в Сръбско-българската война (1885) проявил голямо командирско умение и лична храброст. При детронирането на Батенберг (1886) застанал в негова защита.

34. Вестник *Български глас* — излизал два пъти седмично в София от декември 1879 до септември 1883 г. След спирането на вестник *Витоша* (юни 1880 г.) става официален орган на консервативната партия.

35. Кърджиев, Георги Антонов (Бочката) (1854, с. Арбанаси — 1907, София) — публицист, либерал (цанковист). Бил отговорен редактор на в. *Работник* и *Братство*, издавал самостоятелно в Пловдив и София в. *Напред* (1885—1889). Г. Кърджиев е първи читател на първия вариант (в ръкопис) на „Записки по българските въстания“ (януари 1879 г.). Запазена е много интересна кореспонденция между двамата приятели, а по-късно политически противници Г. Кърджиев и З. Стоянов.

36. Юрев (в ръкописа Юриев), д-р Капитон — украинец, прогонен от отечеството си заради свободомислие. Установил се като околийски лекар в Разград, където в началото на 1881 г. се запознава и сприятелява със З. Стоянов. Демонстрирал публично демократичните си убеждения, което е повод веднага след преврата да бъде арестуван и екстерниран в Гюргево. Работи като лекар в Източна Румелия, взема активно участие в Съединението и Сръбско-българската война. В началото на 1886 г. се връща на работа в Русе.

37. Вестник *Витоша* — първи официален орган на консервативната партия, излизал два пъти седмично от май 1879 до юни 1880 г. Отстоявал разбирането, че народът ни не е дорасъл да се самоуправлява и да се ползува от правата, дадени му с конституцията.

38. Вестник *Свободна България* — излизал във Варна веднъж седмично от 15 януари до 4 юли 1881 г. Обявил се за „независим от партии“, списван със симпатии към консерваторите.

39. Горбанов, Петко Василев (1846, Елена — 1909, София) — общественик и публицист, горещ консерватор, скандалджия по темперамент. Завършил Роберт колеж, участвувал в Освободителната война като разузнавач. Редактор на в. *Български глас*, учител по български език на княз Батенберг. Избран за депутат в Свищовското ВНС,

влязъл в конфликт с Ремлинген; „възпят“ от Иван Вазов в стихотворението „Ремлинген“. Брошурата „Голата истина“, за която З. С. пише, че е излязла под редакцията на П. Горбанов, не можахме да открием.

40. Стамболов, Стефан Николов (1854, В. Търново — 1895, София) — борец за свобода, апостол, бележит български държавник, член на БКД. Избиран за народен представител от 1880 г. до смъртта си, бил подпредседател (1880—1884) и председател (1884—1886) на Народното събрание. Оглавява контрапреврата на 9 август 1886 г. и връща сваления княз Батенберг на престола. След абдикирането на княза (26 август 1886 г.) е пръв регент, а от 21 август 1887 г. министър-председател на България. Води самостоятелна национална политика, което довежда до скъсване на дипломатическите отношения с Русия (ноември 1886 г.). Съсечен от политическите си противници на 6 юли 1895 г. в София. Идейните му и жизнени пътища със З. Стоянов се кръстосват още от времето на Русенския таен революционен комитет, Старозагорското въстание, Съединението и властването на либералите. По настояване на Стамболов З. Стоянов става редактор на в. *Свобода*, подпредседател и председател на Народното събрание. Разпространените навремето си и все още живи слухове за насилствена смърт на З. Стоянов (отровен от Ст. Стамболов) нямат реално основание и се опровергават от новоиздирените факти.

През дните на преврата от 1881 г. Стамболов е в София и реагира веднага със следното стихотворение:

Заплакала гора Витош,
дребни сълзи рони,
а отдалеч гора Рила,
праща ѝ поклони,
па я пита да ѝ каже
защо е сърдита,
от какво е девет дена
с облаци покрита.
Отговаря гора Витош:
„Ой та, сестро Рила,
недей пита защо съм са
азе нажалила.

Недей пита от какво съм
с облаци покрита
и посред тях, кат ханъма,
от София скрита.
Аз не искам там да гледам,
на страшни позори,
как кравата речи буйни
със храброст говори;
как калугер сред тълпата
на хоро играе,
и свобода, и народа
безсрамно ругае;
как се качат нависоко
чужденци простаци
и се земат за везири
хора от сокаци...
Не искам аз... нека всички
дявол да ги земе,
а пък мене малко нещо
да остане време,
да отдъхна, да не гледам
на злини нечути,
да остана аз спокойна
поне две минути...
Затова съм, сестро Рило,
с облаци покрита;
затова съм посред мая
тъжна, та сърдита.

(Публикувано в *Независимост*, бр. 63 от 2 май 1881 г., подписано с известния псевдоним на Стамболов ЧАВДАР.)

41. Посочените две брошури се намират във фонда на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“:

а) Тринадесетмесечното властвуване на лжелибералците в Българското княжество. Русчук, бързопечатница на в. *Българин*, 1881, 56 с.

б) Из московской жизни П. Каравелова. Писмо. Без местоиздаване и без автор, 1881, 22 с.

42. Вестник *Независимост*, София — продължител на Л.-Каравеловия в. *Независимост* не само по номерация, но и по идейни позиции. Излиза от 27 август 1880 до 1 юли 1881 г., когато е спрян заради противопревратаджийските си публикации. Там е отпечатан и първият известен фейлетон на З. Стоянов „Знаеш ли ти кои сме?“ (24 дек. 1880 г.).

43. Вестник *Свободен печат* — либерален седмичник за политика и книжнина, издаван във В. Търново от Ст. Стамболов. Бори се против консерваторите и погазването свободата на печата. Спрян на 20 юни 1881 г. с излизането на 13-ия му брой.

44. *Славянин* — най-дълголетният русенски вестник, излизал с прекъсвания от 1879 до 1931 г. с периодичност веднъж, а от 1882 г. по два и три пъти седмично. Основател, собственик и редактор Тодор Хаджистанчев. Вестникът е с либерална насоченост, но често сменя своите предпочитания към едно или друго крило на либералната партия. В зависимост от вятъра на времето приветства или ругае З. Стоянов, но го търси като автор дори и тогава, когато не споделя възгледите му. Тук З. С. помества едни от най-острите си филипики против руския дипломатически емисар след преврата на 9 август 1886 г. Н. В. Каулбарс.

45. Христов, Алекси — консерватор, избран за член на първия Разградски окръжен съвет (12 януари 1879 г.), но само след четири месеца по неизвестни причини вече не фигурира в състава на съвета. В. *Славянин* (бр. 13 от 19 септемврu 1881 г.) го уличава в изdевателства над местното население при събиране на данъците.

46. Бъчеваров, Христо Георгиев (1853, Одрин — 1935, София) — печатар и издател. Притежава част от печатница в Цариград и през 1873 г. издава *Звънчатий глумчо* на П. Р. Славейков. С Димитър К. Попов издават в. *Сутрина*, а от 1877 г. в. *Българин*. В началото на 1886 г. публикува комедия за сръбския крал Милан, посрещната с унищожителна рецензия от З. Стоянов (*Независимост*, бр. 3 от 12 март 1886 г., псевдоним Поппович).

47. Мазаков, Георги — избран и утвърден за пом.-кмет на В. Търново с княжески указ от 14 август 1881 г. При изборите за ВНС на 21 юни 1881 г. единствено той и Георги Панталонджията се обявили публично в защита политиката на княза.

48. Папанчев, Върбан. Роден в с. Градец, Котленско, учителствувал в Добруджа, опълченец. След Освобождението е финансов чи-

новник и адвокат във Варна. С публикация във в. *Свободна България* от 21 март 1881 г. поискал уволнението от служба на З. Стоянов заради „нихилистичните“ му идеи.

49. Шишков, Тодор Н. (1833, В. Търново — 1896, Варна). Учил право в Париж като стипендиант на П. Берон. Сътрудничил на *Цариградски вестник, Български книжици, Българска пчела, Македония* и др. След Освобождението е прокурор и редактор на консервативния в. *Свободна България*. Обект е на иронични закачки в печата от страна на З. Стоянов („Неопровержима истина е“, в. *Работник*, бр. 23 от 8 април 1881 г.).

50. Бурмов, Тодор Стоянов (1834, с. Нова Махала, Габровско — 1906, София) — обществен и политически деец, член на БКД, първи български министър-председател. Одобрил преврата на Батенберг и влязъл в състава на новоучредения Държавен съвет. През 1884 г. се оттеглил от консервативната партия и преминал към либералите на Др. Цанков. След пътуване до Петербург при завръщането му в Пловдив (март 1886 г.) пловдивските либерали по внушение на З.-Стояновия в. *Независимост* му устроили „овация“ с пукване на главата за това, че по неподходящ начин „оправя съдбата на България“.

51. Кисимов, Пандели (Пантели, Панталей) Хаджигеоргиев (1832, В. Търново — 1905) — обществен деец и публицист. Емигрирал от България през 1862 г., живял в Букурещ и Болград. След Освобождението служи по съдебното ведомство във В. Търново и София. Редактира консервативния в. *Отечество* (1884—1885), където разгаря полемика за „предателството“ на Любен Каравелов. З. Стоянов му отговаря с няколко гневни публикации в *Търновска конституция* и брошурата „Любен Каравелов и неговите клеветници“ (1885).

52. Христофоров(ич), Иван — роден в Стара Загора, учил в Болград, учителствувал в Русе. След Освобождението е съдия в Русе и Шумен. Консерватор, горещ привърженик на преврата.

53. Кипровски, Константин — по време на разглежданите събития живее и работи като съдия в Русе и Разград. В дневника си от 20 февруари 1882 г. З. Стоянов отбелязва: „Съдията Кипровски обявил с присъда, че богатите хора не могат да бъдат съдени...“

54. Чокоев, Михаил (Михалаки) — окръжен управител в Русе след 27 април 1881 г., консерватор. Публикувал без подпис във в.

Българин статия, съдържаща обиди по адрес на З. Стоянов, която довежда до дело на засегнатия срещу редактора на вестника Хр. Бъчеваров.

55. Диамандиев, Васил Иванов (1839, Охрид — 1912, София) — учител и общественик, участник в Кресненско-Разложкото въстание и Македоно-Одринското освободително движение. Като съдия в Русе през 1880 г. създава „Македонска лига“. Привърженик на консерваторите, депутат в Свищовското ВНС.

56. Половете — става дума за лесно спечелените жълтици по време на войната. Пол — съкратено от наполеон, равен на тогавашни 20 лева.

57. Сарафов, Михаил Константинов (1854, В. Търново — 1924, София) — политически и държавен деец, либерал. Секретар на Великотърновския частен революционен комитет, участник в Априлското въстание. Завършил математика в Мюнхен и финансови науки в Париж, един от първите български специалисти с научни трудове в областта на статистиката. Бил министър на народното просвещение и на финансите в либерални кабинети. След разпространение на прокламацията от 27 април 1881 г. укорил княза за високомерното му обръщение „БЪЛГАРЕ!“. Батенберг му отговорил, че „преди войната никой не се е обръщал към българите — те бяха само рая“. (Иречек, К., Български дневник, т. I, С., 1932, с. 364).

58. П... Касае се вероятно за гр. Пловдив.

59. Зад многоточието М... е скрит колегата и приятел на З. С. Митко (Димитър) Маринов (вж. бележка № 68).

60. Вестник *Дунав* — орган на турското правителство за Дунавския (Туна) вилает (област); основан от Мидхат паша на 3 март 1865 г. Излизал веднъж седмично до започването на Руско-турската война (последният брой е от 1 юни 1877 г.) Списван на турски и български език, редактор — Исмаил Кемал, за българската част — Стоил Д. Попов и Иван Чорапчиев. По думите на Любен Каравелов вестникът е „с полицейско, полушпионско и полуидиотско направление“. Разпространяван безплатно. От българите използуван главно за свиване на цигари, тъй като се печатал на подходяща за целта хартия.

61. Дописката от Варна е повод русенските консерватори и либерали да се хванат „гуша за гуша“. Спорът за „българския нихилизъм“ разшумява в цялата страна, прелива бреговете на Дунав и сти-

га до ушите на новия руски император Александър III. Тогава е лансирана и версията, че нашият княз си е послужил със злополучния брой на в. *Работник*, за да аргументира пред руския цар искането си за суспендиране на българската конституция. В настоящия си труд З. С. „набеждава“ в авторство на дописката един „работник от печатницата на Блъскова“, а действителният автор (от съображения за сигурност навярно) се разкрива след повече от четвърт век. Прави го Димитър Маринов през 1909 г. в книгата си „Стефан Стамболов и новейшата ни история“. На стр. 158 (издание 1909 г.) той пише: „Тая дописка не беше от Варна, а беше написана от Георги Кърджиев, който беше главен редактор на в. *Работник*. За тая дописка той бе укорен от всички ни и вестникът му се зе от ръцете.“

62. Шопов, Атанас П. (1853, Панагюрище — 1922, София) — учил в Цариград, Петербург и Париж, където завършил право. Сътрудник на възрожденския печат, участник в Руско-турската война. След Освобождението е секретар на българската екзархия. Заемал и дипломатически служби. Автор на книгата „Десетдневното българско царство“ (за Априлското въстание).

63. Манафов, Христо (Манафа) — един от водачите на габровските консерватори, депутат в Свищовското ВНС, прочул се като побойник по време на преврата. При предизборната обиколка на княз Батенберг в Габрово набил жестоко учителя Васил Цанов, защото викал с учениците си: „Да живей княза и конституцията!“ (в. *Независимост*, бр. 77 от 17 юни 1881 г.).

64. Мавров, Иван — либерал, отказал да подпише протеста на консерваторите против „българския нихилизъм“, като го нарекъл „донос“. По предложение на митрополит Григорий бил уволнен от учителска длъжност.

65. Попов, Иван (Харцоят) — един от първенците на Бяла, симпатизиращ на либералите.

66. Точната дата (23 май 1881 г.), на която русенската депутация начело с митрополит Григорий е била приета от Батенберг, намираме в информацията на в. *Независимост* (бр. 69 от 1881 г.) и дневника на Иречек (с. 411).

67. Златов (Златев), Симеон Сп. — русенец, борец за духовна свобода. Либерален кмет на Русе, избран през февруари 1881 г. и уволнен от консерваторите на 23 юни 1881 г. На 13 юли 1883 г. Н. Обретенов от Русе пише на З. Стоянов в Пловдив: „В неделя ще пра-

вим избори за Градски съвет. Май ще излезе опърничава работата, защото С. Златов се мъчи да раздели гласовете и много е вярно, че ще отиде към консерваторите“ (цит. Неизд. съч., с. 435).

68. Маринов, Димитър (Митко) (М...), Бонев (1846, с. Вълчедръм, Ломско — 1940, Кремиковски манастир) — етнограф, публицист и общественик. Учил в Цариград (медицинско училище) и Белград (философия), учителствувал в Лом. Депутат в Учредителното събрание, председател на Окръжния съд — Русе (уволнен от консерваторите през януари 1882 г.) и съредактор на в. *Работник*. Либерал стамболовист. В книгата си „Стефан Стамболов и новейшата ни история“ дава точна характеристика на чистосърдечния и наивен политик, на своя приятел и съмишленик Захарий Стоянов.

69. Златев-Черкин, Димитър — книжар, разпространител на вестници и книги, включително и на книгите, издадени приживе от З. Стоянов.

70. Кропоткин, Петър Алексеевич (1842—1921) — руски революционер, един от теоретиците на анархизма. Арестуван през 1874 г., успял да избяга в Англия. По-късно в Женева (1877) започнал да издава анархистическото списание La revolté.

71. Вестник *Братство*. След спирането на в. *Работник* русенските либерали започват издаването на в. *Братство* с отговорен редактор Г. Кърджиев и съредактор З. Стоянов. Вестникът продължавал политиката на *Работник* с „по-легален“ тон и езоповски език, наложен от обстоятелствата. След многобройни санкции, наложени на редактора му за „инкриминирани публикации“, *Братство* е окончателно спрян на 13 юни 1882 г. При нови условия (режим на либералите) възобновява излизането си в София на 19.I.1884 г.

72. Екзарх Йосиф I (светско име Лазар Йовчев) (1840, Калофер — 1915, София) — висш духовник и просветител, почетен член на БКД. Учил в родния си град при даскал Ботю Петков, в колежа Бебек — Цариград — и Париж. Приел монашество (1872), получил епископски сан (1876) и на 24 април 1877 г. бил избран за български екзарх. Има изключителни заслуги за защита на българските национални интереси след разкъсването на България от решенията на Берлинския конгрес, полага големи грижи за българското просветно дело в Македония и Одринско. З. Стоянов обаче не му премълчава, че лично подкрепил и благословил извършения през 1881 г. преврат.

73. Доганов, Константин Тодоров (1843, Копривщица — 1900, Русе) — сподвижник на Левски, член и председател на Пловдивския частен революционен комитет (1873). Заедно с Ат. Узунов осъден на 101 години затвор и заточен в Диарбекир. Превратът на 27 април го заварва на длъжност околийски полицейски началник в Русе. Уволнен, защото разнасял по селата в. *Независимост.* На 31 януари 1882 г. кумува и венчава в къщата си Захарий Стоянов и дъщерята на баба Тонка Обретенова, Анастасия.

74. Кърджиев, Тома Антонов (1850, с. Арбанаси — 1887, Русе) — съосновател на Русенския частен революционен комитет (1871). Учителствува в с. Червена вода, където по време на Старозагорското въстание организира Червеноводската чета. Участвува в Сръбско-турската (1876) и Освободителната война като разузнавач. След Освобождението работи като адвокат и пом.- прокурор в Русе (уволнен от консерваторите през юни 1881 г.). Участвувал в русенските бунтове против властта на регентството, осъден на смърт и разстрелян на 22 февруари 1887 г.

75. Мидхат Ахмед паша (Мехмед Шефкет) (1822, Цариград — 1884, Таиф (Мала Азия) — голям турски реформатор, водач на младотурците, опитал се да защити на практика, като валия на Дунавската област, асимилаторската политика на турската империя. Съществува недоказана версия за българския му произход. От 1864 до 1868 г. е валия на новообразувания грамаден Дунавски вилает, включващ 48 околии — от Тулча, Варна и Видин до София и Ниш. С реформите си придава европейски вид на Русчук, но не успява да преклони българите и да ги превърне в отомани. На два пъти е велик везир (1873—1874 и 1876—1877). Опитал се безуспешно да свали Абдул Азис от власт, заточен в Таиф и там по-късно бил удушен по заповед на султана. В ръкописа З. С. го споменава и като Мехтат паша.

76. Живков, Георги Атанасов (1844, В. Търново — 1899, София) — националреволюционер, политически и държавен деец. Учил в Медицинското училище в Цариград, учителствувал в Русе, Варна и Търговище. Взел участие в Търновското въстание (1862). Априлското въстание и Сръбско-турската война. След Освобождението е кмет на В. Търново, депутат и председател на IV ОНС и III ВНС, регент (декември 1886 — август 1887), министър на народното просвещение (1887—1893). По време на княжеската криза в писмо до Стам-

болов от 13 дек. 1886 г. З. Стоянов предлага да си изберем за княз някой наш българин: „Живков например. Да нациди на гърба си генералска униформа, да тури на главата си сулитена, чудо! Не само българите, но и Европа изплашва!“ (НБКМ, БИА, ф. 63, оп. 1, а. е. 72, л. 1).

77. Савич, Ангелаки (Тата) (1817, Свищов — 1892, Румъния) — живял като емигрант в Румъния, публикувал брошура на румънски „Долу маската!“, в която защитавал политическите схващания на Раковски. Сътрудничил на Ботевата *Дума*. Уволнен за лошо поведение от длъжността драгоманин (преводач) при нашето агентство в Букурещ (август 1881 г.). След отказа на Народното събрание да му отпусне поборническа пенсия зашлевил плесница на тогавашния (1883 г.) министър на финансите Гр. Начович.

78. Маринов, Коста (Костаки) (Куркоят) — консерватор. За заслуги към „Историческата задача“ на 13 май 1881 г. е назначен за председател на Окръжния съвет — Русе.

79. Стефанов (Стефанович), Михалаки — управител на Русенската митница, уволнен за злоупотреба с пари. Макар и осъждан, лишен от граждански и политически права, в началото на 1881 г. започва да издава в Русе сатиричния вестник *Дяволско шило*. З. Стоянов му посвещава специален фейлетон (*Работник*, бр. 6 от 21 ян. 1881 г.), в който се възмущава: „Ти му казваш, че той не е приет в никакво общество, а той става редактор... няма в себе си съвест и чест ни за строшена пара.“

80. Посочените от З. С. седем яничар агалари (черезвичайни комисари) при учредяването им на 1 май 1881 г. (указ № 312) в действителност са пет. Касае се за техническа грешка в по-късно поставеното от автора подзаглавие.

81. Логвенов, А. — руски офицер, подполковник (от 1.IX.1881 г. — полковник) на българска служба, командир на Русенската пехотна дружина № 23. На 1 май 1881 г. е назначен за извънреден военен комисар на обширна област, включваща Свищовско, Русенско, Разградско и Силистренско. Два месеца по-късно, след гласуване пълномощията на Батенберг от Свищовското ВНС, поема и поста княжески флигел адютант, а от 31 юли 1881 г. става началник на жандармерията (Д. В., бр. 56 от 8 август 1881). Цялата церемония и реда в Свищов на 1 юли 1881 г. била под командуването на подполковник Логвенов.

82. Пенев (Хаджипенев), Телемах (1856, Русе — 1890, Русе) — публицист и администратор, либерал, след 27 април 1881 г. преминал на страната на консерваторите. По време на преврата е околийски началник в Бяла. Редактор на в. *Русенски куриер,* автор на брошурата „Мантовата гробница“.

83. Мантов, Димитър Василев — либерал, адвокат, избиран за депутат, окръжен управител на Русе (1886—1887), станал известен с жестокостите си при потушаване на русенските бунтове.

84. Касабов, Иван Христов (1837, Лясковец — 1911, София) — възрожденски деец, сътрудник на Раковски в редактирането на в. *Дунавски лебед,* близък на Левски, участник в организирането на първата българска легия в Белград, един от създателите на Българския революционен централен комитет в Букурещ. След Освобождението е депутат в Учредителното събрание, служител по съдебното ведомство. Поради преследване от Стамболов емигрира в Белгия.

85. За да цитира точно неграмотното обявление на Оджаков, на 10 март 1885 г. З. С. моли Н. Обретенов: „Ако има в Тутракан в. *Българин*, намери едно обявление на П. Оджакова, което се захваща така: “Адвокатът П. В. Оджаков, който не е бил под съд, който е юрист, който е и пр.“. Препиши го и ми го изпрати. Ще търсиш в. *Българин* от 1881 и 1882 после преврата.“

86. В цитирания надпис върху надгробния паметник на бащата на П. В. Оджаков (Владимир), на самия паметник или в ръкописа на З. Стоянов, датата на рождението е сбъркана. Касае се не за 1879, а най-вероятно за 1819 г. В изписване датата на смъртта също има грешка или непълнота. Между цифрите 2 и 7 навярно е имало точка. Тогава ще се прочете: 2.7.1880.

87. Катков, Михаил Никифорович (1818—1887) — известен руски публицист с влияние върху вътрешната и външна политика на Русия. Редактор на в. *Московския ведомости* и *Русский вестник.* Противник на Съединението. При смъртта му (20 юли 1887 г.) З. Стоянов помества два „некролога“ във вестниците *Независима България* („Умрял вече Катков“ — 25 юли 1887) и *Свобода* („Катков умрял“ — 28 юли 1887). В *Независима България* пише: „Една стара пословица казва: „За умрелите или добро, или нищо“. Ние обаче не се придържаме в тия идиотизми, а напротив...“ В *Свобода* добавя: „Трябва да тържествуват и се радват честните хора в България за смъртта на този класически тиранин. Колкото подло, гнусно и безобраз-

но е имало, той го е изсипал върху главата на нещастна България.“

88. Аксаков, Иван Сергеевич (1813—1886) — руски общественик и публицист, един от водачите на славянофилското движение. Оказва подкрепа на българския народ в борбата му за национално освобождение, има подчертани заслуги за формиране на българското опълчение. Редактор на в. *Русь*. Още на 7 септември 1885 г. с възторг приветства Съединението, а по-късно, когато руската преса получава „приказ по войскам“ да нападне Съединението, Иван Аксаков има дързостта да напише: „Би било несъобразно с достойнството на Русия да се противи на извършеното съединение за това, че било направено не в подходящ час и не така, както би желала Русия“ (В. *Русь*, бр. 11 от 14 септ., 1885 г.).

89. Вестник *Целокупна България* — първият официален орган на либералната партия, започнал да излиза във В. Търново веднага след Учредителното събрание (от 20 юни 1879 до 8 май 1880 г.). Пръв негов редактор е П. Р. Славейков.

90. Попов, Димитър Кръстев (Централния) (1885, Калофер — 1903, София) — обществен деец, публицист и преводач. Оригинален математик, владеел осем езика. Учил в Роберт колеж и Галата сарай в Цариград. Редактирал в. *Българин* (1877—1879). Първоначално либерал, по-късно членува в Народната партия на Гешов—Величков—Вазов в Пловдив. Участвува в списването на в. *Марица* (1884), *Вестниче* и *Борба за кокал* (1884—1885). След 9 август 1886 г. емигрира в Румъния. Връща се в България след падането на Стамболов.

91. Дайнелов (Динолов), Йосиф Г. (1839, Русе — 1891, Русе). Учил в Цариград и Атина, публикувал в *Дунавски лебед, Български книжици, Цариградски вестник* и др. След Освобождението е съдия в Русе, Силистра и В. Търново.

92. В. *Дяволско шило* — „политически, юмористичен-сатиричен вестник и куриер на пресносолни новини“. Излизал от 8 ян. до 31 май 1881 г. Издател-редактор Михалаки Стефанов.

93. Княжеската прокламация от 27 април 1881 г. Практически текстът на З. Стоянов в ръкописа не се различава от оригинала, но бележката му под линия буди въпроси: отпечатана ли е прокламацията на френски език? Има ли различия в съдържанието? Усилията, които положихме за откриването на екземпляр от „френска прокламация“, досега не се увенчаха с успех. Текстът в бележката на З. С. обаче не е измислен. Ако не е взет от оригиналната проклама-

ция, той вероятно е заимстван от една публикация във в. *Независимост* (бр. 63 от 2 май 1881 г., с. 5), където се казва: „Между българский и френский текст на прокламацията на Негово височество съществува една доста значителна разница, на която обръщаме вниманието на нашите читатели. Къде края на първия параграф в българский текст стои тъй: **да доведе България до изпълнението на определената й от историята задача.** Във френский текст стои буквално тъй: „a guider la Bulgarie dans la voie de la civilisation et du progres“, което в точен превод значи: **да ръководя България в пътя на цивилизацията и напредъка.**

В предпоследний параграф има и тази още разлика. Българский текст казва: **Само ако Великото народно събрание узакони ония необходими за управлението на страната условия.** Във френский текст е казано: „Si la grande Asamblée ratifie les conditions indispensables ou gouvernement du pais, conditions qui seron indiquees par moi...“, т. е. условия, които сам ще означа. Тези последни думи са опуснати в българский текст.“

94. Стаматов, Порфирий Никифоров (1840, Акерман, дн. Белгород — 1925) — юрист, баща на известния майстор на късия разказ Г. П. Стаматов. Завършил право в Новоросийск. Магистър по наказателно право. Член на БКД. Член и пръв председател на Върховния касационен съд в Княжеството.

95. Желязкович, Георги Константинов (1846, Свищов — 1889, Пловдив) — управител на Народната банка, министър на финансите в двата първи кабинета след преврата от 27.IV.1881. По повод смъртта му Г. Н. Златарски пише на Иречек: „Желязкович не е умрял от отрова, но от бедност и мислене. Такава е съдбата на нашите големи хора. Вярваш ли, че събираха пари, за да го погребат. Той сиромахът си беше разпродал сичко, за да може да живее“ (из Архива на Иречек, т. 1, с. 289).

96. Иречек, д-р Константин Йосиф (1854, Виена — 1918, Виена) — чешки историк, посветил живота си на българската история и култура. Автор на „История на българите“ (1876). Работил в България като главен секретар на Министерството на народното просвещение (1879—1881), министър на народното просвещение (1881—1882), председател на Учебния съвет (1883) директор на Народната библиотека (1884). Автор на интересен дневник и няколко книги, плод на пътуванията му из България. Съмишленик на консерваторите, акти-

вен поддръжник на преврата, но с присмехулно отношение към неговите извършители.

97. Ремлинген, Арнолд Александрович — руски военен деец. В Освободителната война участвува като командир на рота в Българското опълчение. Остава на служба в Българската земска войска в Пловдив. От 1 май 1881 г. е назначен за черезвичаен комисар (Видин — Лом — Враца). От 1 юли до 31 декември 1881 г. е управляващ Министерството на вътрешните дела. От януари 1882 до март 1884 г. е началник на Военното училище — София. Напуска страната след Съединението.

98. При изброяване на черезвичайните комисари З. Стоянов е пропуснал името на полковник Боборикин, отговарящ за Варненско, Провадийско, Шуменско и Ескиджумайско окръжие.

99. Месецът е сбъркан. Описваното събитие е станало на 1 или **2 май**, след прокламацията от 27 април 1881 г.

100. **Коронни чиновници** — терминът е употребен в смисъл на **държавни чиновници**, получаващи заплата от „короната".

101. Вълчанов, Георги — консерватор, масон, един от първенците на преврата в Русе. Назначен за плевенски окръжен управител, а от 10 юли 1881 г. е преместен за разградски окръжен управител (Д. В., бр. 49 от 15 юли 1881 г.)

102. Винаров, Петър — споменат в ръкописа на четири места като русенски търговец, един от „върлите превратаджии", доставил за посрещачите на княза в Русе няколко бъчви с вино. Името на търговеца съвпада с това на члена на окръжния съвет в Русе, утвърден с княжески указ от 23 май 1881 г., и на кмета на града по време на регентството на Стамболов (1886—87 г.). Вероятно се касае до две различни лица, тъй като двамата Петър Винаровци (властвуващият след преврата и кметът по Стамболово време) изповядат различни политически възгледи. Или пък сме изправени пред едно от типичните за българите политически превъплъщения? Това не можахме да установим.

103. Михаилов, Лефтер — посредствен журналист, един от „героите" на преврата в Русе. През 1884 и 1885 г. в Пловдив редактирал *Вестниче* и *Борба за кокал.* За труда си получавал мизерни хонорари от Народната (лъжесъединистката) партия. След Съединението в ръцете на З. С. попаднали много документи, между които и писъмце от Д. К. Попов (Централния) до водача на лъжесъединистите Иван Ст. Гешов: „Дай, джанъм, на Лефтера някоя лира да из-

даде утрешния брой на *Вестниче*! Срамота е!“ Към „писъмцето“ е приложена и разписка, подписана от Л. Михаилов, за получени две и половина лири турски за **литературни предприятия**.

104. *Вестниче* — „лист за народа, излиза веднъж в седмицата, в събота. Ако стане нужда — два-три пъти“. Издаван нередовно в Пловдив от 20 юни 1884 до 7 август 1885 г. Насочен срещу партията на либералите (казионните), бившия губернатор Алеко Богориди и оглавилия през 1885 г. Комитета за съединение Захарий Стоянов.

105. Става дума за Радославов, д-р Стоян Рафаилов (1838, Котел — 1916, Русе). Учи при Сава Доброплодни в Шумен, завършва медицина във Виена (1872), работи като лекар в Свищов, старши лекар и управител на Русенската болница (1879—1898). Направил дарения на БАН, Котел и Русе. Приятел на Алеко Константинов, с когото пътувал до Чикаго.

106. Петкович, Милица Атанасова — дъщеря на един от братята Петкович, видни русенски търговци с кантора и в Букурещ. Княжепоклонството на г-ца Петкович, описано от З. Стоянов, има своята предистория. Още при първото идване на Батенберг в Русе през 1879 г. тя се „залепила“ за госта: „Навред, гдето мръднел князът, и тя подире му. Оттогава ней остана името „княгинята“ (Спомени на Екатерина Каравелова, С., 1984, с. 77).

107. Мелетий Зографски (1832, Струмица — 1891, Кайро). Учи в Зографския манастир и в духовно училище — Атина. От 1872 до 1883 г. е митрополит на Софийската духовна епархия. Член на БКД, член на Учредителното събрание, един от основателите на Софийската народна библиотека. Горещо подкрепил преврата на Батенберг, но с ексцентричното си държание предизвикал софийските нотабили, които се погрижили да бъде заточен в Рилския манастир (по „забравена“ присъда на Духовния съд отпреди Освободителната война). След изтърпяване на наказанието се оттеглил в Кюстендил. Починал в Кайро, където заминал да се лекува. Автор е на много църковни книги, между които се откроява „Българската правда и гръцката кривда“ (1872).

108. Каменски, капитан — руски офицер от полски произход, останал след войната на полицейска служба в Русе. Назначен за помощник на Логвенов, а след преместването му за началник на жандармерията заема неговото място и държи в Русенска област цялата власт в ръцете си.

109. Людсканов, Александър Кочов (Николов) (1854, В. Търново — 1922, Лондон) — общественик и дипломат, изтъкнат либерал, зет на Др. Цанков. Завършва Роберт колеж, участвува в Освободителната война като преводач в щаба на ген. Скобелев. Работи като втори секретар на Българското дипломатическо агентство в Цариград (1879—1880) и главен секретар на Министерството на външните дела (1880—1881). Уволнен след преврата, заминава и завършва право в Париж. По време на Стамболовия режим емигрира с Др. Цанков.

110. Обретенов, Никола Тихов (1849, Русе — 1939, Русе). Син на баба Тонка, виден български революционер, сподвижник на Левски, Ангел Кънчев, Любен Каравелов. Основател на Русенския таен революционен комитет (1871), четник и касиер на Ботевата чета, осъден на доживотен затвор и заточен в Акийската крепост. След Освобождението взема участие в Кресненско—Разложкото въстание. Запален либерал, гонен и оставян без работа при управлението на консерваторите, заемал високи постове по Стамболово време.

Заслугите му за доизграждането на личността, образованието и творчеството на З. Стоянов са изключителни. Той е не само приятел и шурей на Захарий, но и първоначинател на „Записки по българските въстания", „Четите в България", „Христо Ботйов. Опит за биография" и други Захариеви книги, които без личните спомени, връзките с революционери, събирателската дейност, съветите и настойчивостта на Н. Обретенов едва ли биха видели бял свят.

111. Късогледов, Марин — учител и общественик, либерал. С указ № 427 от 28 май 1881 г. е уволнен от длъжността помощник на финансовия началник в Русе.

112. Бърнев, Бърни — либерал, привърженик на Др. Цанков. Секретар (1879), по-късно председател на Окръжния съвет в Разград. На 18 февруари 1886 г. Захарий Стоянов му пише от Русе: „... Може да си чул, че аз пиша историята на преврата от 1881 г. Може да помниш, че по това време Алекси Христов получаваше всеки ден телеграми от Горбанова с такова съдържание: „Днес се хвана още един нихилист", „Днес се нападна кафенебашийската троица", „Днес се получи телеграма от Царя Покровителя, който одобрява постъпката на Н. в. княза" и пр., и пр.

Тези депеши аз съм чел у Алекся. Сега те ми трябат. Не можеш ли да ги земеш с някоя леснина, т. е. да ми извадиш по едно копие?

Излъжи го. Ако ти не си добре с него, накарай някой приятел да направи това...“

Това новооткрито от музейната работничка в Разград Иванка Стръмска З.-Стояново писмо доказва, че и през февруари 1886 г. той продължава да работи и допълва ръкописа си за преврата.

113. Sugel pour un romane (фр.) — Сюжет за роман.

114. Куза, Александру Йон (1820—1873). Княз на обединените румънски княжества Влашко и Молдова, свален чрез държавен преврат.

115. Игнатиев, Николай Павлович, граф (1832—1908) — руски генерал и дипломат, почетен член на БКД. От 1864 до 1877 г. е посланик на Русия в Цариград, с подчертани заслуги за решаването на българския църковен въпрос. Участвува в съставянето и подписването на Санстефанския мирен договор (19 февруари 1878 г.). През 1881—1882 г. е министър на вътрешните работи на Русия.

116. Станчев (Хаджистанчев), Тодор (Богослова) (1850, Русе — 1907, Русе) — публицист и просветен деец, учил богословие в Карловац и Белград, един от основателите на русенското читалище „Зора“ и певческото дружество към него. Основната му дейност е свързана с издаването на вестник *Славянин.*

117. Арнаудов, Петър — консерватор, свещеник иконом. От 1 юни 1881 г. е назначен за окръжен инспектор в Русенски учебен окръг. Депутат в Свищовското ВНС.

118. Става дума за Христо Сапунджията.

119. Манаев — руски офицер на българска служба, майор, от 1.IX.1881 г. подполковник. По време на разглежданите събития е командир на разградската дружина № 22.

120. Учредените с указ 404 (Д. В., бр. 34 от 25 май 1881 г.) извънредни военни съдилища са просъществували само три месеца (закрити с указ № 757, Д. В., бр. 63 от 2 септември 1881 г.). Не е известно тези военни трибунали да са постановили и изпълнили смъртна присъда. Сам З. Стоянов не посочва нито един конкретен случай на крута репресия чрез тези съдилища. Те са били създадени, за да всеят страх сред противниците на преврата и да парализират очакваната съпротива.

121. Вестник *Зорница* — излизал в Цариград, Пловдив, Самоков, София, Пазарджик и отново София от 2 януари 1876 до 1 септември 1944 г. По време на Освободителната война е единственият вес-

тник, излизащ на български език в Турция, който дава информация за хода на военните действия. Орган на Българското евангелско благотворително дружество.

122. Вестник *Самоуправа* — сръбски вестник, популярен и сред българските либерали. Пише остро против извършения от Батенберг преврат. С някои от публикациите си (бр. 50, 52, 58 и др.), цитирани или препечатани изцяло от в. *Независимост*, става причина за въвеждане в действие у нас на Отоманския закон за печата (от 25 май 1881 г.), въз основа на който са санкционирани, прекъсвани и окончателно спрени почти всички вестници с либерална насоченост в Княжеството.

123. Миларов (Сапунов), Светослав Николов (1850, Габрово — 1892, София) — писател, журналист и обществен деец, член на БКД. Завършва католишко френско училище в Цариград, следва право и учителствува в Загреб и Босна. През 1870 г. е осъден за политическа дейност и затворен в тъмница, откъдето след две години успява да избяга. Участвува в Освободителната война, установява се в Пловдив, където е един от редакторите на в. *Марица*. Издава „Спомени от Цариградските тъмници“ (1881 г.). От края на май 1881 г. е отговорен редактор на излизащия в София либерален в. *Независимост*. След детронирането на Батенберг (1886 г.) емигрира в Румъния, където издава противостамболовистки вестници — „Девятий август“, „19 февруарий“ и др. Съден по процеса за убийството на министър Хр. Белчев и обесен през 1892 г. в София.

124. Лечев, Стефан — администратор (от бр. 65) на в. *Българин* при излизането му в Гюргево (1877), стопански отговорник и отговорен редактор на в. *Независимост* до края на май 1881 г.

125. Ковачев, Янко Стефанов (1852, Свищов — 1926) — известен печатар и издател. Завършва търговско училище във Виена и остава да работи там като печатар и съдружник на Христо Г. Данов (от 1874 г.). След Освобождението пренася машините в Пловдив и започва печатането на в. *Марица*. През 1879 г. отново с Данов откриват печатница и в София, на която през 1881 г. Ковачев става самостоятелен собственик. Има либерални възгледи, печата в. *Независимост* — София.

126. Сырку, Полихроний Агапиевич (1855, Бесарабия — неизв.) — завършил Петербургския университет, доктор по славянска филология. Голяма част от произведенията, които написва, са посвете-

ни на българската история и култура. През септември 1884 г. публикува в „Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительно общества“ (кн. 9, с. 37—39) отрицателна рецензия за книгата на З. Стоянов „Васил Левски — Дяконът“. По повод на този и други отзиви за „Левски“ и „Записките“ в руския печат в писмо до Н. Обрстенов от 15 ноември 1884 г. З. С. му се оплаква: „Страшно ме нападат руските вестници за „Левски“ и „Записките“. Наричат ме безнравствен. Ще им отговоря“ (Стоянов, З., цит. Неизд. съч., с. 382).

127. Вестник *Новое время* (1868—1917 г.) — влиятелен политически и литературен, близък до двореца вестник, издаван в Петербург.

С граф Евгений Львов Кочетов с псевдоним „Русский странник“, специален кореспондент на вестника в България, през есента на 1885 г. ръководителят на Съединението З. Стоянов имал остър сблъсък. Поводът са неверните кореспонденции за Съединението, изпращани от Кочетов за *Новое время*: „Стигна „Русский странник“ в Пловдив — спомня си З. С. в *Независимост* (бр. 2 от 8 март 1886 г.) и ние, няколко души, приготвихме се да му дадем „мордобитие“, т. е. да му изкривим ченето — единствената награда на шпионите в ненормални времена.“ Вместо побой в тъмното обаче стигнало се до помирителна среща със Странника: „Той изслуша всичките наши възражения и с готовност прие да направи опровержение на писаните лъжи“ (пак там).

Опровержение не последвало, защото имало „приказ по войскам“ събитията да се отразяват по определен начин, а и Странника се оказал лъжец по принуда и симпатичен човек. През януари 1886 г. той подарил на З. С. своята книга „В Сибир“ с многозначително посвещение: „Захарий Стоянову на добрую память от его только политического врага“. (Книгата се пази в Русенската градска библиотека „Л. Каравелов“.)

128. Молчанов, А. — руски журналист, постоянен кореспондент на в. *Новое время* в София по време на преврата и след това. Близък на дошлия от Русия за министър-председател Л. Соболев и фактически главен редактор на създадения от Соболев вестник *Балкан*.

129. Вестник *Балкан* — седмичен безпартиен политически вестник, финансиран с държавни средства. Излизал от 18 януари до 12 октомври 1883 г. под редакцията на П. Тр. Бурков (от бр. 14 — К.

Паунчев), фактически редактор — А. Молчанов. След падане от власт на Соболев престанал да излиза.

130. По това време околийски полицейски началник в Тутракан все още е Никола Обретенов и най-вероятно тези любопитни подробности за поведението на Алекси Христов в с. Смил са разказани на автора от него.

131. Тук в оригинала текстът е зачертаван и пренаписван в страничното ляво поле. Зачертаното се оказва повече от необходимото, поради което връзката между изреченията се губи. Възстановили сме я по смисъл с помощта на част от зачертания текст.

132. Делението, което прави З. Стоянов на руските емигранти в България — едните (първите), представители и поддръжници на монархическа, а другите (вторите) — на интелигентна Русия, има своето историческо оправдание. В ръкописа е допусната техническа грешка: не **първите**, крепителите на монархическа Русия, а **другите** (интелигенцията) са изложени на участта, постигнала емигранта д-р Юрев.

133. Неболсин, Петър — руски политически емигрант, юрист, съчувственик на либералите. До май 1881 г. е началник отдел в Министерството на правосъдието. На 2 януари 1881 г. с лична телеграма съобщава на З. Стоянов, че е преназначен от член съдия при Великотърновския окръжен съд за съдебен следовател при Русенския окръжен съд (ДА, Русе, ф. 12, оп. 1, а. е. 2, л. 6). На 5 май 1881 г. Неболсин е преместен за прокурор във Видин, откъдето, само 22 дни по-късно по искане на руското консулство там е уволнен и арестуван (цит. Български дневник на Иречек, с. 420). След освобождаването му емигрира в Източна Румелия, където работи като адвокат и участвува в списването на Каравеловия вестник *Независимост* (Пловдив).

134. Касае се не за Стефан, а за Цвятко Златов. Това име е сбъркано на няколко места в ръкописа (вж. бележка № 11).

135. Мосолов, Александър Степанович (1854, Русия — 1937, София) (в ръкописа на З. С. го срещаме като Мясалов, Масалов, Мосолов) — руски офицер, пръв адютант на княз Батенберг още от стъпването му на българска земя. Участвува в Освободителната война и по собствено желание остава на работа в София. Служи към щаба на П. В. Алабин и на княз Дондуков; назначен за кмет на София (1878 г.); командир на първа сотня от Българската земска войс-

ка. Служи като флигел-адютант и командир на конвоя на княза до юни 1883 г., след което се връща в Русия. Емигрира през 1917 г. в Турция и Англия. Идва в България през 1931 г. и живее в страната като пенсионер на българската държава — руски ветеран. Публикувал спомени „България 1878—1883 г.“

136. Маринов, Марин Янакиев (1856, Русе — 1885, София) — завършил Роберт колеж, първия випуск на Военното училище в София и стрелкова школа в Русия. Адютант на княз Батенберг. Взел участие в Сръбско-българската война като командир на полк. В боя при Три уши (7 ноември 1885 г.) бил тежко ранен и месец по-късно починал от раните си.

137. Misérable morceau de papier (фр.). — Нищожно късче хартия.

138. Откритото писмо на Др. Цанков до Хитрово е отпечатано на 25 май 1881 г. Зашеметеният Хитрово, който не е очаквал такъв „сюрприз“ от братушка, иска с нота до Ернрот наказанието на дръзкия либерален водач. Английският външен министър пита телеграфически своя дипломатически агент в София вярно ли е, че Цанков е арестуван; другите дипломатически агенти също задават неудобни въпроси, поради което Ернрот и княз Батенберг отлагат ареста за „по-добри дни“. Осем месеца по-късно, когато властта на пълномощията е консолидирана, размирникът, станал учител в софийското училище „Денкоглу“, е обвинен в заговор и подстрекателство за събаряне на властта, грабнат посред нощ от къщи (6 февруари 1882 г.) и интерниран във Враца.

139. Списание *Читалище* — излиза в Цариград от октомври 1870 до септември 1875 г. Първи редактор — Марко Балабанов. От бр. 16 редактори: Лазар Йовчев (бъдещият екзарх Йосиф I) и Тодор Икономов. Научно-популярно и културно-просветно списание, публикувало оригинални и преводни стихове, статии по общокултурни и педагогически въпроси, история, философия, природни и икономически науки и др.

140. Изписаният като Босио е френският писател Ла Боеси (XVI век), автор на книгата „За своеволното робство“, преведена от Лазар Йовчев и напечатана в списание *Читалище* през 1871 г. През 1882 г. Никола Обретенов препечатва превода в отделна брошура, а в бр. 362 от 22.I.1883 г. на издавания в Пловдив в. *Народний глас* З. Стоянов публикува положителна рецензия за книжката, „от която нашият народ ще почерпи много уроци“.

141. В бележката под линия авторът е пропуснал да посочи номерата на книжките от сп. *Читалище*, в които е публикуван преводът на „За своеволното робство“ (година II, 1871, кн. 2, 3, 6, 7 и 8).

142. Става дума за ценителите на английския философ позитивист и икономист Джон Стюарт Мил (1806—1883).

143. Беджехотовци — последователите на Баджет Уълтър Беджехот (1826—1877), английски юрист и икономист, автор на книгата „Английската конституция“, в която полемизира с Монтескьо за разделението на властите. Обявява се против демократизацията на Англия.

144. Панаретов, Стефан Хаджиилиев (1853, Сливен — 1931, София). Завършил Роберт колеж и останал там като преподавател. През 1876 г. пътувал до Англия, за да запознае английската общественост с турските зверства по време на Априлското въстание. Сътрудничил на *Зорница*, в която публикувал статии в подкрепа на преврата на Батенберг.

145. Coup d'etat (фр.) — държавен преврат.

146. Уошбърн, Джордж, д-р (1833—1915) — преподавател и дългогодишен директор (1877—1903) на Роберт колеж. Съчувствувал и съдействувал на българското освободително движение. Поддържал извършеното през 1885 г. съединение на Източна Румелия с Княжеството и спомогнал за дипломатическото му утвърждаване.

147. Чорапчиев, Иван Петров — роден в Копривщица, учил при Й. Груев в Пловдив, редактор на турско-българския вестник *Дунав*, официален цензор на българските книги в Русе. След Освобождението е поддръжник на консервативната партия, един от водителите на преврата в Русе.

148. След „Часът по пет“ следва думичка от три букви, която не можахме да разчетем. По смисъл може да бъде „пет часа по турски“ или „пет часа след обяд“.

149. Касае се вероятно за Попов, Никола Михаилов (Попито) (1841, Елена — 1919, Русе) — учителствувал в Русе от 1860 до 1878 г., опълченец, по-късно мирови съдия и член на Окръжния съд — Русе. Уволнен от служба, емигрира заедно със З. Стоянов в Източна Румелия.

150. Иванов, Ради (1848, Русе — 1909, София) — един от основателите на Русенския таен революционен комитет, чиновник по Хиршовата железница (1874—1876). Помогнал на З. С. да бъде наз-

начен за телеграфист в Търново-Сеймен (дн. Симеоновград) през 1875 г., а след Старозагорското въстание в продължение на пет месеца го укривал на гара Харманли. След Освобождението работи като съдебен и висш пощенски чиновник.

151. Христович, Иван(чо) Попов (Ванката) (1844, Габрово — 1868, Стара планина). Завършил военното Александровско училище в Москва, служил като офицер в Кавказ. Минал Дунава като четник писар в дружината на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и след четиридневни битки, тежко ранен, в напразни усилия да стигне родното си Габрово намерил смъртта си в Балкана.

152. Бележката под линия е предшествувана от следния текст, зачертан от автора: „Доколкото но онова време урата имаше цена, а блеението се считаше за гражданска доблест, може да се заключи от следующите сведения, казани в една дописка до в. *Марица* от Търново.“

Оставен е само следният цитат от дописката (публикувана в *Марица*, бр. 292 от 9 юни 1881 г. с подпис С.): „Благодарение на някои подземни агитации търновци ще посрамят името си старославното Търново. Тие решили да не срещат княза...“

По-нататък дописникът укорява търновските управници, че не гласували никакви средства за посрещането на княза и не направили необходимото да го уверят в своите верноподанически чувства.

153. Климент Браницки (светско име Друмев, Васил Николов) (1838, В. Търново — 1901, София) — митрополит на Великотърновската духовна епархия, писател, политически деец, почетен член на БКД, широко известен като автор на повестта „Нещастна фамилия“ и драмата „Иванко — убиецът на Асеня“. Участник в първата легия на Раковски, завършил Одеската семинария и Киевската духовна академия. Член на Учредителното събрание, на два пъти министър-председател (1879—1880 и 1886). Консерватор, заточен от Стамболов в Гложенския манастир.

154. Тодоров, Юрдан — известен еленски чорбаджия, консерватор, поддръжник на преврата. Член на Комисията по господарските и чифликски земи и на Държавния съвет; баща на известния писател П. Ю. Тодоров и Мина — любимата на Яворов.

155. Сукнаров, Никола Хр. (1848, Свищов — 1904, София). Учил в Загреб и Белград, където завършил право. След Освобождението е съдия в Свищов, Русе и Варна. Редактор на либералния в. *Независи-*

мост (1880—1881), председател на II ОНС (1880), подпредседател на IV ОНС (1884). След 1885 г. се оттегля от активна обществена дейност.

156. Цитираното възвание на ръководителите на либералната партия е публикувано в *Независимост*, бр. 72 от 4 юни 1881 г. Началото на обръщението е недостатъчно ясно по смисъл, но така е и в оригиналната публикация. З. С. е направил две съкращения от по няколко изречения, отбелязани от него с многоточия. На още 3—4 места е пропуснал по една или няколко думи, които не променят смисъла на възванието.

157. Поручик Кръстев. В своя дневник по преврата З. С. е записал за него: „В Тутракан подкомисарят Кръстев извикал три пъти към избирателите: „Приемате ли трите предложения на Негово височество?“, но никой не му отговорил. После — „Обичате ли Негово височество?“ Сички извикали ура и протокол бил съставен, че населението е за княза.“

В други свои бележки за това време (БИА, ф. 100, II А, 8714) под заглавие „*Фр. масонство*“ З. С. отбелязва: „Кръстев — комисар Тутракан. Той щеше да арестува Обретенова, макар и негов другар“ (по масонството).

158. Даскалов, Никола (Николай) Георгиев (1834, Самоков — 1900) — учи в Самоков и В. Търново, където взема участие във въстанието на капитан Дядо Никола (1856); семинарист в Одеса и Киев, секретар на руското консулство във Варна. Участвува дейно във формирането на българското опълчение. След Освобождението е вицегубернатор на Русе и Тулча, депутат в Учредителното събрание, кмет на София, член на Държавния съвет, висш административен служител.

159. Цачев, Минчо, д-р (1847, Дряново — 1919, София) — военен лекар в турската армия, след Освобождението лекар във В. Търново и Александровската болница — София. Консерватор, темпераментен агитатор за осъществяване на „Историческата задача“. Дряновски избраник в Свищовското ВНС, депутат в I, III и V ОНС. Окачествен от д-р Иречек като „джаснат, опасен човек“. През 1887 и 1888 г. при парламентарните прения в V ОНС на няколко пъти влиза в конфликт с подпредседателя на събранието З. Стоянов. Противопоставил се на искането за увеличаване побornическата пенсия на Ботевия четник Д. Багрянов, д-р Цачев е апострофиран със следните думи от З. С.: „Когато Христо Ботйов се биеше с неприятеля,

в това време д-р Цачев беше колагаси в турския аскер и когато той говори за такива хора като Ботйова, трябва да седне на колене в калта, на стълбите“ (Дневници на V ОНС, XV заседание, 12 ноември 1888 г.).

160. В ръкописа е оставено празно място за нанасяне имената на докараните под конвой и арестувани граждани, но имена встрани, на отделна бележка или списък липсват.

161. „Ето имената на сичките депутати“ — казва Захарий, а всъщност те и до днес не са уточнени. Публикация в *Държавен вестник* липсва, дневници на Свищовското ВНС не са водени, проверка на изборите не е извършвана. Остават публикациите в пресата, най-пълни от които са в официоза *Български глас* (бр. 53 от 25 юни 1881 г.). Макар съдържащ 328 номера, и този списък е далеч непълен. Оставени са празни 11 номера с бележка, че за тях сведения още няма, а за избраните четирима либерали депутати в Търново нямало „официално потвърждение“. В списъка на З. С., с някои различия в избирателните околии и имената на хората, са дадени 299 депутати, от които 42 бройки турци (ненаименовани). В публикацията на *Български глас* всички турци носят свои пълни или съкратени имена. Не се знае обаче избраните на няколко места (Н. Даскалов, К. Стоилов, М. Балабанов, Д. Греков, Ахмед Ефенди и др.) към коя колегия остават депутати и кои ще бъдат техните заместници в другите колегии. От правна гледна точка бъркотията е пълна. Меродавна остава като че ли единствено телеграмата на свищовския окръжен управител Джебаров до министъра на вътрешните дела, в която се казва, че Великото народно събрание добре си е свършило работата и протоколът за гласуване пълномощията на княза е подписан от 304 депутати (Д. В. бр. 46 от 4 юли 1881 г.).

162. Тук З. Стоянов не разполага с точни сведения. Иречек наистина напуска София (17 юни), но пристига в Свищов не на 18 или 19, а чак на 30 юни. Преди това през Лом и Русе (където се среща с Начович и Логвенов) той отива във Варна при княз Батенберг и Хитрово. Заедно с тях в навечерието на 1 юли пристига в Свищов за откриването на ВНС (цит. Бълг. дневник, с. 440—441).

163. Живков, Никола Атанасов (1847, В. Търново — 1901, Варна) — възрожденски учител и борец за свобода, автор на текста на „Шуми Марица“. След Освобождението е училищен инспектор. Пише драми и комедии, ненамерили широк отзвук. Независимо че са

лични приятели З. Стоянов осмива като бездарна неговата комедия, посветена на Сръбско-българската война, „Крал Милан без уши“ (в. *Независимост*, бр. 3 от 12 март 1886 г.).

164. Малкото Наполеонче — княз Батенберг.

165. Славейков, Иван Петков (1853, Трявна — 1901, София) — учител, публицист и държавен деец, син на П. Р. Славейков. Завършил Роберт колеж, учителствувал във Враца, Цариград, Пловдив и София. Превратът го заварва на длъжност секретар на Министерския съвет. Уволняват го „по подаване на оставка“. След тригодишна емиграция в Пловдив става кмет на София (1885). Народен представител е в IV—XI ОНС, министър на народното просвещение (1901). Със З. С. са близки от Пловдив, където заедно списват вестниците *Независимост и Кукуригу*. Псевдонимът на Ив. Славейков Барон фон Бръмбал доскоро тежеше в литературното наследство на З. Стоянов. Този псевдоним, поставен под сатиричната бележка на Ив. Славейков (бр. 40, от 30 май 1883 г. на в. *Кукуригу*) „Обзор на българските поети“, предизвиква Вазов да зашлеви своя довчерашен колега от в. *Народний глас* с една обидна епиграма: „Към една кал (посвещава се на З. С. в *Кукуригу*“) (в. *Народний глас*, бр. 399 от 1 юни 1883 г.).

166. Опасявайки се от организирана съпротива на либералите в София и В. Търново, княз Батенберг приема направеното му внушение (най-вероятно от свищовския първенец Григор Начович) да бъде построена внушителна временна сграда в Свищов (за 1000 души), където новоизбраното ВНС безпрепятствено ще му гласува исканите пълномощия. Народът и авторът на „Искендер бей“ и „Превратът“ я наричат просто „гробницата“. Стойността ѝ от 80 000 франка е „документирана“ по слух.

167. Датата на пристигането на княза от Варна в Свищов авторът е оставил непопълнена. В дневника на Иречек (с. 461) тя е уточнена до минутата — 16,30 часа на 30 юни 1881 г.

168. Съмнението на З. С., че князът е произнесъл слово при откриването на ВНС в Свищов, е неоснователно. Не само публикацията в *Държавен вестник* (бр. 47 от 10 юли 1881 г.), но и всички информации за събитието, отпечатани в излизащите тогава вестници, отбелязват княжеската реч в Камарата.

169. Оставеното празно място за името на австрийския параход, докарал шопите в Свищов, е останало непопълнено.

170. Пълният текст на този рескрипт е публикуван в *Държавен вестник* (бр. 51 от 22 юли 1881 г.). Разликите между официалния текст и този в ръкописа на З. С. се свеждат до няколко незначителни грешки, които отстранихме.

171. Съставеният на 2 юли 1881 г. нов кабинет е без министър-председател. Тази функция князът оставя временно за себе си.

172. Теохаров, Георги Тодоров (1833, Пещера — неизв.). Емигрирал в Русия през 1857 г., завършил право в Москва, приел руско поданство и останал на служба като прокурор в Московска и Полтавска област. По време на Освободителната война работи в канцеларията на княз Черкаски. В първия кабинет след преврата е министър на правосъдието, а в кабинета на Соболев (23 юни 1882 — 3 март 1883 г.) ръководи министерството на народното просвещение. След 1886 г. се връща обратно в Русия.

173. „Малкия дворец" — продълговата едноетажна сграда, построена от генерал Паренсов през 1879 г. на днешната улица „Шести септември" близо до черквата „Свети Седмочисленици". Там се настанил княз Батенберг и живял повече от година, докато завърши генералният ремонт (1880—1881) на бившия турски конак, определен за постоянна резиденция на княза.

174. „Шарения мост" — наричан през миналия век така поради окраската му на жълти и черни ивици, е известният сега на софиянци Лъвов мост, прекрачил през Владайската „река", близо до централна гара София.

175. Номерът на депешата липсва. В цитирания вече дневник на З. С. (БИА, ф. 100, II А 8569) е отбелязано следното за делото на Анев: „1881, септември. Министерството на правосъдието предписва на прокурора при Русенския окръжен съд за № 3674, че ако се намира у него делото на Анева, да се закрие..."

176. Тук З. С. по недоглеждане е заменил името на военното с вътрешното министерство. Преустроената жандармерия (Драгунски корпус) е на подчинение не на министъра на вътрешните дела, а на военния министър. В специално издадения указ № 627 (Д. В. бр. 53 от 29 юли 1881 г.) е казано: „Управлението на жандармерията да се пренесе от ведомството на вътрешните дела под ведомството на военното министерство."

177. Авторът напомня за султан Махмуд II (1808—1839), отличаващ се с жестокост към поробените народи.

178. Невероятното твърдение, че първият човек по власт след княза, д-р К. Стоилов, в разгара на политическата криза е изоставил своя отговорен пост на началник политическия кабинет на Батенберг, за да придобие офицерско звание, се оказва достоверно. В дневника си от 7 октомври 1881 г. Иречек пише: „Подир пладне отидох у Хитрово; потвърди ми новината, която се носи из града, че Стоилов ще постъпи в Шумен в кавалерийския полк, за да стане за три месеца офицер.“ И още:

„Срещнах пред руското консулство Стоилова. Вярно е, наистина отива за три месеца в Шумен в отпуск, за да се упражнява в кавалерията“ (цит. Бълг. дневник, с. 513, 514).

179. Вестник *София* — замислен като орган на либералната партия вместо спрения на 1 юли 1881 г. в. *Независимост*. Брой 1, излязъл на 5 декември 1881 г. под редакцията на Св. Миларов; брой 2 е от 9 декември, под редакцията на Ил. Вълчанов.

180. Жейнов, Нестор Кушлевич — печатар във В. Търново, Русе и София. По време на разглежданите събития е управител на печатницата на Райчо М. Каролев в Русе, където се печата издаваният от Г. Кърджиев в. *Братство*. През януари 1884 г. Жейнов прави писмена оферта (с подробна сметка) на З. Стоянов за отпечатване на „Записки по българските въстания“: „Време за отпечатване и подвързване на всеки том (на брой три), се изисква не по-малко от 40 деня“ (цит. Неизд. съч., с. 443).

181. „От какво се раждат бунтовете“ — под това заглавие Г. Кърджиев превел и издал през 1882 г. част от книгата на сръбския писател Васа Пелагич (1833—1899) „Борба за ослобођење“. З. Стоянов с подпис С. помества рецензия за излязлата брошура в бр. 35 от 14 април 1882 г. на в. *Братство*.

182. Добринов, Моско Поптонев (1847, Лясковец — 1909). Учи в Педагогическото училище — Загреб, слуша лекции по философия в Прага, сътрудничи на възрожденски вестници и списания, учителствува в Пловдив и В. Търновско. След Освобождението е адвокат, съдия и прокурор в Свищов и В. Търново.

183. Черната джамия (Имарет джамия) е днешният храм „Свети Седмочисленици“ в София. Минарето ѝ до половината било изградено с черен камък, откъдето носи името си. След Освобождението е използувана за затвор, „прелестта“ на който са опитали много видни общественици и политици (Д. Петков, Д. Ризов, П. Каравелов и др.).

184. Вестник *Независимост*, Пловдив — орган на либералите емигранти в Източна Румелия. Основатели: П. Каравелов и П. Р. Славейков; редактори: Ив. Славейков, Д. К. Попов, З. Стоянов и др. От Русе З. С. сътрудничи на вестника с кореспонденции, някои от които са използувани пряко в настоящия ръкопис. От бр. 97 (25 септември 1882 г.) З. С. поема редактирането на вестника до спирането му (9 октомври 1882 г.).

185. Вълкович, д-р Георги Чалъков (Вълкович бей) (1833, Одрин — 1892, Цариград). Произхожда от известното възрожденско семейство Чалъкови. Завършва медицина в Цариград, специализира хирургия в Париж (1860—1863). Работи като военен лекар в Дамаск и Цариград, професор по хирургия в Цариградското медицинско училище. Достига до чин полковник в турската армия и титлата „бей“. След Освобождението е депутат в Учредителното събрание, директор на земеделието, търговията и обществените сгради в Източна Румелия. Консерватор, по-късно поддръжник на Стамболов. Министър на външните дела след преврата, председател на Държавния съвет (1883). От 1887 г. е български дипломатически представител в Цариград, убит през 1892 г. от противниците на Стамболов.

186. Опълчението не е съставено само от бивши опълченци, участници в Освободителната война. Съгласно специален закон, приет от II ОНС на 3 декември 1880 г., в състава на опълчението влизат всички здрави български мъже до 40 години, които не са на действителна военна служба.

187. Вестник *Русь* — излиза в Москва от 1880 до 1886 г. като личен орган на известния славянофил Иван С. Аксаков.

188. Вестник *Московския ведомости*. От 1863 до 1887 г. излиза под редакцията на известния публицист и царедворец Михаил Катков, което му поставя печат на официозен вестник.

189. Соболев, Леонид Николаевич (1844—1913) — руски военен деец, историк, географ, участвувал в Освободителната война, отличил се в боевете при Плевен и Шипка. По покана на княз Батенберг става министър-председател (23 юни 1882 — 7 септември 1883 г.) и министър на вътрешните дела (до 4 април 1883 г.) Влиза в конфликт с княза и консерваторите и е принуден да си подаде оставката.

190. Каулбарс, Александър Василиевич (1844—1922) — руски генерал от кавалерията, участник в Освободителната война, министър на войната в кабинета на Леонид Соболев.

191. *Отечественые записки* — литературно-политическо списание, излизащо в Санкт Петербург от 1820 г. От 1835 до 1846 г. е ръководено от В. Г. Белински, а от 1868 г. от Некрасов. Спира да излиза през 1884 г.

192. Чебышев-Димитриев, Александър Павлович (1834—1877) — известен руски юрист, криминалист, доктор по наказателно право, редактор на юридическото списание на Министерството на правосъдието на Русия. От 1868 до 1871 г. издавал *Судебной вестник*.

РЕЧНИК НА ЧУЖДИ И МАЛКО ИЗВЕСТНИ ДУМИ

Авландисвам (от авланмак — тур.)	— ловувам
Адет (тур.)	— обичай, навик
Аджеба (тур.)	— така да се каже, например
Аджеми (тур.)	— перси
Азил (тур.)	— уволнение
Аладжени (от аладжа — тур.)	— памучен плат, памучни
Алъш-вериш (тур.)	— вземане-даване
Антири (прав. антери — тур.)	— връхна дреха с дълги ръкави
Арабаджи (от арабаджия — тур.)	— колар
Арабаджи-баши (тур.)	— шеф на коларите
Ахмак (ар.-тур.)	— будала, глупак
Ашмак (прав. яшмак — тур.)	— було, забрадка
Бабаалието/Баба Алие/Бабъ-алие	— Високата порта, османското правителство
Баждарница (тур.)	— митница
Базиргянин (пер.-тур.)	— продавач презрително, търгаш
Базиргянски	— търгашески
Бакшиш (прав. бахшиш — пер.)	— подарък, почерпка
Барашик (прав. барашък — тур.)	— съдружник; съгласен
Батакчия (тур.)	— човек, който не си плаща дълговете
Берат (тур.)	— султански указ или грамота

Бешлик (тур.)	— турска монета от 5 гроша
Бозалък (тур.)	— вид трева
Бошлаф (тур.)	— празни приказки
Буггалтер (прав. бухгалтер—рус.)	— счетоводител
Взятка (рус.)	— подкуп
Векилхарч (ар.-тур.)	— надзорник на слугите
Геджелик (прав. гиджелик — тур.)	— елече
Гел-гелелим (прав. гел -гелим — тур.)	— колкото до
Гечинмек (тур.)	— прехрана, поминък
Гьозбояджилък (тур.)	— шарлатанство
Гъжва (диал. тур.)	— чалма
Давия (ар.-тур.)	— дело, процес
Даяк (ар.-тур.)	— бой, побой
Депеша (фр.)	— телеграма
Джамбазлък (пер.-тур.)	— търговия с коне
Джумбиш (прав. джумбуш — тур.)	— веселба, развлечение
Джюбе (прав. джубе ар.-тур.)	— дълга горна дреха от сукно, подплатена с кожи
Драгун (фр.)	— вид кавалерист
Дьонме (тур.)	— изменник, ренегат
Е вай (прав. ейвах — тур.)	— възклицание за учудване
Евет (тур.)	— да, така, тъй
Еметен (от хептен — тур.)	— съвсем, напълно
Еничер-агасъ (тур.)	— началник на еничерите
Еспидепсан (тур.)	— добре възпитан, обучен
Живеница (диал.)	— неизлечима рана

Забитин (тур.)	— полицейски чиновник
Издердиса (от уйдурма — тур. диал.)	— нагласявам, натъкмявам
Кадия (ар.)	— съдия
Каймакам/ин (тур.)	— околийски началник
Капасъзин (тур.)	— нехранимайко
Капуста (рус.)	— зеле
Касабалийски (тур.)	— градски
Касатура (лат.-тур.)	— двуостър войнишки нож
Катана (унг.)	— висок едър кон
Катем (прав. кадем — ар.)	— късмет, щастие
Кахпия (тур.)	— развалена жена
Кедер (тур.)	— телесен недъг
Келепир (тур.)	— нещо получено без пари
Капазелик (прав. кепазълък — пер.-тур.)	— позор, безсрамие
Керхана (пер.-тур.)	— публичен дом
Кесат (ар.-тур.)	— в недостатъчно количество
Кехая (ар.-тур.)	— пазач, пръв овчар
Кирия (тур.)	— наем, плата за превоз
Коландрисвам (прав. коландисвам — тур.)	— употребявам
Колагаси (прав. кол агасъ — тур.)	— чин между капитан и майор в турската армия
Кондисвам	— отсядам
Крамола (рус.)	— бунт, метеж
Култуклия (от колтуклу — тур.)	— който има подпорка, подкрепа
Кускун (тур.)	— подопашник
Кусур (тур.)	— недостатък
Кърсердар (тур.)	— началник на полска стража
Кюлях (прав. кюляф — пер.-тур.)	— изигравам, измамвам
Логофет/ин (гр.-рум)	— секретар, писар

Мааджири (прав. мухаджири — тур.)	— бежанци, преселници
Мааза (тур.)	— склад за търговия на едро
Мараз (ар.-тур.)	— болест
Маслаат (прав. маслахат — ар.-тур.)	— работа, дело
Махзар (ар.-тур.)	— донос
Махмузлия (от махмуз — ар.-тур.)	— с шпори
Медженe (от меджмуа — ар.-тур.)	— сборник
Мезехорник (от мезеленмек — пер.-тур.)	— който се надсмива, подиграва
Мемлекет тефтерлери (тур.)	— счетоводни книги
Ментан (прав. минтан — пер.-тур.)	— къса горна мъжка дреха с ръкави
Мушия (мошия рум.)	— чифлик
Мушиерски/мошиерски	— чифликчийски, богаташки
Мюзихир/ен (от мюзевир — ар.-тур.)	— доносчик, измамник
Нофуз (ар.-тур.)	— влияние
Окалъци (оканици — тур.)	— съдове за пиене
Октроа (фр.)	— общински данък на спиртни напитки
Панча (пер.-тур.)	— лапа на хищно животно
Пачеджия (тур.)	— търговец на овчи крачета сурови или варени
Пезевенгин (от пезевенк — тур.)	— сводник, долен човек

Пендера (прав. пандера — итал.-гр.)	— знаме
Пиятка (рум.)	— чинийка
Понуда (нар.)	— храна, която се носи на родилка или болен
Промах (рус.)	— несполука, неулучване
Рамазан (ар.-тур.)	— гладуване; 9-и месец от мюсюлманския календар
Съкани се (прав. саканя се — тур.)	— притеснявам се, тревожа се
Санджаки-шериф (тур.)	— началник на област
Субаш (тур.)	— полицейски началник
Сулитен (от султан — рус.)	— перо на шапка (военна) при тържествени церемонии
Съкандисвам (прав. съкълдисвам — тур.)	— притеснявам се
Сюрия (от сюрю — тур.)	— стадо, група, тълпа
Табия (тур.)	— укрепление
Таватур (ар.-тур.)	— клюка, мълва, глъчка
Тай, тайче (тур.)	— кон, жребче
Тараф (ар.-тур.)	— привърженик
Темане (тур.)	— поклон
Тербие (ар.-тур.)	— възпитание
Тескере (ар.-тур.)	— пътен лист, паспорт
Тешекюр (тур.)	— благодаря
Тичѐ (рус.)	— отнася се до
Тютюва (диал.)	— жица на лък, тетива
Уйгун (тур.)	— податлив, сговорен; в разговорна реч — работата ми се харесва

Уйдисвам (тур.)	— натъкмявам, скроявам
Уйдурдисат (от уйдурма — тур.)	— да нагласят нещо
Файда (ар.-тур.)	— полза, лихва
Ферджа (ар.-тур.)	— наметало
Фетва (ар.-тур.)	— заклинание
Хава (тур., остаряло)	— мелодия
Хавадиш (ар.-тур., остаряло)	— вестник
Халянци (от халаик — тур.)	— прислужник/ци
Хамен (правилно хемен — пер.-тур.)	— току-речи, близо
Ханзгелик (от ханзър/ин — ар.-тур.)	— гаден човек, мръсник
Хати шерифи (ар.-тур.)	— султански укази
Холан (тур., разговорно)	— израз на леко несъгласие
Харизма (гр., остаряло)	— подарък, дар
Харсъзин (правилно хаирсъзин — тур.)	— злодей, разбойник
Чакърест (тур.)	— сивоок, пъстроок (за биволи)
Челебия (тур.)	— господин
Чикмас сокак (от чъкмак — тур.)	— излаз; излаз на малка уличка
Читашки (от читак — тур.)	— презрително за европейски турчин
Чомага (рум.-тур.)	— сопа
Чомагаш	— побойник, сопаджия
Чуха (правилно чоха — ар.-тур.)	— сукно

Шелема (от шалям се — диал. тур.)	— шегувам се
Щраф (нем.)	— глоба
Ювзелия (правилно евзалия, остаряло)	— който се пали с евза (капсула)
Юшуриц (от юшур — ар.-тур.)	— данък в натура, десятък
Янкеседжия (тур.)	— крадец, джебчия
Янглъш (правилно янлъш — тур.)	— грешка; лъжлив човек

РЕЧНИК НА ПРОМЕНЕНИТЕ ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА

Балбунар — дн. Кубрат
Гагаля — дн. Николово (заедно с Липник), Разградско
Делиорман — дн. Лудогорие
Ески Джумая (Ески Джума) — дн. Търговище
Кокарджа — дн. Загорци, Варненско
Липник — дн. Николово (заедно с Гагаля), Разградско
Орхание — дн. Ботевград
Осман-пазар — дн. Омуртаг
Попкьой — дн. Попово
Пиргос — дн. Пиргово, Русенско
Смил (Турски смил) — дн. Нова Черна, Разградско
Хаджиооглу Пазарджик — дн. Добрич

СЪДЪРЖАНИЕ

Захарий Стоянов и ние — Андрей Пантев
Стр. 5
Няколко думи за ръкописа — Тодор Ташев
Стр. 8
Предисловие
Стр. 22
Глава първа
Стр. 31
Глава втора
Стр. 45
Глава трета
Стр. 60
Глава четвърта
Стр. 80
Глава пета
Стр. 96
Бележки
Стр. 221
Речник на чужди и малко познати думи
Стр. 261
Речник на променените географски имена
Стр. 268

Сканиране: Еми, 2019 г.